

หอสมุด
วังท่าพระ

ร่องรอยชุมชนบริเวณคู่มือบ้านครุฑชัยศรีก่อนพุทธศตวรรษที่ 24

โดย

นางสาวนิศยา กนกมงคล

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รายงานผลการศึกษาเฉพาะบุคคลนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา

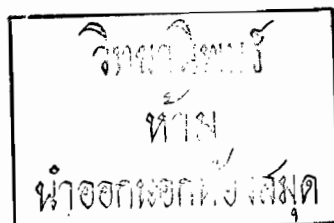
ตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต

สาขาวิชาโบราณคดี ภาควิชาโบราณคดี

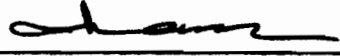
คณะโบราณคดี

มหาวิทยาลัยศิลปากร

พ.ศ. 2534

ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร อนุมัติให้ผลการึกษา
เฉพาะบุคคล เรื่อง "ร่องรอยชุมชนบริเวณคู่ม้าน้ำนครชัยศรีก่อนพุทธศตวรรษที่ 24" เสนอโดย
นางสาวนิตยา กนกมงคล เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิตสาขา
วิชาโบราณคดี

(ลงชื่อ)

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์สินชัย กระบวนแสง)

หัวหน้าภาควิชาโบราณคดี

วันที่ 15 เดือน พ.ค. พ.ศ. 2562

ผู้ควบคุมการศึกษาเฉพาะบุคคล

1. รองศาสตราจารย์ ดร. ผาสุข อินทราวุธ
2. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ สุภาภรณ์ จินตคามณีโรจน์

คณะกรรมการตรวจสอบการศึกษาเฉพาะบุคคล

 ประธานกรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ สินชัย กระบวนแสง)

วันที่ 15 เดือน พ.ค. พ.ศ. 2562

 กรรมการ

(รองศาสตราจารย์ ดร. ผาสุข อินทราวุธ)

วันที่ เดือน พ.ศ.

 กรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ สุภาภรณ์ จินตคามณีโรจน์)

วันที่ 15 เดือน พ.ค. พ.ศ. 62

กิติกรรมประกาศ

ผลการค้นคว้าเฉพาะบุคคลเรื่อง "ร่องรอยชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำนครชัยศรี ก่อนพุทธศตวรรษที่ 24" นี้ สำเร็จลงได้ด้วยแรงกาย และแรงใจทั้งหมดของผู้เขียน และความช่วยเหลือจากบุคคลรอบข้างหลายท่าน ที่สำคัญคือ รศ.ดร.ผาสุข อินทรารุช ภาควิชาโบราณคดี และ ผศ.สุภาภรณ์ จินคานดิโรจน์ หมวทวิชาประวัติกาศศร คณะโบราณคดี ผู้รับเป็นอาจารย์ที่ปรึกษาในการค้นคว้าเฉพาะบุคคลครั้งนี้ ได้ให้คำแนะนำ และตรวจแก้ เรียบเรียงผลการศึกษานี้อย่างใกล้ชิด

นอกจากนี้ยังมีอีกหลายท่าน ดังต่อไปนี้ ซึ่งผู้เขียนขอขอบคุณอย่างยิ่ง

- ศจ.ดร.ประเสริฐ ณ นคร ภาควิชาภาษาตะวันออก มหาวิทยาลัยศิลปากร

- รศ.ดร.อุไรศรี วรศรีน "

- รศ.ดร.สันติ เต็กสุขุม ภาควิชาประวัติกาศศรศิลปะ "

- ผศ.ทิวา ศุภจรรยา ภาควิชาธรณีวิทยา คณะวิทยาศาสตร์ จุฬาลงกรณ์-

มหาวิทยาลัย

- อาจารย์ นิติพันธ์ ศิริทรัพย์ คณะศิลปกรรมศาสตร์ สถาบันเทคโนโลยีราชม-

งคล วิทยาเขตเพาะช่าง

- พระครูสุพจน์วราภรณ์ เจ้าอาวาสวัดละมุด อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม

- คุณอุษา ง้วนเพียรภาค หัวหน้าพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ จังหวัดนครปฐม

- กองพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ กรมศิลปากร

- คุณเมโน กลีบทอง ภัณฑารักษ์ฝ่ายวิชาการ กองพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ

- คุณทศพร ศรีสมาน

- คุณสุชาติ ยุทธนันท์

- คุณสมเกียรติ เจริญผล

- คุณฉันทิต ลีจชัยชาญ

- คุณชูชาติ เริงศักดิ์

- คุณศักดิ์ชาย พงศ์พูนทรัพย์

-ชาวบ้านที่ไ้มันที่ภาพโบราณวัตถุ ตลอดจนเจ้าอาวาสวัดต่างๆที่ให้ความสะดวก
ระหว่างการสำรวจ ในเขตอำเภอเมือง และอำเภอนครชัยศรี ทุกท่าน

ท้ายที่สุดก็คือร่างกาย และแรงใจ ที่มีให้ผู้เขียนมาโดยตลอดจากคุณอนันต์ กลิ่น-
โพธิ์กลิ่น และที่สำคัญที่สุดคือ ครอบครัว"กนกมงคล" ที่ได้ให้ในค่าน้ำใจ น้ำใจกาย และ
กำลังใจทรัพย์ ตลอดเวลาที่ผ่านไปและต่อไปในอนาคต

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

คำนำ

ร่องรอยชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำนครชัยศรีก่อนพุทธศตวรรษที่ 24 นี้ ได้ศึกษาโดยเน้นการสำรวจในพื้นที่อำเภอเมือง และอำเภอนครชัยศรี ที่ความและกำหนดอายุของโบราณสถานและโบราณวัตถุที่สำรวจพบ เพื่อให้ได้ทราบอายุสมัยของชุมชนโบราณ ลักษณะการกระจายตัวของชุมชนหลังพุทธศตวรรษที่ 17 ในพื้นที่ศึกษา มาวิเคราะห์ร่วมกับหลักฐานเอกสารทางประวัติศาสตร์ ให้ได้เป็นภาพรวมของชุมชนบริเวณลุ่มน้ำนครชัยศรีระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17-24

ผู้เขียนหวังเป็นอย่างยิ่งว่า ผลการศึกษาเฉพาะบุคคลฉบับนี้จะเป็นประโยชน์ต่อผู้ที่สนใจประวัติความเป็นมาของชุมชนในบริเวณจังหวัดนครปฐมตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 17-24 และเป็นข้อมูลแก่ผู้ที่สนใจจะศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์และโบราณคดีในจังหวัดนครปฐมต่อไป หากมีข้อบกพร่องในผลการศึกษานี้ก็ขออภัยไว้ ณ ที่นี้ด้วย ซึ่งอย่างน้อยการศึกษานี้ก็คงจะได้เพิ่มในส่วนของการรายงานการสำรวจโบราณสถาน โบราณวัตถุในจังหวัดนครปฐม ที่ขาดการสำรวจมานานพอสมควร ในขณะที่การทำลายแหล่งโบราณสถาน โบราณวัตถุได้ถูกดำเนินการอย่างถูกต้องเนื่อง มิได้หยุดนิ่งตามไปด้วย

นิตยา กนกมงคล

พฤษภาคม 2534

สารบัญ

	หน้า
กิตติกรรมประกาศ	๗
คำนำ	๙
สารบัญ	๑๑
บทนำ	1
ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	1
งานโบราณคดีที่ผ่านมากในจังหวัดนครปฐม	4
วัตถุประสงค์	11
สมมติฐานเบื้องต้น	11
ข้อตกลงเบื้องต้น	11
วิธีการศึกษา	11
ขอบเขตการศึกษา	12
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	12
เชิงอรรถท้ายบทนำ	13
บทที่ 1 สภาพภูมิศาสตร์และประวัติความเป็นมาของจังหวัดนครปฐม	15
1.1. สภาพทั่วไปของจังหวัดนครปฐม	15
1.1.1. ที่ตั้ง	15
1.1.2. ลักษณะภูมิประเทศ	16
1.1.3. ภูมิอากาศ	16
1.1.4. ประชากร	16
1.1.5. เศรษฐกิจ	17
1.1.6. การปกครอง	17
1.2. ลานน้ำสำคัญในจังหวัดนครปฐม	18
1.2.1. แม่น้ำนครชัยศรี	18

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

	หน้า
1.2.2. ลานน้ำบางพระ	20
1.2.3. ลานน้ำบางแก้ว	20
1.2.4. คลองเจดีย์บูชา	20
1.2.5. คลองจันทรา	21
1.3. ประวัติความเป็นมาของจังหวัดนครปฐม	21
เชิงอรุณท่ายบทที่ 1	25
บทที่ 2 เหตุการณ์สำคัญก่อนและหลังการเกิดแม่น้ำนครชัยศรีในพุทธศตวรรษที่ 17	28
2.1. เมืองโบราณพระประโทน (พุทธศตวรรษที่ 11-17)	29
2.1.1. ที่ตั้งและลักษณะภูมิศาสตร์	29
2.1.2. ลักษณะวัฒนธรรมและสังคม	31
2.1.3. การล่มสลายของเมืองโบราณพระประโทน	33
2.2. เมืองนครไชยศรี (พุทธศตวรรษที่ 22-24)	35
2.2.1. การสถาปนาเมืองนครไชยศรีในพุทธศตวรรษที่ 22	35
2.2.2. บทบาทของเมืองนครไชยศรีต่อกรุงศรีอยุธยา	38
เชิงอรุณท่ายบทที่ 2	41
บทที่ 3 การสำรวจร่องรอยชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำนครชัยศรีก่อนพุทธศตวรรษที่ 24	43
3.1. หลักฐานในบริเวณคลองบ่อตโนค	43
3.1.1. แหล่งโบราณคดีบ้านบ่อตโนค	44
3.2. หลักฐานในบริเวณคลองเจดีย์บูชา	45
3.2.1. เจดีย์วัดพระเมรุ	45
3.2.2. วัดพระปฐมเจดีย์	45
3.3. หลักฐานในบริเวณคลองบางแก้ว	47
3.3.1. วัดพระประโทนเจดีย์	47
3.3.2. เจดีย์จุดประโทน	48
3.3.3. วัดธรรมศาลา	50
3.3.4. วัดโคกพระเจดีย์	5๓
3.3.5. วัดหลวงประจักษ์	54

	หน้า
3.3.6. วัดท่าใน	52
3.3.7. วัดสิงห์	52
3.3.8. วัดไทร	52
3.3.9. วัดกลางบางแก้ว	53
3.3.10. วัดประชานาถ	53
3.4. หลักฐานในบริเวณคลองบางพระ	54
3.4.1. วัดศรีมหาโพธิ์	54
3.4.2. แหล่งโบราณคดีวัดโคกพระเจดีย์	54
3.4.3. วัดโบสถ์	54
3.4.4. วัดบางพระ	55
เชิงอรุณท่ายบทที่ 3	56
บทที่ 4 วิเคราะห์ตีความ	57
4.1. โบราณสถาน	58
4.1.1. สรูปเจดีย์	58
4.1.2. อุโบสถ-วิหาร.	63
4.1.3. โบสถ์เสมา	65
4.2. โบราณวัตถุ	70
4.2.1. พระพิมพ์ดินเผา	71
4.2.2. เครื่องสำริด	82
4.2.3. เครื่องเคลือบดินเผา	90
4.2.4. โบราณวัตถุอื่นๆ	95
4.3. ผลการวิเคราะห์เอกสารประวัติศาสตร์	96
4.4. ภาพรวมของชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำนครชัยศรีระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17-24	98
4.4.1. ชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำนครชัยศรีในพุทธศตวรรษที่ 17-18	98
4.4.2. ชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำนครชัยศรีในพุทธศตวรรษที่ 18-22	100
4.4.3. ชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำนครชัยศรีในพุทธศตวรรษที่ 22-24	101
เชิงอรุณท่ายบทที่ 4	102

	หน้า
บทสรุป	104
1. ที่มาของชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำนครชัยศรีในพุทธศตวรรษที่ 17	104
2. ลักษณะการกระจายชุมชนและลักษณะวัฒนธรรมของชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำนครชัยศรีระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17-24	106
2.1. ชุมชนในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17-18	106
2.2. ชุมชนในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 18-22	107
2.3. ชุมชนในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 22-24	107
3. บทบาทของเมืองนครไชยศรี (พุทธศตวรรษที่ 22-24)	108
ปัญหาและข้อเสนอแนะ	109
บรรณานุกรม	111
แผนผัง	115
ภาพประกอบ	123

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

สารบัญแผนที่

แผนที่ที่	หน้า
1. แสดงที่ตั้งจังหวัดนครปฐม	115
2. แสดงจังหวัดนครปฐม	116
3. แสดงแม่น้ำท่าจีนและแม่น้ำนครชัยศรี	117
4. แสดงภูมิประเทศ และลำน้ำที่สำคัญในจังหวัดนครปฐม	118
5. แสดงที่ตั้งเมืองโบราณกลุ่มวัฒนธรรมทวารวดี ในพุทธศตวรรษที่ 11-16	119
6. แสดงลักษณะธรณีสัณฐานของที่ราบเจ้าพระยาตอนล่าง	120
7. แสดงแนวชายฝั่งทะเลเดิมก่อนพุทธศตวรรษที่ 17	121
8. แสดงตำแหน่งสถานที่ที่ไปสำรวจและอายุสมัยของโบราณสถาน โบราณวัตถุในสถานที่นั้น	122

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

สารบัญภาพ

ภาพที่	หน้า
ภาพถ่ายทางอากาศแสดงขอบเขตเมืองโบราณพระประโทณ	123
1. คลองบางแก้วที่ไหลผ่านเมืองโบราณพระประโทณ	124
2. ปลายคลองบางแก้วที่ไหลลงสู่แม่น้ำนครชัยศรี	124
3. คลองศาลาแกงไหลแยกจากคลองเจดีย์บูชาไปรวมกับคลองบางพระ	125
4. คูเมืองค่านทิศตะวันออก	125
5. โบราณวัตถุสมัยทวารวดีที่พบในเมืองโบราณพระประโทณ	126
6. หลักฐานในบริเวณบ้านบ่อตโนค แสดงบริเวณฐานเจดีย์หมายเลข 1	127
7. พระพิมพ์ดินเผาขุมพุทศคยา ที่พบในบริเวณฐานเจดีย์หมายเลข 1	128
8. พระพิมพ์ดินเผามหาปาฏิหารย์ ที่พบในบริเวณฐานเจดีย์หมายเลข 1	128
9. ศาลเจ้าซึ่งอยู่ในบริเวณฐานเจดีย์หมายเลข 2	129
10. ชิ้นส่วนลายปูนปั้น และประติมากรรมหินทรายที่พบในบริเวณเจดีย์หมายเลข 2	129
10.1. ภาพลายเส้นฐานพระพิมพ์ปรกโพธิ์ ที่พบในบริเวณเจดีย์หมายเลข 2	130
11. พระพิมพ์มหาปาฏิหารย์ที่พบในบริเวณเจดีย์หมายเลข 2	131
12. พระพิมพ์มหาปาฏิหารย์ที่พบในกรุพระปรางค์วัดพระศรีมหาธาตุ จังหวัดราชบุรี	131
13. พระพิมพ์พุทศคยาที่พบในบริเวณเจดีย์หมายเลข 2	132
14. ชิ้นส่วนพระพิมพ์ปรกโพธิ์ ที่พบในบริเวณเจดีย์หมายเลข 2	132
14.1. ลายเส้นพระพิมพ์ปรกโพธิ์ ภาพที่ 14	133
15. ภาพลายเส้นพระพิมพ์ปรกโพธิ์ที่พบในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ	134
16. เจดีย์ที่เมืองพุทศคยาต้นแบบพระพิมพ์ขุมพุทศคยา	134
17. พระพิมพ์ปรกโพธิ์ที่พบในบริเวณเจดีย์หมายเลข 2	135
18. บริเวณฐานเจดีย์หมายเลข 3	136
19. พระพิมพ์ปรกโพธิ์ที่พบในบริเวณฐานเจดีย์หมายเลข 3	137
20. พระพิมพ์ตรีภายที่พบในบริเวณฐานเจดีย์หมายเลข 3	138

ภาพที่

หน้า

21. ภาพลายเส้นพระพิมพ์ตรีภาย ที่พบในกรุพระปรากฏวัดราชบูรณะ			139
22. ภาพลายเส้นพระพิมพ์มหาปาฏิหาริย์ที่พบในกรุพระปรากฏวัดราชบูรณะ			139
23. คันฉ่องสำริด ศิลปะเขมร	พบในบริเวณบ้านบ่อตโนนค		140
24. พานเครื่องตั้ง 3ขา	"	"	140
25. ขาพานเป็นรูปเศียรพญานาค	"	"	141
26. พานเครื่องตั้งฐานกลม	"	"	141
27. กำไลแขนสำริด	"	"	142
28. ภาชนะสำริด	"	"	142
29. ภาชนะสำริด	"	"	143
30. กำมคาบสำริด	"	"	143
31. กำมคาบสำริด	"	"	144
32. หัวกำมคาบสำริด	"	"	145
33. กำมไม้เท้าสำริด	"	"	145
34. ส่วนประดับยอด หรือองอนราชยาน	"	"	146
35. ซอรัศประดับสำริด	"	"	146
36. ห่วงคานหามสำริด	"	"	147
37. แสกกการประกอบคานหามด้วยขอแขวน และห่วงคานหามสำริด			148
38. ภาชนะเคลือบดินเผา ศิลปะเขมร พบในบริเวณบ้านบ่อตโนนค			149
39. ระฆังหิน ศิลปะทวารวดี	"	"	150
40. ระฆังหิน ศิลปะทวารวดี	"	"	151
41. ชิ้นส่วนยอดสถูปศิลาแดง ศิลปะทวารวดี	"	"	152
42. หลักฐานในบริเวณคลองเจดีย์บูชา เจดีย์วัดพระเมรุ สมัยทวารวดี			153
43. พระปฐมเจดีย์ สมัยทวารวดี-อยุธยา			153
44. ฐานเจดีย์สมัยทวารวดี ในบริเวณวัดพระปฐมเจดีย์ (เขตสงฆ์)			154
45. พระประโทณเจดีย์ สมัยทวารวดี-อยุธยา			155
46. เศียรนาคคณุนัน ศิลปะทวารวดี ในวัดพระประโทณเจดีย์			156
47. เศียรพระพุทธรูปหินทราย ศิลปะอยุธยา	"		157

ภาพที่	หน้า
48. แทนทิวลึงค์ ศิลปะเขมร ในเขตวัดพระประโทณเจดีย์	158
49. กำไลสำริด ศิลปะเขมร พบในเมืองโบราณพระประโทณ	159
50. กำไลสำริด " " "	159
51. ประติมากรรมลึงค์สำริด " "	160
52. อักษรที่แผ่นกลมใ้เท้าลึงค์ " "	160
53. ตัวอย่างภาชนะเคลือบจีน " "	161
54. " " " "	161
55. " " " "	162
56. " " " "	162
57. ไหเคลือบดินเผาจีน " "	163
58. เจดีย์จุลประโทน " "	164
59. ฐานอาคารในวัดธรรมศาลา	165
60. ชิ้นส่วนหินชนวนประติมากรรมของฐานอาคารภาพที่ 59	165
61. ฐานเจดีย์สมัยทวารวดี ในวัดธรรมศาลา	166
62. ร่องรอยการถูกลักลอบขุดค้น ของภาพที่ 61	166
63. วิหารสมัยอยุธยา-รัตนโกสินทร์ ในวัดธรรมศาลา	167
64. ตัวอย่างภาชนะเคลือบดินเผาจีน " "	168
65. " " " "	168
66. " " " "	169
67. ฐานเจดีย์ในวัดโคกพระเจดีย์ สมัยทวารวดี	170
68. " " " "	170
69. ฐานเจดีย์วัดหลวงประชามุรณะ " "	171
70. " " " "	171
71. ใบเสมาในวัดหลวงประชามุรณะ สมัยอยุธยา	172
72. เศียรพระพุทธรูปหิน สมัยทวารวดี	172
73. ระฆังหินในวัดหลวงประชามุรณะ " "	173
74. " " " "	173

ภาพที่		หน้า
75.	เจดีย์ในวัดท่าใน ศิลปอยุธยา	174
76.	" " " "	174
77.	ใบเสมา " "	175
78.	เจดีย์ในวัดสิงห์ ศิลปอยุธยา	175
79.	" " " "	176
80.	" " " "	176
81.	ใบเสมา " "	177
82.	" ในวัดไทร " "	177
83.	" " " "	178
84.	" " (คานข้าง) " "	178
85.	แท่นหินสลัก" ศิลปทวารวดี	179
86.	อุโบสถบนฐานเกา สมัยทวารวดี วัดไทร	180
87.	เจดีย์ย่อมุมม วิกกลางบางแก้ว สมัยอยุธยา-รัตนโกสินทร์	180
88.	ใบเสมาหินชนวน " "	181
89.	พระประธานหินทราย ในอุโบสถ วิกกลางบางแก้ว สมัยอยุธยา	181
90.	เจดีย์ สมัยรัตนโกสินทร์ วัดประชานาถ	182
91.	ลายดอกไม้เงินบนเจดีย์ภาพที่ 90	182
92.	หลักฐานในบริเวณคลองบางพระ วิหารวัดศรีมหาโพธิ์	183
93.	แท่นหินบดยา ที่พบในบริเวณวัดพระศรีมหาโพธิ์	183
94.	ภาชนะสำริด " "	184
95.	โลกพระเจดีย์ ฐานเจดีย์สมัยทวารวดี ข้างวัดลานแหลม	185
96.	อิฐแบบทวารวดี บนฐานเจดีย์ ภาพที่ 95	186
97.	ชิ้นส่วนหินบดยา " "	186
98.	วัดโบสถ์ร้าง ข้างวัดละมุด	187
99.	ชิ้นส่วนอิฐ หินทราย ในบริเวณวัดโบสถ์ร้าง	187
100.	ระฆังหิน สมัยทวารวดี ที่ย้ายมาอยู่ที่วัดละมุด	188
101.	ใบเสมาหินทราย สมัยอยุธยา ย้ายมาไว้ที่วัดละมุดเช่นกัน	188

ภาพที่	หน้า
102. ชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทราย สมัยอยุธยา ที่ย้ายมาไว้ ณ วัดละมุด	189
103. พระพุทธรูปหินทราย ที่บูรณะซ่อมแซมแล้ว " "	189
104. " " ก่อนการบูรณะซ่อมแซม " "	190
105. วิหารวัดบางพระ สมัยอยุธยาตอนปลาย	191
106. หน้าบันซ่อมในสมัยรัชกาลที่ 3 วัดบางพระ	191
107. พระพุทธรูปสมัยอยุธยา ในวิหารวัดบางพระ	192
108. ภาพจิตรกรรมในสมัยอยุธยา ในวิหารวัดบางพระ	193
109. " " "	193
110. โบราณวัตถุในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ฐานโยนี ศิลปเขมร	194
111. เศียรทวารวดี ศิลปสุโขทัย	195
112. ชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทราย ศิลปอยุธยา	195

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

บทนำ

ในส่วนของบทนำนี้ จะกล่าวถึงที่มาและความสำคัญของหัวข้อศึกษา รวมถึงข้อมูลการศึกษาทางโบราณคดีที่ผ่านมาในพื้นที่ศึกษา, วัตถุประสงค์, เงื่อนไข และลักษณะของการศึกษาครั้งนี้ เพื่อทำความเข้าใจในผลงานฉบับนี้ได้ดียิ่งขึ้น ดังนี้

1. ความสำคัญและที่มาของปัญหา

ประวัติความเป็นมาของพื้นที่จังหวัดนครปฐมจะมีพัฒนาการต่อเนื่องมาหลายสมัย ชัดเจนบ้างคลุมเคลือบ้าง แต่ที่มีเรื่องราวศึกษากันน้อยมาก คือ ช่วงเวลาระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17-21 ทั้งที่โบราณวัตถุสถานในช่วงเวลาดังกล่าว ยังคงเหลืออยู่พอสมควรที่ควรจะมีการศึกษาให้ไ้เรื่องราวที่กระจ่างชัดขึ้น ก่อนที่หลักฐานเหล่านี้จะถูกเคลื่อนย้าย หรือ ซ่อมแซม เปลี่ยนสภาพไปมากกว่าที่เป็นอยู่ในขณะนี้

จังหวัดนครปฐม หรือในชื่อเดิมว่า "นครชัยศรี" มีหลักฐานการอยู่อาศัยของมนุษย์มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ต่อเนื่องมาเป็นชุมชนขนาดใหญ่ ในลักษณะของเมืองท่าค้าขายกับเมืองอื่น ๆ ทั้งใกล้และไกล ที่สำคัญคือ อินทियผู้ให้อิทธิพลทางศาสนาและศิลป แก่ชุมชนนี้จนเกิดเป็นวัฒนธรรม "ทวารวดี" ที่มีลักษณะเฉพาะตัวร่วมกับชุมชนใกล้เคียงบนที่ราบลุ่มภาคกลางตอนล่าง ราวพุทธศตวรรษที่ 11-17

แหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในเขต ที่ได้รับความสนใจศึกษาและรู้จักกันดี คือ "เมืองโบราณในเขตตำบลพระประโทน อำเภอนครปฐม" เป็นชุมชนโบราณที่เจริญสูงสุด ในราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 และล่มสลายลงในราวพุทธศตวรรษที่ 17 เนื่องจากสภาพภูมิศาสตร์เปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่เมื่อปลายพุทธศตวรรษที่ 17 ทำให้น้ำท่วมต่าง ๆ เปลี่ยนทางเดิน ปริมาณน้ำในลำน้ำสายหลักของชุมชนแห่งนี้จึงน้อยลง ไม่เพียงพอและการคมนาคมไม่สะดวกจึงเสื่อม จึงเกิดการอพยพเคลื่อนย้ายผู้คนเกณฑ์ที่เหมาะสมกว่า หลังจากนั้นเรื่องราวของชุมชนบริเวณนี้ก็ซบหายไ้ จวบจนในพุทธศตวรรษที่ 21 จึงปรากฏหลักฐานการตั้งเมืองขึ้นอย่างชัดเจน โดย สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ แห่งกรุงศรีอยุธยา ได้ทรงจัดเตรียมป้องกันประเทศครั้งใหญ่ หลังจากที่ได้รับศึกหงสาวดี ไปรบ ๗ เกล้าให้เสนาบดีออกสำรวจจดทะเบียนสามโนคร้ว ทางแถบทิศตะวันตกเฉียงใต้ของกรุงศรีอยุธยา เพื่อความสะดวกต่อการเกณฑ์กำลังพลเสริมกองทัพเพิ่มขึ้น และทรงสถาปนาเมืองใหม่ขึ้นที่ออกกรุงศรีอยุธยาหลายเมือง นครไชยศรี

1
 ในครั้งนั้น เมืองนครชัยศรีนี้ อยู่ในบริเวณอำเภอ นครชัยศรี ในปัจจุบัน ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออก
 ของเมืองโบราณตำบลพระประโทน ห่างกันประมาณ 7 กิโลเมตร เมืองนครชัยศรีนี้คงสภาพ
 สืบเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 5 จึงมีการย้ายศูนย์กลางเมืองมาที่อำเภอ
 เมืองในปัจจุบัน ส่วนบริเวณเดิมก็กลายเป็นอำเภอ นครชัยศรีจนถึงปัจจุบัน

โดยปกติปัจจัยหลักของเมืองหรือชุมชน คือ ผู้คนที่อาศัยในพื้นที่นั้น ๆ และจำนวน
 ผู้คนที่ต้องมากพอที่จะรวมกันเป็นชุมชนหรือเมืองได้ ดังนั้นในบริเวณที่คงเป็นเมืองนครไชยศรี
 นี้ก็น่าจะมีชุมชนอยู่ก่อนที่ทางกรุงศรีอยุธยาจะเลือกบริเวณนี้ตั้งขึ้นเป็นเมือง และเมื่อพิจารณา
 ลักษณะภูมิประเทศของที่ตั้งเมืองนครไชยศรีนี้พบว่ามีความเหมาะสมต่อการตั้งถิ่นฐาน กล่าวคือ

1. สภาพพื้นที่เป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำ มีความอุดมสมบูรณ์เหมาะต่อการกสิกรรม อัน
 เป็นอาชีพพื้นฐานของชุมชนกสิกรรม

2. เป็นพื้นที่ที่มีลำน้ำไหลผ่านถึงเมืองอื่น ๆ ข้างเคียง เช่น สุพรรณบุรี ราชบุรี
 าดดา หลายสาย อาทิเช่น คลองบางแก้ว คลองบางพระ และแม่น้ำนครชัยศรี าดดา ซึ่งสะดวก
 แก่การคมนาคม

แต่ก็เกิดปัญหาอีกว่า ชุมชนบริเวณเมืองนครไชยศรีนี้มาจากไหน หากจะคิดว่า
 อาศัยอยู่บริเวณนี้มาตั้งแต่ต้นก็ไม่แน่ว่าจะเป็นไปได้ เนื่องจากการศึกษาเรื่อง "เมืองโบราณ
 ชายฝั่งทะเลเดิมของที่ราบภาคกลางประเทศไทย" โดย ผศ.ทิวา ศุภจรรยา และ
 ผศ.ดวงศรี วนาสิน² แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พบว่า ในช่วงเวลาก่อนพุทธศตวรรษที่ 17
 บริเวณอำเภอ นครชัยศรีปัจจุบันเป็นที่ลุ่มที่น้ำทะเลท่วมถึงในบางฤดู ไม่เหมาะต่อการตั้งถิ่นฐาน
 รวมถึงเมืองโบราณบริเวณตำบลพระประโทน ที่เจริญขึ้นก่อนพุทธศตวรรษที่ 17 ยังต้องตั้งบน
 พื้นที่ที่ค่อนข้างสูงถัดมาทางทิศตะวันตก และจากการศึกษาภาพถ่ายทางอากาศ ยังพบว่า แนว
 ขอบชายฝั่งทะเลที่น้ำทะเลเคยท่วมถึงก่อนพุทธศตวรรษที่ 17 อยู่ในพื้นที่บ้านคอนยายหอม
 อำเภอเมืองในปัจจุบัน ดังนั้น ในเขตอำเภอ นครชัยศรีจึงไม่น่าที่จะมีผู้คนอาศัยหนาแน่น ก่อน
 พุทธศตวรรษที่ 17 จนกระทั่งมีการเปลี่ยนแปลงทางภูมิศาสตร์ที่กล่าวไปแล้วเบื้องต้น พื้นที่จึง
 ค่อนข้าง ปลอดภัยจากน้ำท่วม ขณะเดียวกันทางเมืองโบราณในตำบลพระประโทน ก็เกิดการ
 เปลี่ยนแปลงจนต้องอพยพย้ายเมือง จากที่ระยะทางระหว่าง 2 พื้นที่ ห่างกันเพียง 7 กิโลเมตร
 เป็นเหตุให้ผู้เขียน เห็นว่า 2 พื้นที่นี้ น่าจะมีส่วนเกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน ประกอบกับข้อมูลโบราณ
 วัตถุ โบราณสถาน ทั้งในเขตอำเภอเมือง และอำเภอ นครชัยศรี ปัจจุบันที่ผู้เขียนรวบรวมใน
 เบื้องต้น ก็เห็นว่าน่าจะเกี่ยวข้องกัน ตัวอย่างโบราณวัตถุ โบราณสถาน นั้นคือ³

1. โบราณวัตถุที่พบในเมืองโบราณคำมลพระประโทน อาทิเช่น ชิ้นส่วนปูนปั้น ประดับเจดีย์จุลประโทน มีทั้งลักษณะของกิลปทวารวดีและคุุทอง (พุทธศตวรรษที่ 17-20) รวมถึงโบราณสถาน คือ เจดีย์จุลประโทน จากการขุดแต่ง พบว่ามีการสร้างและซ่อมแซมหลายครั้ง คาที่ อ.พิริยะ ไกรฤกษ์ เสนอในแนวความคิดใหม่เกี่ยวกับเมืองนครปฐมว่า "สร้างตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 10-12 และมีการซ่อมแซมต่อเนื่องครั้งสุดท้ายในราวพุทธศตวรรษที่ 18 " ซึ่งหากข้อคิดนี้เป็นที่เชื่อถือได้ก็จะแสดงให้เห็นว่าหลังพุทธศตวรรษที่ 17 ยังคงมีผู้คนอาศัยอยู่ในบริเวณนี้หรือบริเวณใกล้เคียงที่ไม่ไกลกันมากนัก

2. พระพุทธรูปหินทราย และใบเสมาหินทราย สมัยคุุทอง (พุทธศตวรรษที่ 17-20) ที่วัดธรรมศาลา วัดห้วยกะโปก วัดสิงห์ วัดไทร ฯลฯ ในเขตอำเภอมือง และอำเภอนครชัยศรี ซึ่งน่าจะเป็นหลักฐานแสดงให้เห็นถึงชุมชนโบราณในบริเวณวัดเหล่านี้ หลังพุทธศตวรรษที่ 17 ลงมา

3. พระพุทธรูป ใบเสมา อุโบสถ-วิหาร ภาพจิตรกรรม สมัยคุุทอง-อยุธยา-รัตนโกสินทร์ ที่วัดกลางบางแก้ว วัดบางพระ วัดห้วยพลู วัดละมุด ฯลฯ ในเขตอำเภอนครชัยศรี แสดงถึงการอยู่อาศัยของชุมชนตั้งแต่ก่อนตั้งเมืองนครชัยศรี จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ จากความสำคัญของปัญหาข้างต้น ผู้เขียนจึงเลือกเป็นหัวข้อสารนิพนธ์ เพื่อศึกษากากระบวนการการศึกษาที่ถูกต้อง ให้ได้ภาพเรื่องราวของประวัติศาสตร์ช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-21 ที่ขาดหายไปให้ชัดเจน และเรื่องราวในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21-24 ให้ได้เรื่องราวที่ต่อเนื่องกัน

2. การศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้องกับงานโบราณคดีในจังหวัดนครปฐมที่ผ่านมา

ในกระบวนการศึกษาทางโบราณคดีนั้น ข้อมูลและผลการศึกษาทางโบราณคดีของพื้นที่ศึกษาที่ผ่านมา เป็นส่วนสำคัญของกระบวนการขั้นต้น อันจะเป็นข้อมูลพื้นฐานในการศึกษาวิเคราะห์ชั้นปลาย และเพื่อความเข้าใจในประวัติศาสตร์ของพื้นที่ศึกษา ในที่นี้คือ จังหวัดนครปฐม ยิ่งขึ้น ต่อไปนี้จึงเป็นสรุปผลการศึกษาในจังหวัดนครปฐมที่ผ่านมา

2.1 งานบูรณะปฏิสังขรณ์องค์พระปฐมเจดีย์⁴

จุดเริ่มต้นของงานโบราณคดีในจังหวัดนครปฐม คือ การพบองค์เจดีย์ใหญ่กลางป่ารก ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในขณะที่ทรงผนวชก่อนขึ้นครองราชย์ จากความสนพระทัยในแขนงวิชาพุทธศาสนา ซึ่งรวมไปถึงพุทธสถานต่าง ๆ ถ้วย และการเสด็จชุกงักไปในหลายพื้นที่ ได้พบเห็นพุทธสถานมากมาย ทำให้ทรงสันนิษฐานว่าเจดีย์ใหญ่นี้มีขนาดใหญ่และเก่าแก่ที่สุด สมควรที่จะได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์ จึงทรงกราบ ฯ พูลเกล้าฯ รัชกาลที่ 3 ขอให้มีการดำเนินการบูรณะ แต่ทรงเห็นว่าอยู่กลางป่ารก จะปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมไปก็คงไม่มีประโยชน์ ในขณะนั้นจึงมิได้ดำเนินการตามพระราชประสงค์

จนกระทั่งพระองค์ทรงขึ้นครองราชย์สมบัติ จึงได้ทรงดำเนินการบูรณะปฏิสังขรณ์โดยทรงให้สร้างเจดีย์ทรงลังกาครอบเจดีย์องค์เดิม และซ่อมแซมก่อสร้างสิ่งต่าง ๆ ในบริเวณรอบองค์เจดีย์เพิ่มเติมให้อยู่ในสภาพที่ดีขึ้น งานนี้เริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. 2396 ทรงโปรด ฯ ให้เจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ เป็นแม่กองดำเนินการบูรณะ แต่ทรงถึงพิราลัยเสียก่อน จึงโปรดให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ดำเนินการต่อมา นอกจากนี้ยังทรง ฯ ให้สร้างพระราชวังปฐมนครธม คำนึงทิศตะวันออกของเจดีย์ใหญ่ ปัจจุบันเหลือแต่พระตำหนัก ซึ่งใช้เป็นที่ทำการสำนักงานเทศบาลจังหวัดนครปฐม และโปรดให้ชุกคดองเจดีย์บูชา เพื่อเชื่อมเส้นทางคมนาคมทางน้ำระหว่างกรุงเทพฯ - นครปฐม สำหรับการเสด็จ ฯ มานมัสการ และตรวจตราการบูรณะเจดีย์ของพระองค์ ในครั้งนั้น เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ได้ทรงสำรวจพบร่องรอยสิ่งก่อสร้างโบราณ บริเวณกำแพงลสนามจันทร์ในปัจจุบัน ทรงสันนิษฐานว่าเป็นพระราชวังเดิม ลักษณะเป็นเนินสูงใหญ่หลายเนิน มีสระน้ำใหญ่ เรียกว่า สระน้ำจันทร์ ปัจจุบันสันเขินหมดแล้ว บริเวณดังกล่าวจึงมีชื่อเรียกว่า "บ้านเนินปราสาท"

ก่อนที่งานบูรณะจะเสร็จ พระองค์ได้ทรงขนานนามเจดีย์นี้ว่า "พระปฐมเจดีย์" มีความหมายตามคำสันนิษฐานของพระองค์เอง หลังจากนั้นพระองค์ก็เสด็จสวรรคต เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ เสด็จขึ้นเถลิงถวัลย์ราชสมบัติต่อมา ก็ได้ทรงดำเนินงาน

ก่อจากพระบิดา จนสำเร็จ เสด็จพระราชดำเนินไปยกยอกพระปฐมเจดีย์เมื่อ พ.ศ. 2413
 ในปลายรัชกาลได้ทรงตั้งกระเบื้องเคลือบจากเมืองจีนมาประดับตกแต่งพระปฐมเจดีย์ ทั้งยัง
 ได้ทรงให้สร้างทางรถไฟนครปฐม-บางกอกน้อยขึ้น และทรงเห็นว่า ยังมีผู้คนอยู่กันน้อยมาก
 จึงทรงอพยพผู้คนจากนครชัยศรีเดิมบ้าง หัวเมืองข้างเคียงบ้าง เข้ามาอยู่อาศัย พร้อมกับจัด
 สร้างระบบเมือง ทั้งตัดถนน ซुकคลองเชื่อมลำน้ำสายใหญ่ ๆ ก่อสร้างตึกที่อยู่อาศัย และที่ท่า-
 การของทางราชการหลายแห่ง จนกระทั่งในปี พ.ศ. 2442 ก็ทรงให้ย้ายศูนย์กลางมณฑล-
 นครไชยศรี จากบ้านท่านา มาที่อำเภอเมืองในปัจจุบัน ผู้คนจึงค่อยเพิ่มขึ้นในเวลาต่อมา
 ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงขึ้นครองราชย์สมบัติต่อ
 จากพระบิดา ก็ได้ทรงดำเนินการตกแต่งประดับองค์พระปฐมเจดีย์ด้วยกระเบื้องเคลือบจาก
 จีนจนเสร็จเรียบร้อย และทรงพอพระทัยบรรยากาศเมืองที่สงบ อยู่ในทำเลเหมาะสม จึงทรง
 ให้สร้างพระราชวังสนามจันทร์ขึ้นในบริเวณบ้านเนินปราสาท พระราชวังเดิม ท้ายดสนามจันทร์
 เมื่อ พ.ศ. 2454 ⁶ ทรงเสด็จแปรพระราชฐานมาบ่อย ๆ จนถึงเป็นเมืองที่สองที่ทรง
 ประทับบ่อย ทรงทำการฝึกเหล่าเสือป่า ณ ที่นี้ ลักษณะสถาปัตยกรรมของพระราชวังสนามจันทร์
 นี้เป็นแบบผสมระหว่างศิลปะตะวันตกและตะวันออกได้อย่างพอเหมาะกลมกลืน รอบพระราชวัง
 เป็นคูน้ำกำแพง ที่ทรงซุกดอกสวนที่ตนชื่นชอบ หลังจากที่ทรงสร้างพระราชวังและเสด็จพระราช-
 ดำเนินมาประทับเสมอ ๆ ทำให้ผู้คนในเมืองนี้คับคั่งขึ้นมาก รัชกาลที่ 6 ทรงสร้างระบบ
 เมืองเพิ่มขึ้นอีกมากมาย

เมื่อวันที่ 2 กรกฎาคม พ.ศ. 2456 ⁷ พระองค์ทรงเปลี่ยนชื่อเมืองจาก
 นครชัยศรีเป็น "นครปฐม" ตามนามพระราชวังในรัชกาลที่ 4 และพระเจดีย์ใหญ่กลางเมือง
 แต่ความหมายก็ยังคงชื่อ "มณฑลนครชัยศรี" ตามเดิม และทรงบูรณะซ่อมแซมพระปฐมเจดีย์
 และสิ่งก่อสร้างรอบ ๆ อาทิเช่น

1. ทรงให้พระยาอนุศาสน์จิตรกร เขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังวิหาร
2. ทรงให้สร้างวิหารประดิษฐานพระร่วงโรจนฤทธิ์ ที่ทรงได้พระเศียรมาแต่
 เมืองสุวรรณโคตม แล้วหล่อเพิ่มให้เต็มองค์ และให้บรรจุพระสรีรางคารของพระองค์ที่ฐาน
 พระพุทธรูป
3. ทรงบูรณะพระอุโบสถที่สร้างขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 แต่ไม่เสร็จ พระองค์
 ทรงสวรรคตเสียก่อน พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระอนุชา ทรงขึ้นครองราชย์
 ต่อมา ก็ได้ทรงให้บูรณะต่อจนเสร็จบริบูรณ์ ดังปรากฏสภาพในปัจจุบัน

2.2 งานขุดแต่งโบราณสถานวัดพระเมรุ ราวปลายปี พ.ศ.2481-กันปี พ.ศ.2482 ⁸

โบราณสถานวัดพระเมรุ อยู่ในนันทอุทยาน ห่างจากเมืองนครไชยศรีโบราณทางทิศตะวันตก ประมาณ 4.5 ไมล์ โดยความร่วมมือระหว่าง กรมศิลปากร ประเทศไทย และสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพาทิศ ในความควบคุมของ ศจ.ปีแอร์ ดูปองต์ และหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ ผลการขุดแต่งในครั้งนั้น คือ

- ปรากฏเป็นโบราณสถานรูปสี่เหลี่ยมย่อมุม ก่อด้วยอิฐขนาด 70x70 เมตร ตรงกลางเป็นเจดีย์ใหญ่ มีมุขยื่นออก 4 ทิศ สำหรับประดิษฐานพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาท มีทางขึ้นทั้ง 4 ทิศ รอบนอกเป็นเจดีย์ราย มีทางขึ้นทั้ง 4 ทิศ เช่นกัน
- ศจ.ดูปองต์ เสนอว่า แผลนวัดพระเมรุนี้น่าจะเหมือนอนันตเจดีย์ เมืองพุกาม และเจดีย์โบราณที่ปะทันปุระ ในแคว้นเบงกอล ประเทศอินเดีย
- พระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาท ศจ.ดูปองต์ สันนิษฐานว่ามีอายุในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15

ดังนั้น วัดพระเมรุจึงน่าจะสร้างหลังเจดีย์จุลประโทมระยะแรกเพียงเล็กน้อย

2.3 พ.ศ.2472 ศจ.ยอร์จ เซเกส์ ได้ศึกษาโบราณสถาน โบราณวัตถุในจังหวัดนครปฐม ประกอบกับจดหมายเหตุจีน และได้ตั้งข้อสันนิษฐานขึ้นว่า นครปฐมเป็นราชธานีของอาณาจักรใหญ่ ที่ได้รับอิทธิพลและพุทธศาสนาจากอินเดีย ตรงกับราชวงศ์คุปตะ (พุทธศตวรรษที่ 9-11) สันนิษฐานนามว่า "ทวารวดี"

2.4 งานบูรณะปฏิสังขรณ์ และผลการศึกษาเจดีย์จุลประโทม ⁹

เจดีย์จุลประโทมอยู่ในบริเวณวัดพระประโทมเจดีย์ ปัจจุบันอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของพระประโทมเจดีย์ ในปี พ.ศ.2482-2488 ศจ.ปีแอร์ ดูปองต์ และหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ ได้ร่วมกันควบคุมการขุดแต่งครั้งแรก หลังจากที่ได้บูรณะเจดีย์วัดพระเมรุเสร็จ จากนั้นก็ถูกทิ้งร้างอีก จนหญ้าขึ้นปกคลุมมองไม่เห็น ในปี พ.ศ.2511 มีการสร้างถนนเพชรเกษมจากกรุงเทพฯ ผ่านนครปฐม ครั้งนั้นได้สร้างโรงเก็บเครื่องมือในบริเวณวัดพระประโทมเจดีย์ ในขณะที่ใกล้ดิน ได้พบชิ้นส่วนภาพปูนปั้นปูนดำจำนวนหนึ่ง กรมศิลปากรจึงได้ขอให้ขุดแต่งการสร้างโรงเก็บเครื่องมือ และนำภาพเหล่านั้น มาเก็บที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติคู่มือ จังหวัดสุพรรณบุรี นายอารักษ์ ณ สงขลา ได้รับหน้าที่ให้มาขุดนำเอาภาพปูนปั้นที่เหลือ ไปทำการซ่อมแซมอนุรักษ์ต่อไป ภายหลังจากได้มีการบูรณะขุดแต่งอีกครั้ง โดยความควบคุมของนาย สมศักดิ์ รัตนกุล จากกรมศิลปากร ร่วมกับ ศจ.จอง บวสเชลีย์ จากมหาวิทยาลัยขอนแก่น ผล

การขุดแต่ง ได้พบว่าเจดีย์นี้มีการสร้างและซ่อมแซม 3 ครั้ง ดังนี้

- ระยะเวลาที่ 1 ราวพุทธศตวรรษที่ 12 จากการศึกษาภาพสลักประติมากรรมดินเผาบนผนังด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งสร้างขึ้นตามคติพุทธศานานิภายหินยาน (เถรวาท)
- ระยะเวลาที่ 2 ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 13-14 เป็นช่วงที่นิยมทำภาพประติมากรรมปูนปั้นประดับผนังเป็นภาพในเรื่องชาดก ที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปินอินเดีย ซึ่งเป็นพุทธศาสนamahayana
- ระยะเวลาที่ 3 ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 14 ต้นพุทธศตวรรษที่ 15 จะนิยมทำภาพสลักบนอิฐระบายนี่ประกอบเป็นผนังฐานเจดีย์ เป็นช่วงที่กลับมานับถือพุทธศาสนาหินยานตามเดิม

ในปี พ.ศ.2518 ผศ.ดร.พิริยะ ไกรฤกษ์ ได้เสนอวิทยานิพนธ์ปริญญาเอก ในหัวข้อ "The Chula Athom Cedi Architecture and Sculpture of Dvaravati" ซึ่งเป็นการกำหนดอายุเจดีย์จุลประโทน ต่อจาก ศจ.จง บวศเชลิเย่ ดังนี้

- ระยะเวลาที่ 1 อายุราวพุทธศตวรรษที่ 10-11 จากการเปรียบเทียบแปลนเจดีย์ลายประดับตกแต่ง กับเจดีย์แบบอุปะตะของอินเดีย และเสนอว่าภาพสลักนั้นเป็นเรื่อง "อวทาน" คัมภีร์ในพุทธศานานิภายหินยาน ที่ใช้ภาษาสันสกฤต (มูลสารวาสตีวาท)
- ระยะเวลาที่ 2 อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 ได้มีการทำอิฐสลักระบายนี่เป็นอิฐก่อผนัง ไม่มีอิทธิพลของศิลปะศรีวิชัย หรืออินโดนีเซีย และได้เปลี่ยนมานับถือพุทธศานานิภายที่ใช่ภาษาบาลี
- ระยะเวลาที่ 3 อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 มีการต่อเติมเจดีย์ และยังคงนับถือพุทธศานานิภายที่ใช่ภาษาบาลี

2.5 ในปี พ.ศ.2502 ศจ.ปีแอร์ ดูปองต์ ได้เผยแพร่ผลการศึกษาที่จังหวัดนครปฐม ¹⁰

จากการรับหน้าที่ควบคุมการขุดแต่งเจดีย์ทั้ง 2 แห่งในจังหวัดนครปฐม ได้ศึกษาลักษณะพระพุทธรูปในจังหวัดนครปฐมไปด้วย เพื่อเป็น หัวข้อวิทยานิพนธ์ของตน เรื่อง "โบราณคดีมอญแห่งอาณาจักรทวารวดี" พบว่า เมืองนครปฐมเป็นราชธานีของอาณาจักรทวารวดี และมีอิทธิพลทางศิลปกรรมที่ภาคกลางของประเทศไทย วิทยานิพนธ์นี้ถูกตีพิมพ์เผยแพร่ไปทั่วโลก นครปฐมจึงกลายเป็นเมืองสำคัญขึ้นมา

2.6 พ.ศ. 2507 การตีพิมพ์เรื่องเหรียญเงิน ที่พบบริเวณวัดพระประโทน

ได้พบเหรียญเงินในหม้อดินที่ฝังอยู่ที่เจดีย์ที่เนินดิน ในตำบลพระประโทน ปัจจุบัน มีเหรียญหนึ่งเป็นรูปสังข์คันหนึ่ง และปราสาทอีกคันหนึ่ง อีก 2 เหรียญมีจารึกคันหลังเป็นภาษาสันสกฤตว่า "ศรีทวารวทิสวรปุณย" ซึ่งแปลว่า "บุญคุณผู้ยิ่งใหญ่แห่งทวารวดี" นอกจากนี้บางเหรียญยังเป็นรูปสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ คือ ภาพหม้อน้ำปวงพระ หม้อน้ำแห่งความอุดมสมบูรณ์ , รูปโค, รูปแม่ควางและลูกควาง ศจ. ยอร์ส เซเคส ได้ตีพิมพ์เผยแพร่ในงานวิจัยนี้ อักษรจารึกบนเหรียญเงินนั้นเป็นอักษรอินเดีย (อักษรปัลลวะ) มีอายุในราวพุทธศตวรรษที่ 13 เหรียญเงินมีจารึกนี้จึงถือเป็นหลักฐานสำคัญที่สนับสนุนบันทึกของหลวงจีนอี้จิง ของจีน ที่กล่าวถึง อาณาจักร "ทว้อ หลอ ปอตี" ซึ่งเป็นชื่อเดียวกับ "ทวารวดี" ในภาษาสันสกฤต

2.7 ศ.ดร. พริยะ ไกรฤกษ์ ได้เขียนบทความ "แนวความคิดใหม่เกี่ยวกับเมืองนครปฐม" ¹¹

จากเอกสารประกอบการนำชมศิลปสถานในจังหวัดนครปฐม เมื่อวันที่ 10 พฤษภาคม พ.ศ. 2523 ได้จำแนกสมัยโบราณวัตถุในจังหวัดนครปฐม ดังนี้

- สมัยที่ 1 ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 8-10 รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดียโบราณวัตถุในสมัยนี้ คือ เครื่องประดับโลหะ และเหรียญตราสังข์
- สมัยที่ 2 ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 10-12 เป็นสมัยที่ก่อการสร้างเจดีย์จุลประโทน
- สมัยที่ 3 ราวพุทธศตวรรษที่ 12-14 เป็นยุครุ่งเรืองของเมืองนครไชยศรีโบราณ มีการสร้างวัดพระเมรุและเจดีย์จุลประโทนในระยะที่ 2
- สมัยที่ 4 ราวพุทธศตวรรษที่ 14-18 เมืองนครปฐมเข้าสู่ยุคเสื่อม มีการต่อเติมเจดีย์จุลประโทนระยะที่ 3
- สมัยที่ 5 ราวพุทธศตวรรษที่ 18 รับอิทธิพลทางศิลปะจากเขมรที่ปกครองภาคกลางของไทยขณะนั้น

2.8 ปี พ.ศ. 2509 รศ. ศรีศักร วัลลิโภคม ตรวจพบขอบเขตเมืองนครไชยศรีโบราณ ¹²

รศ. ศรีศักร วัลลิโภคม ได้ศึกษาเมืองโบราณจากภาพถ่ายทางอากาศ พบว่ามีเมืองโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ รูปสี่เหลี่ยมมุมมน ขนาด 3,600 x 2,000 เมตร มีลำน้ำผ่ากลางเมืองและได้เขียนไว้ในวารสารเมืองโบราณ ฉบับที่ 3 ปีที่ 8 (สิงหาคม-

พฤศจิกายน 2525) ว่า เมืองพระประโทณโบราณ ตั้งอยู่บนที่ลุ่มมีลำน้ำไหลผ่านหลายสาย ลำน้ำเหล่านี้จะไหลจากทิศตะวันตกเฉียงเหนือ คือ แม่น้ำแม่กลอง ไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ไปบรรจบกับแม่น้ำนครชัยศรี โดยในระหว่างทางจะมีสาขาลำน้ำย่อยไหลไปถึงชุมชน หรือเมืองโบราณใกล้เคียงได้ เช่นเมืองคูทอง เมืองกำแพงแสน เมืองคูบัว ฯลฯ ตามเส้นทางลำน้ำโบราณ เช่น คลองบางแก้ว , คลองบางพระ ฯลฯ จะมีโบราณวัตถุ โบราณสถาน ตั้งแต่สมัย ทวารวดี-อยุธยา จนอาจกล่าวได้ว่า ในรัศมี 10 กิโลเมตร รอบเมืองพระประโทณโบราณ มีชุมชนและวัดโบราณ ตั้งแต่สมัยทวารวดีถึงอยุธยา กระจายอยู่แต่เป็นชุมชนขนาดเล็ก หมู่บ้าน ยังไม่มีความหนาแน่นพอแก่การตั้งเป็นเมือง โดยชุมชนเหล่านั้น ติดต่อกับชุมชนข้างเคียงกันทางลำคลองที่แตกแยกสาขามากมาย ซึ่งบางเส้นทางยังคงอยู่ถึงปัจจุบันนี้

2.9 พ.ศ. 2520 อาจารย์ ชูลีรี จามรมาน เสนองงานวิจัย "ชุมชนเก่า ๆ แถบ ลุ่มแม่น้ำนครชัยศรี" 13

อาจารย์ ชูลีรี จามรมาน จากภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้ออกสำรวจโบราณวัตถุ-สถาน ในจังหวัดนครปฐม โดยทำการขุดค้นร่วมกับนักโบราณคดี จากหน่วยศิลปากรที่ 2 คูทอง ที่ แหล่งโบราณคดีบ้านนายเจ้า มหากษัตริย์ บ้านเลขที่ 60 ตำบลทัพหลวง อำเภอเมือง สรุปผลว่าเป็นบริเวณที่มีมนุษย์อาศัยอยู่ ตั้งแต่ยุคสำริด ซึ่งมีแนวลำน้ำโบราณปรากฏอยู่ คือ คลองทัพหลวง

และที่แหล่งโบราณคดี บ้านคู้งษ์เหล็ก ตำบลห้วยขวาง อำเภอกำแพงแสน พบโบราณวัตถุประเภทเครื่องใช้-เครื่องประดับสำริด แก้ว ดินเผา ซึ่งสันนิษฐานว่าอยู่ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์

2.10 พ.ศ. 2523 ผศ.เมืองศรี วนาสิน และ ผศ.ทิวา ศุภจรรยา เสนองงานวิจัยเรื่อง "เมืองโบราณบริเวณชายฝั่งทะเลเเคิมของที่ราบภาคกลางของประเทศไทย" 14

ผศ.เมืองศรี วนาสิน จากคณะอักษรศาสตร์ และ ผศ.ทิวา ศุภจรรยา จากคณะวิทยาศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้ทำการวิจัยแนวทะเลเเคิม ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11-16 จากภาพถ่ายทางอากาศ สรุปผลการวิจัยว่า เมืองโบราณสมัยทวารวดีจะตั้งอยู่ใกล้ชายฝั่งทะเลเเคิม โดยมีลำน้ำสายใหญ่ไหลจากที่ทั้งเมืองมาออกทะเล สำหรับเมืองพระประโทณนั้นอยู่ริมแม่น้ำบางแก้ว และแนวชายฝั่งทะเลเเคิมอยู่ในบริเวณตำบลคอนยายหอม อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม ปัจจุบัน ในปลายพุทธศตวรรษที่ 16-17 แนวชายฝั่งทะเลเเคิมเคลื่อนตัวเปลี่ยนแปลง ซึ่งมีผลให้แม่น้ำในขณะนั้นเคลื่อนตัวเปลี่ยนทางเดินตาม มีผลให้เมืองโบราณที่

อาศัยแม่น้ำใหญ่เหล่านี้เปลี่ยนแปลง มีการอพยพเคลื่อนย้ายตามแนวแม่น้ำที่เปลี่ยนแปลงทาง
 เกินใหม่ ซึ่งน่าจะเป็นสาเหตุของการเสื่อมสลายของเมืองพระประโทณโบราณเช่นกัน

2.11 พ.ศ.2526 รศ.กร.ผาสุข อินทราวุช เสนอรายงานการขุดค้นที่ตำบล
 พระประโทณ อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม 15

รศ.กร.ผาสุข อินทราวุช จากภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัย
 ศิลปากร ได้ทำการขุดค้นในบริเวณเมืองพระประโทณ สรุปความได้ ดังนี้

- จากชั้นดินในการขุดค้น พบถ่านในชั้นดินที่มีการอยู่อาศัยของมนุษย์ชั้นสุดท้าย
 ซึ่งตรวจสอบอายุได้ว่าชุมชนนี้สิ้นสุด ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 17 เนื่องจากแม่น้ำที่ไหล
 ผ่านเมืองเกิดเปลี่ยนแปลงทางเกิน

- จากภาชนะดินเผาที่ขุดพบ สามารถนำไปเปรียบเทียบกับ ภาชนะดินเผาที่
 พบในเมืองจันเสนโบราณ จังหวัดนครสวรรค์ ที่นายบี บรอนสัน ได้กำหนดอายุไว้ในช่วง
 คริสต์ศตวรรษที่ 6-9 (พุทธศตวรรษที่ 11-14) ภาชนะดินเผาที่พบในเมืองพระประโทณ
 มีรูปแบบเหมือนกันกับภาชนะดินเผาจากเมืองจันเสนโบราณ แต่มีความประณีตกว่า จึงน่าจะ
 มีอายุอยู่ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 8-9 (พุทธศตวรรษที่ 13-14)

- เมื่อวิเคราะห์ผลการขุดค้นร่วมกับงานวิจัยทางประวัติศาสตร์ศิลปะของ
 นักปราชญ์ที่ผ่านมา พบว่าส่วนใหญ่ โบราณสถาน-วัตถุชิ้นนั้น มักมีอายุในช่วงคริสต์ศตวรรษที่
 8-9 (พุทธศตวรรษที่ 13-14) จึงสรุปร่วมกันได้ว่า ชุมชนนี้เจริญสูงสุดในพุทธศตวรรษที่
 13-14 และสิ้นสุดในปลายพุทธศตวรรษที่ 17

2.12 พ.ศ.2532 ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร นำ
 นักศึกษาภาควิชาโบราณคดีปีการศึกษา 2531 ออกฝึกภาคสนามที่บ้านกระดินแดง ตำบล
 ห้วยขวาง อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม ซึ่งสรุปผลเบื้องต้นว่าเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของ
 มนุษย์ในยุคคนสมัยประวัติศาสตร์ จากการพบโบราณวัตถุ คล้ายคลึงกับโบราณวัตถุที่แหล่ง
 โบราณคดีบ้านคอนคาเพชร จังหวัดกาญจนบุรี ซึ่งมีอายุสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายถึง
 สมัยต้นประวัติศาสตร์ 16

3. วัตถุประสงค์ในการศึกษา

- 3.1 เพื่อสำรวจและเก็บร่องรอยของชุมชนวัฒนธรรมบริเวณลุ่มแม่น้ำนครชัยศรี (ที่เปลี่ยนแปลงทางเดินใหม่ในพุทธศตวรรษที่ 17) ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-24
- 3.2 เพื่อศึกษารูปแบบทางวัฒนธรรม พร้อมทั้งกำหนดอายุโบราณวัตถุ-สถาน ที่พบในเขตที่ตั้งของชุมชนลุ่มแม่น้ำนครชัยศรี ในเขตอำเภอเมือง และอำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม
- 3.3 เพื่อศึกษาที่มาของชุมชนเมืองนครชัยศรี สมัยอยุธยา
- 3.4 เพื่อศึกษาลักษณะการตั้งชุมชนของคนลุ่มดังกล่าว ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-24
- 3.5 เพื่อศึกษาบทบาทของเมืองนครชัยศรี ในฐานะที่เกี่ยวข้องกับกรุงศรีอยุธยา

4. สมมติฐานเบื้องต้น

ชุมชนเมืองนครชัยศรีในสมัยอยุธยา เป็นกลุ่มคนส่วนหนึ่งที่อพยพมาจากเมืองโบราณพระประโทน (พุทธศตวรรษที่ 12-16) ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-21

5. ข้อตกลงเบื้องต้น

5.1 คำว่า "ชุมชนลุ่มแม่น้ำนครชัยศรี" ในการศึกษาค้างนี้หมายถึง กลุ่มคนที่อาศัยอยู่บริเวณนอกเมืองโบราณพระประโทน คำนวณวันออกไปจกริมแม่น้ำนครชัยศรี อำเภอนครชัยศรี ในปัจจุบัน

5.2 คำว่า "แม่น้ำนครชัยศรี" ในที่นี้ หมายถึง แม่น้ำท่าจีนที่ไหลผ่าน อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม และเป็นลำน้ำที่เปลี่ยนทางเดินมาใหม่ ในพุทธศตวรรษที่ 17

5.3 บริเวณเมืองโบราณสมัยโบราณที่เจริญอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 12-16 ในเขตตำบลพระประโทนปัจจุบัน คอไปนี้จะขอใช้คำว่า "เมืองโบราณพระประโทน"

5.4 บริเวณเมืองนครชัยศรี ที่ได้รับการจัดตั้งสมัยอยุธยา ซึ่งอยู่ ณ ตำบลท่านา อำเภอนครชัยศรี ปัจจุบันจะเรียกว่า "เมืองนครชัยศรี"

6. วิธีการศึกษา

6.1 รวบรวมข้อมูลประเภทต่าง ๆ ดังนี้

- เอกสารโบราณ, รวมสมัยต่าง ๆ ที่กล่าวถึง/เกี่ยวข้องกับเมืองนครชัยศรี รวมไปถึงภาพถ่ายโบราณวัตถุ โบราณสถาน ที่ได้บันทึกไว้ในอดีต
- โบราณวัตถุที่พบในพื้นที่ศึกษา ซึ่งปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดนครปฐม และส่วนกลางในกรุงเทพฯ โดยการสอบถามเจ้าหน้าที่ และขอบันทึกภาพ
- โบราณวัตถุ-สถาน ในพื้นที่ศึกษา โดยการบันทึกภาพ สอบถามผู้รู้ในท้องถิ่น

6.2 ศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูล

- จัดกลุ่มข้อมูลทั้งหมด ศึกษาลักษณะทางศิลปกรรม เพื่อกำหนดอายุสมัย
- เปรียบเทียบข้อมูลทุกส่วน พิจารณาความสัมพันธ์กัน รวมไปถึงการเปรียบเทียบ กับชุมชนข้างเคียง
- เรียบเรียงผลการศึกษา ตามระยะเวลา พร้อมทั้งนำเสนอในรายงานผลการศึกษาเฉพาะบุคคล

7. ขอบเขตของการศึกษา

7.1 พื้นที่ในการศึกษา คือ บริเวณบางส่วนของอำเภอเมือง และอำเภอนครชัยศรี ซึ่งเป็นพื้นที่นอกเมืองนครชัยศรีโบราณด้านตะวันออกถึงบริเวณริมแม่น้ำนครชัยศรี ในอำเภอนครชัยศรีปัจจุบัน

7.2 แนวทางในการศึกษา จะยึดถือลำนํ้าที่ไหลไปออกแม่น้ำนครชัยศรีเป็นหลัก เช่น ลำนํ้าบางแก้ว ลำนํ้าบางพระ ฯลฯ ในการเก็บข้อมูลภาคสนาม

7.3 ช่วงเวลาของชุมชนที่ศึกษา คือ พุทธศตวรรษที่ 17-24 ตั้งแต่ลำนํ้าในเมืองโบราณ พระประโทน เปลี่ยนทางเดิน ทำให้เกิดการอพยพเคลื่อนย้ายออกมา จนถึงระยะเวลาที่มีความเกี่ยวข้องกับกรุงศรีอยุธยา

7.4 หลักฐานที่ใช้ในการศึกษา คือ

- เอกสารต่าง ๆ
- โบราณวัตถุ-โบราณสถาน ในพื้นที่
- เรื่องราวของท้องถิ่นจากคำบอกเล่าของผู้รู้ประจำท้องถิ่น

8. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

8.1 สามารถรวบรวมและกำหนดอายุ โบราณวัตถุ-สถาน ที่พบในพื้นที่ศึกษา ในระหว่างเวลาพุทธศตวรรษที่ 17-24

8.2 สามารถทราบที่มาของชุมชนเมืองนครชัยศรี ว่าอพยพมาจากเมืองโบราณพระประโทน

8.3 สามารถทราบลักษณะของชุมชนลุ่มแม่น้ำนครชัยศรี ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 17-24

8.4 สามารถทราบเรื่องราวความเกี่ยวข้องกับระหว่างนครชัยศรีกับกรุงศรีอยุธยา

เชิงอรรถท้ายบท

- 1 คำกราชานุญาต, สมเด็จพระบรมวงษ์เธอ. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (กหม: หจก.ศิวพร, 2511) , หน้า 323.
- 2 ผ่องศรี วนาลิน, ผศ. และ ทิวา ศุภจรรยา, ผศ. เมืองโบราณชายฝั่งทะเลเดิมของที่ราบภาคกลางประเทศไทย: ศึกษาตำแหน่งที่ตั้งและภูมิศาสตร์สัมพันธ์ , (กหม, 2525) หน้า 48
- 3 พระครูสุพนฺธิ์วราภรณ์ "อารยธรรมลุ่มแม่น้ำนครชัยศรี" วารสารเมืองโบราณ , ปีที่ 8 ฉบับที่ 3 (สิงหาคม-พฤศจิกายน 2525), หน้า 24
- 4 ผาสุข อินทราวุฑ, รศ.กร. รายงานการขุดค้นที่ตำบลพระประโทน อำเภอมืองจังหวัดนครปฐม (นครปฐม: แผนกบริการถววงมหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526), หน้า ป-ม
- 5 ศรี อมาตยกุล. เรื่องจังหวัดนครปฐม "วารสารศิลปากร, ปีที่ 3, ฉบับที่ 5 (มกราคม. 2503). หน้า 30
- 6 เรื่องเดิม, หน้า 31.
- 7 เรื่องเดิม, หน้า 32.
- 8 ผาสุข อินทราวุฑ, รศ.กร., เรื่องเดิม หน้าเดิม.
- 9 เรื่องเดิม หน้าเดิม.
- 10 เรื่องเดิม หน้าเดิม.
- 11 เรื่องเดิม หน้าเดิม.
- 12 ศรีศักดิ์ วลัยโกคม, รศ. "นครชัยศรี" วารสารเมืองโบราณ, ปีที่ 8 ฉบับที่ 3 (สิงหาคม-พฤศจิกายน 2525), หน้า 7.
- 13 สุสิริ จามรมาน. ชุมชนเก่า ๆ บริเวณลุ่มแม่น้ำนครชัยศรี (นครปฐม: ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์, มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2520), หน้า 4-25.
- 14 ผ่องศรี วนาลิน. ผศ. และ ทิวา ศุภจรรยา, ผศ. เรื่องเดิม, หน้า 43-52.

15 ผาสุย อินทรารุช, รศ.คร. เรื่องเดิม, หน้า 69-73.

16 จากการชุกค้นภาคสนาม ของภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีการศึกษา 2531 ณ บ้านกระดินแดง ตำบลห้วยขวาง อำเภอเมือง...
จังหวัดนครปฐม.

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

มค
1/01
2534
003

บทที่ 1

สภาพภูมิศาสตร์และประวัติความเป็นมาของจังหวัดนครปฐม

การทำความเข้าใจเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของจังหวัดนครปฐมในเบื้องต้น
ที่มีการศึกษาไว้แล้วในปัจจุบัน เป็นพื้นฐานความรู้ที่สำคัญของการศึกษาร่องรอยของชุมชน
บริเวณลุ่มแม่น้ำนครชัยศรี ซึ่งอยู่ในเขตจังหวัดนครปฐม ก่อนพุทธศตวรรษที่ 14 และเพื่อเป็น
ข้อมูลในการศึกษาลักษณะที่ตั้งของชุมชนในบริเวณลุ่มแม่น้ำนครชัยศรีนี้ จึงต้องรวบรวมและ
ศึกษาถึงสภาพภูมิศาสตร์ ทั้งสภาพทั่วไปของจังหวัดนครปฐม และลักษณะด้านน้ำในพื้นที่ศึกษา
คือ อำเภอเมือง และอำเภอนครชัยศรี ที่จะ เป็นจุดที่ตั้งและเส้นทางการอพยพของชุมชน
บริเวณลุ่มแม่น้ำนครชัยศรี ในช่วงเวลาหลังพุทธศตวรรษที่ 17 ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงของ
สภาพภูมิศาสตร์ และ ที่ตั้งของชุมชนแห่งนี้ครั้งสำคัญ ในบั้นนี้ จึงเป็นเรื่องของสภาพทั่วไป
สภาพภูมิศาสตร์ของด้านที่สำคัญ และประวัติความเป็นมาของจังหวัดนครปฐม ในปัจจุบัน ดังนี้
1.1 สภาพทั่วไปของจังหวัดนครปฐม

1.1.1 ที่ตั้ง จังหวัดนครปฐมตั้งอยู่ในระหว่างพิกัดภูมิศาสตร์ที่ 13 องศา 40' พิลิปดา
ถึง 15 องศา 20' พิลิปดา เหนือ และลองจิจูดที่ 99 องศา 50' พิลิปดา กับ 100 องศา
20' พิลิปดา ตะวันออก (แผนที่ลำดับชุดที่ L 7017 ระบุว่าที่ 5036 III, IV และ L 7017
ระบุว่าที่ 4936 I¹ บนพื้นที่ราบลุ่มภาคกลางตอนล่าง ซึ่งเป็นเขตปริมณฑลรอบกรุงเทพ-
มหานคร อยู่ห่างจากกรุงเทพฯ ๗ ทางถนนประมาณ 56 กิโลเมตร ทางรถไฟ 62 กิโลเมตร
มีอาณาเขตติดต่อกับนี้ ²

ทิศเหนือ ติดต่อกับจังหวัดสุพรรณบุรี ที่อำเภอสองพี่น้อง

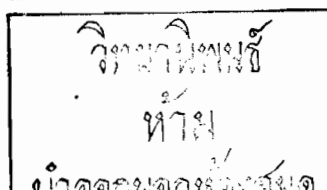
ทิศใต้ ติดต่อกับจังหวัดสมุทรสาคร ที่อำเภอบ้านแพ้ว อำเภอกระทุ่มแบน
จังหวัดราชบุรี ที่อำเภอบางแพ

ทิศตะวันออก ติดต่อกับจังหวัดนนทบุรี ที่อำเภอไทรน้อย อำเภอบางไทร อำเภอบางกรวย
จังหวัดกรุงเทพฯ ๗ ที่เขตกิ่งชัน เขตหนองแขม

ทิศตะวันตก ติดต่อกับจังหวัดราชบุรี ที่อำเภอบ้านโป่ง อำเภอโพธาราม
จังหวัดกาญจนบุรี ที่อำเภอบนมทวน

010513

-ธ.กย.2536

1.1.2 ลักษณะภูมิประเทศ โดยทั่วไปเป็นที่ราบลุ่ม มีแม่น้ำท่าจีนไหลผ่าน และเรียกชื่อแม่น้ำท่าจีนส่วนที่ไหลผ่านจังหวัดนครปฐมนี้ว่า "แม่น้ำนครชัยศรี" มีเนื้อที่ทั้งสิ้น 2,151 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 1,344,375 ไร่³ พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นดินตะกอนแม่น้ำทับถม มีความอุดมสมบูรณ์ 85% ของพื้นที่ทั้งหมดจึงถูกใช้ในการกสิกรรมซึ่งส่วนใหญ่อยู่ในเขตอำเภอบางเลน อำเภอนครชัยศรี อำเภอสามพราน และกิ่งอำเภอพุทธมณฑล⁴ ส่วนพื้นที่ส่วนน้อยเป็นที่สูง ทางตะวันตกของจังหวัด ลาดต่ำลงมาทางตะวันออก มีลักษณะเป็นป่าเบญจพรรณ ป่าโปร่ง อยู่ในเขตอำเภอกำแพงแสน อำเภอกอนธก ความสูงโดยเฉลี่ยประมาณ 3-4 เมตร⁵

1.1.3 ภูมิอากาศ เนื่องจากจังหวัดนครปฐมตั้งอยู่บนพื้นที่ที่เป็นขอบทางทิศตะวันตกของที่ราบภาคกลาง ลักษณะอากาศจึงไม่แตกต่างจากจังหวัดอื่น ๆ ในภูมิภาคนี้ กล่าวคือ แม้จะตั้งอยู่ในเขตที่ลมมรสุมพัดผ่าน แต่ก็อยู่ในเขตเงาฝนด้วยในขณะเดียวกันของเทือกเขาคันทีตะวันตก จังหวัดนครปฐมได้รับอิทธิพลจากลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ ในช่วงเดือนพฤษภาคม-กันยายน จากสถิติน้ำฝนในรอบปี 25 ปี (พ.ศ.2435-2518) ปรากฏว่ามีวันที่ฝนตกไม่ต่ำกว่า 100 วันต่อปี ปริมาณน้ำฝนโดยเฉลี่ย 1,200 มิลลิเมตร (สถาบันวิจัย-วิทยาศาสตร์ กระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและพลังงาน, 2524: 5) ปริมาณน้ำฝนนี้ต่ำกว่าค่าเฉลี่ยของปริมาณน้ำฝนทั่วประเทศ (1,500 มิลลิเมตร) อากาศในจังหวัดนครปฐมจึงค่อนข้างร้อน อุณหภูมิเฉลี่ยสูงสุด 35 °C ในเดือนเมษายน เคยสูงสุดในบางปีถึง 40 °C และอุณหภูมิต่ำสุด 20 °C ในเดือนมกราคม เคยต่ำสุดในบางปี 10 °C (ผังเมืองจังหวัด : นครปฐม, 2512: 11) ⁶

1.1.4 ประชากร จังหวัดนครปฐมมีประชากรหลายเชื้อชาติอาศัยอยู่ร่วมกัน แต่ในปัจจุบันได้ผสมกลมกลืนเป็นคนไทยเหมือนกันจนยากที่จะจำแนกได้ชัดเจน เว้นแต่เมื่อสืบประวัติในอดีต จึงอาจจำแนกได้บ้างดังนี้ ⁷

- ชาวไทยพื้นเมือง อาศัยอยู่ทั่วไป ประกอบอาชีพเกษตรกรรมโดยส่วนใหญ่ นอกจากนี้ยังมีชาวไทยที่อพยพเข้ามาอยู่อาศัยตั้งแต่ช่วงปรับปรุงเมืองครั้งใหญ่ ในรัชสมัยรัชกาลที่ 4 ลงมา เป็นครอบครัวและผู้ติดตามของข้าราชการ และคนงาน โดยมักพักอาศัยอยู่ถาวรที่จังหวัดนครปฐมจนถึงปัจจุบัน

- ชาวจีน อพยพเข้ามาอยู่ตั้งแต่ช่วงต้นรัตนโกสินทร์ มักประกอบอาชีพเกษตรกรรมและค้าขาย คนกลุ่มนี้ถือว่าเป็นกลไกหลักในระบบเศรษฐกิจของจังหวัดนครปฐม

- ชาวลาวโซ่ง ส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในเขตคลองบางปลา อำเภอบางเลน ประกอบอาชีพเกษตรกรรม
- ชาวเขมร ส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในบริเวณตลาดคันสน อำเภอนครชัยศรี ประกอบอาชีพเกษตรกรรม
- ชาวมอญอพยพเข้ามาอยู่ตั้งแต่ปลายกรุงศรีอยุธยา⁸ บริเวณตลาดยอ-แหลม อำเภอบางเลน และวัดไทยवास อำเภอนครชัยศรี โดยประกอบอาชีพเกษตรกรรม
- ชาวดูวน อาศัยอยู่มากในบริเวณตำบลคอนแฝก อำเภอสามพราน และมักประกอบอาชีพเกษตรกรรม

1.1.5 เศรษฐกิจ รายได้ส่วนใหญ่ของชาวนครปฐมขึ้นกับอาชีพและผลิตผลทางเกษตรกรรม เช่น การทำนา ทำสวนผลไม้ พืชไร่ ปศุสัตว์ การแปรรูปผลิตผลทางเกษตรกรรม ตลอดจนเป็นคนกลางค้าขายผลิตผลทางการเกษตรสู่ภาคใต้ และกรุงเทพมหานคร ฯลฯ

เนื่องจากนครปฐมเป็นจังหวัดชานเมืองที่มีความเหมาะสมในด้านทรัพยากรแรงงานและการขนส่ง จึงมีโรงงานอุตสาหกรรมทั้งขนาดใหญ่ และขนาดเล็ก ชยายเข้าไปในเขตพื้นที่เพิ่มมากขึ้นในปัจจุบัน มีโรงงานอุตสาหกรรมในนครปฐมประมาณ 100 โรง⁹

1.1.6 การปกครอง ปัจจุบันนครปฐมแบ่งเขตการปกครองออกเป็น 6 อำเภอ 1 กิ่งอำเภอ 1 เทศบาล และ 13 สุขาภิบาล มีประชากรทั้งสิ้น 651,912 คน จากการสำรวจเมื่อเดือนกรกฎาคม 2532 เขตการปกครองใหญ่จำแนกออกได้ ดังนี้¹⁰

- อำเภอเมืองนครปฐม เป็นศูนย์กลางการปกครอง และเศรษฐกิจของจังหวัด เป็นที่ตั้งของมหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์
- อำเภอบางเลน เป็นเขตพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์ที่สุด เพราะมีแม่น้ำท่าจีนไหลผ่านเป็นจุดแรกของจังหวัดนครปฐม
- อำเภอคอนทูน เป็นเขตป่าโปร่งของจังหวัด
- อำเภอกำแพงแสน เป็นเขตที่สูงของจังหวัด จึงแห้งแล้งที่สุด เป็นที่ตั้งของมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ วิทยาเขตกำแพงแสน
- อำเภอสามพราน เป็นเขตผลิตผลทางการเกษตรแหล่งใหญ่ที่สุดของจังหวัดนครปฐม เนื่องจากอยู่ริมแม่น้ำท่าจีน หรือในชื่อว่า แม่น้ำนครชัยศรี ในส่วนที่ไหลผ่านจังหวัดนครปฐม
- อำเภอนครชัยศรี เป็นเขตเมืองเก่า หรือศูนย์กลางการปกครองเดิม ตั้งแต่

ก่อนสมัยรัชกาลที่ 5

- กิ่งอำเภอพุทธมณฑล แยกออกจากอำเภอนครชัยศรี เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. 2534 เป็นที่ตั้งของมหาวิทยาลัยมหิดล วิทยาเขตศาลายา

1.2 ลำนํ้าสำคัญในจังหวัดนครปฐม

เนื่องจากนครปฐมตั้งอยู่บนพื้นที่ราบลุ่ม ระหว่างแม่น้ำท่าจีน และแม่น้ำแม่กลอง ซึ่งมีลำนํ้าใหญ่น้อยมากมาย ไหลจากทางทิศตะวันตกไปทิศตะวันออกเป็นส่วนใหญ่ และในการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ตั้งแต่อดีตมาจะนิยมอาศัยในบริเวณริมลำนํ้า เพื่อความสะดวกในการคมนาคม ดังนั้นในส่วนนี้จึงเป็นเรื่องราวของลำนํ้าสำคัญ ในบริเวณพื้นที่ศึกษา คือ อำเภอเมือง และอำเภอนครชัยศรี ซึ่งอาจเป็นแหล่งที่ตั้งของชุมชนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-24 ที่กำลังศึกษาอยู่นี้

1.2.1 แม่น้ำนครชัยศรี

แม่น้ำนครชัยศรีเป็นส่วนหนึ่งของแม่น้ำท่าจีน ที่ไหลผ่านจังหวัดนครปฐม จุดกำเนิดอยู่ที่ เขตกวัดสิงห์ จังหวัดชัยนาท โดยเป็นลำนํ้าที่แยกสาขาจากแม่น้ำเจ้าพระยาทางฝั่งขวา ที่ตำบลมะขามเต่า (ในบริเวณนี้เคยมีต้นมะปรางแก้อยู่ ชาวบ้านจึงเรียกเป็นชื่อตำบล) ต้นลำนํ้า จึงมีชื่อตามชุมชนว่า "คลองมะขามเต่า" รวมเรียกแม่น้ำมะขามเต่า

จากนั้นก็ไหลเข้าสู่เขตจังหวัดสุพรรณบุรี ผ่านท้องที่อำเภอเดิมบางนางบวช อำเภอสามชุก อำเภอศรีประจันต์ อำเภอเมือง อำเภอบางปลาม้า และอำเภอสองพี่น้อง ช่วงนี้ขนาดความกว้างของแม่น้ำจะกว้างขึ้น ชื่อแม่น้ำจะเปลี่ยนเป็น "แม่น้ำสุพรรณบุรี" ตามพื้นที่

แนวลำนํ้าไหลคดลงมาทางใต้เข้าเขตจังหวัดนครปฐม ที่อำเภอบางเลน อำเภอ นครชัยศรี และอำเภอสามพราน เนื่องจากคั่นกอนลุ่มแม่น้ำทับถมในบริเวณสองฝั่ง ทำให้พื้นที่มีความอุดมสมบูรณ์ เป็นที่ตั้งของชุมชนสำคัญมาตั้งแต่สมัยอยุธยา คือ เมืองนครชัยศรี ในขณะนั้นถือเป็นศูนย์กลางของพื้นที่ ภาคตะวันออกของกรุงศรีอยุธยา ชื่อแม่น้ำในเขตนี้จึงเป็นไปตามชื่อเมืองคือ "แม่น้ำนครชัยศรี"

ต่อไปแม่น้ำได้ไหลเข้าสู่เขตจังหวัดสมุทรสาคร ผ่านอำเภอกระทุ่มแบน อำเภอบ้านแพ้ว อำเภอเมือง สุกท้ายไหลลงทะเล ที่ปากน้ำท่าบลู้าแพรก และตำบล โกรกกราก อำเภอเมืองนี้ เนื่องจากบริเวณจังหวัดสมุทรสาครเป็นแผ่นดินใหม่ จึงมีผู้คนเบาบาง ส่วนใหญ่เป็นชาวไทยเชื้อสายจีน อพยพเข้ามาทำการค้า ชื่อหมู่บ้านบริเวณนี้

จึงเรียกว่า "หมู่บ้านท่าจีน" แม่น้ำทั้งสายจึงมีชื่อหลักคามทองที่ปลายทาง คือ "แม่น้ำท่าจีน" ¹²

ความยาวของลำน้ำท่าจีนทั้งสายประมาณ 315 กิโลเมตร แม่น้ำจะกว้างขึ้นเมื่อเข้าสู่จังหวัดสุพรรณบุรี ช่วงที่กว้างที่สุดประมาณ 100 กิโลเมตร ในเขตรอยต่ออำเภอคันช้าง และอำเภอกำแพงแสน จังหวัดสุพรรณบุรี ส่วนที่แคบที่สุดประมาณ 30 กิโลเมตร ในเขตรอยต่อจังหวัดนครปฐมและจังหวัดสมุทรสาคร ¹³

บริเวณที่ลำน้ำไหลผ่านจะเป็นที่ราบลุ่มกว้างใหญ่ มีความอุดมสมบูรณ์ เป็นที่ตั้งของชุมชนโบราณ ต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน มีการอพยพเคลื่อนย้ายเข้า-ออกสม่ำเสมอ เว้นแต่จังหวัดสมุทรสาคร ที่เป็นแผ่นดินใหม่ ผู้คนจึงเบาบาง และมีความเป็นมาไม่มากนัก ผู้คนส่วนใหญ่เป็นเชื้อสายจีน อพยพเข้ามาทำการค้าในระยะหลัง

แม่น้ำนครชัยศรีอยู่ในแนวแวงที่ 99 องศา 17 ลิปดา ถึง 100 องศา 26 ลิปดา ตะวันออก อยู่ระหว่างแม่น้ำ 2 สาย คือ แม่น้ำเจ้าพระยาทางตะวันออก และแม่น้ำแม่กลองทางตะวันตก พื้นที่ทั้งหมดมี 19.95 % ของที่ราบลุ่มแม่น้ำท่าจีนทั้งสาย อยู่ในอันดับ 3 ของเขตพื้นที่ทั้งหมด ¹⁴

ลักษณะทางธรณีวิทยา พื้นที่ลุ่มแม่น้ำท่าจีน โดยทั่วไปเป็นที่ราบ เกิดจากการทับถมของตะกอนลำน้ำใหม่ และค่อนข้างใหม่ (Recent and Semi-Recent Alluviums) ในยุคควอเทอร์นารี (Quaternary) เกิดเป็นที่ราบลุ่ม (Flood Plain) ดินตะกอนส่วนใหญ่มีเนื้อละเอียดทับถมเป็นชั้นหนา ชั้นล่างได้รับอิทธิพลจากน้ำทะเล ตะกอนที่ทับถมเป็นตะกอนหินแปรมีแหล่งกำเนิดจากเนินเขาค้นตะวันตก ทำให้น้ำดินค่อนข้างหยาบ ทรัพยากรธรณีในแม่น้ำคือวัสดุที่นำมาใช้ได้ในการก่อสร้างคือ ทรายและหิน

ทรัพยากรดินในเขตลุ่มแม่น้ำเกือบทั้งหมดเป็นดินลิกจนถึงลิกมาก การระบายน้ำค่อนข้างเร็ว มีวัตถุต้นกำเนิดเป็นตะกอนลำน้ำที่ทับถมโดยน้ำจืด, น้ำเค็ม และน้ำกร่อย ดินจึงเป็นดินเหนียว มีปฏิกิริยาเป็นกรดถึงกลาง ความสามารถในการอุ้มน้ำค่อนข้างต่ำ ดินมีความอุดมสมบูรณ์สูงพอสมควร จักอยู่ในกลุ่มดินดังนี้

- ดิน Tropaquepts
- ดิน Paleaqualts
- ดิน Relluderts
- ดิน Sulfaquepts
- ดิน Sulfaquents

-ดิน Haplustalfs

ในเขตลุ่มแม่น้ำนครชัยศรี เคยได้รับอิทธิพลของน้ำทะเลในอดีต ดินจึงมีปฏิกิริยาเป็นกลาง น้ำใต้ดินอยู่ตื้น มีธาตุอาหารสะสมมาก พื้นที่ส่วนใหญ่จึงเป็นส่วนผัก-ผลไม้ประเภทมะพร้าว อุ่น ส้มเขียวหวาน ฯลฯ ที่มีคุณภาพ 15

เมื่อ 30 กว่าปีที่ผ่านมา ได้มีการขุดคลองเชื่อมแม่น้ำท่าจีน กับแม่น้ำใกล้เคียง เช่น แม่น้ำน้อย แม่น้ำแม่กลอง แม่น้ำเจ้าพระยา ฯลฯ เพื่อสะดวกต่อการคมนาคมถึงกัน ในส่วนของแม่น้ำนครชัยศรี มี 2 แห่งคือ 16

1. คลองพระพิมล ถึงคลองบางบัวทอง เริ่มที่ประตูน้ำพระพิมล ในอำเภอบางเลน ไหลไปออก ประตูน้ำบางบัวทอง ในอำเภอบางบัวทอง จังหวัดนครปฐม ที่จะไหลไปออกแม่น้ำเจ้าพระยา

2. คลองมหาสวัสดิ์ เริ่มจากประตูน้ำมหาสวัสดิ์ ในอำเภอนครชัยศรี ไปออกประตูน้ำฉิมพลี ในอำเภอบางกรวย จังหวัดนครปฐม แล้วต่อไปออกคลองแม่น้ำอ้อม และแม่น้ำเจ้าพระยา

ปัจจุบัน บริเวณลุ่มแม่น้ำนครชัยศรี เป็นที่ตั้งของชุมชนเมืองที่สำคัญที่สุดในเขตลุ่มแม่น้ำท่าจีนทั้งสาย และมีแนวโน้มที่จะขยายตัวสูง พร้อมกับความต้องการใช้พื้นที่ เพื่อการขยายตัวมากขึ้นด้วยเช่นกัน. 17

1.2.2 ลำน้ำบางพระ เริ่มแรกเป็นคลองพะเนียงแตกที่แยกจากคลองทัพหลวง ที่บ้านม่วงคารศ ซึ่งไหลแยกมาจากแม่น้ำแม่กลอง ในจังหวัดราชบุรี ไหลมาทางตะวันออก เหนือเมืองโบราณพระประโทน ราว 5 กิโลเมตร ไหลมาสมทบกับลำน้ำห้วยกรด ที่บ้านคอกช้าง และลำน้ำที่ไหลแยกจากคลองบางแก้วมาทางเหนือ ผ่านบ้านสามควายเขือก ขึ้นมารวมกันที่บ้านโคกเขมา รวมเป็นคลองบางพระ ไหลออกแม่น้ำนครชัยศรี ในเขตอำเภอนครชัยศรี 18

1.2.3 คลองเจ๊กียูฆา เป็นสายน้ำอีกสายหนึ่งที่แยกจากคลองทัพหลวง เป็นแม่น้ำวังตะกั่วในช่วงแรก ไหลลงมาทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ผ่านเขตวิทยาลัยนครปฐม เข้าเขตเทศบาลนครปฐม มาเชื่อมกับคลองเจ๊กียูฆา ที่จุดเมื่อครั้งรัชกาลที่ 4 แล้วไหลมารวมกับคลองห้วยจรเข้ คูเมืองกำแพงนครของเมืองโบราณพระประโทน ไหลคู่นานกับคลองบางแก้ว มาทางตะวันออกออกแม่น้ำนครชัยศรี ที่บ้านท่านา อำเภอ นครชัยศรี 19

1.2.4 คลองบางแก้ว แยกจากคลองพะเนียงแตก ที่บ้านรางน้ำเค็ม ไหลลงมาทางใต้ผ่านบ้านท่าข้าม บ้านหนองจอก บ้านท่าทราย เข้าสู่เขตเมืองโบราณพระประโทน ทางทิศ

ตะวันตกเฉียงเหนือที่บ้านคันสำโรง ไหลขนานคูเมืองด้านเหนือ ผ่านกลางเมือง ถึงบ้าน
ธรรมศาลา เป็นคลองบางแก้ว ไหลขนานคลองเจดีย์บูชา มาออกแม่น้ำนครชัยศรี ที่บ้าน
ท่านา อำเภอนครชัยศรี เช่นเดียวกัน

1.2.5 คลองจินคา ไหลมาจากเขตอำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี ผ่านคลองยาง
คลองบางตาล วกลงมาทางใต้รวมกับคลองหนองกินแตง คลองบางแถม แล้ววกกลับไปทางเหนือ
ไหลขนานคูเมืองโบราณพระประโทณ ทางทิศใต้ เป็นคลองบางไทร และคลองบางระกำ 21
และลงมาทางใต้อีกครั้ง เป็นคลองจินคา ไหลลงแม่น้ำนครชัยศรี ที่อำเภอสสามพราน จังหวัด
นครปฐม

1.3. ประวัติความเป็นมาของจังหวัดนครปฐม

จังหวัดนครปฐมมีชื่อเกิมาว่า"นครไชยศรี"มีเจดีย์ใหญ่อยู่กลางเมืองคือพระประโทณ
เจดีย์ ซึ่งมีอายุเก่าแก่ขึ้นไปถึงสมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่11-16) ได้รับการซ่อมแซมมา
หลายครั้งจนถึงปัจจุบัน และพระปฐมเจดีย์ ที่อยู่ห่างไปทางทิศตะวันออกประมาณ 2กิโลเมตร
และเชื่อว่ามียุการสร้างร่วมสมัยกัน

ชื่อเมือง"นครไชยศรี" ปรากฏครั้งแรกในเอกสารสมัยกรุงศรีอยุธยา เมื่อคราว
ที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงจัดระบบเมืองครั้งใหญ่ มีการสถาปนาเมืองใหม่ขึ้นหลายเมือง
เมืองนครไชยศรีก็เป็นเมืองหนึ่งที่ได้รับการสถาปนา ตั้งอยู่บริเวณริมแม่น้ำนครชัยศรี ที่เป็น
ท่าบลท่านา จังหวัดนครปฐมในปัจจุบัน ส่วนจุดเริ่มแรกของชื่อนั้น ในปัจจุบันยังไม่ทราบกันแน่-
นอน ถึงใน"ต้นเหตุของนามนครไชยศรี" ของพระวรวงษ์เธอพระองค์เจ้าธานีนิวัติ กรมหมื่น
พิทยลาภพฤฒิยาถกกรมณี กล่าวไว้ดังนี้

"ปัญหาที่ว่าเหตุใดครั้งโบราณ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงทรงขนานนามเมือง
นี้ว่า"นครไชยศรี"จึงยังไม่มีคำคอมที่เป็นหลักฐานแต่อย่างใด ความจริงมีนิทานของท้องที่อยู่
หลายสำนวน ซึ่งกล่าวถึงเจ้านายที่มีพระนามว่า"สิริชัย"แห่งเชียงใหม่ ไค้ตั้งเมืองเชียงใหม่
อพยพมาสร้างบ้านเมืองอยู่แถบนี้ จึงอาจถายนามของเจ้านายพระองค์นั้น มาตั้งเป็นชื่อเมือง
ก็ได้"²²

ภายในจังหวัดนครปฐมมีโบราณสถานกระจัดกระจายอยู่จำนวนมาก ถึงที่ในปีพ.ศ.
2443 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดฯให้สร้างทางรถไฟจากกรุงเทพฯ-
นครปฐม ในครั้งนั้นพวกที่รับเหมาก่อทำทางรถไฟได้อิฐจากเจดีย์เก่าในบริเวณที่ทาง
รถไฟผ่าน มาถมเป็นอัมโถกกลางรางรถไฟ ปรากฏว่าได้อิฐมากพอดมตั้งแต่สถานีรถไฟบาง-

กอกน้อยถึงสถานีนครปฐม เป็นระยะทางมากกว่า 50 กิโลเมตร²³ แสดงให้เห็นถึงปริมาณเจดีย์เก่าที่มีมากมายในจังหวัดนครปฐม และความสำคัญของดินแดนนี้ในครั้งโบราณกาล

จากการศึกษาวิจัยของนักปราชญ์ต่อเนื่องมาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน ทำให้ได้ทราบว่าการปฐมนี้ผู้คนอยู่อาศัยมาตั้งแต่ยุคแรกเริ่มประวัติศาสตร์ ได้พบหลักฐานประเภทเครื่องมือโลหะ เครื่องประดับแก้ว หิน อาทิ ลูกปัดที่มีลักษณะคล้ายคลึงกับลูกปัดที่พบที่แหล่งโบราณคดีบ้านคอนคาเพชร ในจังหวัดกาญจนบุรี²⁴ ในบริเวณท้องที่อำเภอกำแพงแสน ซึ่งเป็นเขตพื้นที่สูงของจังหวัดและอยู่นอกเขตทะเลเดิมในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 17

ถึงในงานวิจัยของ ผศ.ทิวา สุภจรรยา ที่พบว่าในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง เคยเป็นขอบชายฝั่งทะเลมาก่อนพุทธศตวรรษที่ 17 ในส่วนของจังหวัดนครปฐมนั้นปากน้ำชายทะเลจะอยู่ในบริเวณตำบลคอนยายหอมในปัจจุบัน ทั้งยังได้เคยพบสมอเรือในคลองบางแก้วบริเวณวัดธรรมศาลา ซึ่งเป็นหลักฐานสนับสนุนงานวิจัยดังกล่าว²⁵

ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11-17 ได้ปรากฏร่องรอยชุมชนโบราณในจังหวัดนครปฐม 2 ชุมชน ชุมชนแรกอยู่ในบริเวณตำบลพระประโทน จากการสำรวจโดยศึกษาจากภาพถ่ายทางอากาศของ รศ.ศรีศักดิ์ วัลลีโกมล ได้พบขอบเขตคูน้ำคันดิน ซึ่งเป็นขอบเขตของเมืองโบราณอย่างชัดเจน เป็นรูปสี่เหลี่ยมมุมมน มีคูน้ำใหญ่ไหลผ่านกลางเมืองคือคลองบางแก้ว²⁶ ภายในเมืองมีโบราณวัตถุ โบราณสถานมากมาย เช่น พระประโทนเจดีย์ เจดีย์จุลประโทน เหรียญเงินที่มีจารึกว่า "ศรีทวารวดี ศวรรษฉริยะ" แปลว่า "บุญคุณของผู้เป็นใหญ่แห่งทวารวดี" และโบราณวัตถุในพุทธศาสนาจำนวนมาก ฯลฯ จากการวิเคราะห์ตีความของนักวิชาการหลายท่าน สรุปได้ว่า

1. ชุมชนนี้รับนับถือพุทธศาสนานิกายเถรวาทจากอินเดีย
2. มีลักษณะความเจริญในค่านิยมกรรมสูง ที่นิยมร่วมกันในเมืองข้างเคียงบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ที่มีอายุร่วมสมัยกัน จนเป็นที่รู้จักเรียกกันในหมู่นักวิชาการปัจจุบันว่า "กลุ่มเมืองวัฒนธรรมทวารวดี"
3. เศรษฐกิจมีความเจริญในระดับหนึ่ง ด้วยการค้าขายกับชุมชนข้างเคียงและเมืองต่างภูมิภาคเช่น เปอร์เซีย อินเดีย และจีน ฯลฯ
4. ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 17 ชุมชนแห่งนี้ได้ร้างลง²⁷ เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงทางภูมิศาสตร์ มีผลให้แม่น้ำบางแก้วเปลี่ยนทางเดิน ทำให้ดินเหนียวจนยากแก่การคมนาคมเข้าออก ซึ่งน่าจะเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ชุมชนนี้ต้องอพยพไปสู่พื้นที่ที่เหมาะสม-

สมกว่า

อีกชุมชนหนึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองพระประโทณ ในเขตอำเภอเก่าแพงแสนในปัจจุบัน มีขอบเขตผู้นำคันทันเป็นรูปสี่เหลี่ยมมุมมนเช่นกัน แต่มีขนาดเล็กกว่า อาศัยลำน่านธรรมชาติ คือคลองทัพหลวง ที่ไหลค่อเนื่องมาจากแม่น้ำแม่กลองทางทิศตะวันตก ปริมาณโบราณสถาน โบราณวัตถุพบน้อยกว่าเมืองพระประโทณ ซึ่งคงมีความเจริญและความสำคัญน้อยกว่าเมืองพระประโทณ แต่สมัยและอายุที่เมืองนี้เสื่อมสลายลงคงจะไม่ต่างกันนัก ปัจจุบันเมืองโบราณเก่าแพงแสนนี้อยู่ในเขตค่ายลูกเสือเก่าแพงแสน

หลังพุทธศตวรรษที่ 17 ลงมาคงยังมีผู้คนอาศัยอยู่บ้างตามลำน่านเล็ก ๆ แต่เบาบางกว่าในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11-16 เนื่องจากมีเจดีย์ขนาดใหญ่ คือพระปฐมเจดีย์ ที่ยังคงเป็นที่เคารพบูชาอยู่ ผู้คนมักเดินทางมานมัสการ ดังที่บันทึกวิชาการเสนอว่า "นครพระกฤษณ์ที่ขุนศรีศรีทวารวดีรวมณินา ในขณะที่ทรงผนวช แวะนมัสการพระธาตุใหญ่ และทำการบูรณะปฏิสังขรณ์ ในระหว่างทางที่ทรงเสด็จจาริกแสวงบุญถึงประเทศลังกา นั้นอาจเป็นเมืองพระประโทณ เพราะเปรียบเทียบตำแหน่งที่ตั้งและระยะทางตามที่ทรงให้จาริกในศิลาจารึกหลักที่ 2 คือทรงแวะที่เมืองเพชรบุรี ราชบุรี ก่อนที่จะถึงเมืองพระกฤษณ์ และเมืองที่แวะต่อไปคืออโยธยา ซึ่งใกล้เคียงกับตำแหน่งที่ตั้งของเมืองพระประโทณมาก ทั้งยังมีพระธาตุใหญ่อยู่ในเมือง" การที่เชื้อพระวงศ์ชั้นสูงของกรุงสุโขทัยทรงแวะนมัสการพระปฐมเจดีย์ย่อมแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของเจดีย์นี้ และน่าที่จะเป็นที่รู้จักเคารพสักการะบูชา ซึ่งหากเป็นเช่นนี้ก็ย่อมจะมีผู้คนเดินทางมานมัสการเสมอ เมื่อมีเจดีย์สำคัญอยู่ในบริเวณนั้น ก็ย่อมต้องมีที่พักอยู่ใกล้เคียงสำหรับผู้มานมัสการพระธาตุ บริเวณจึงมีไคร้ร้างไปทีเดียว คงมีผู้คนเดินทางผ่านไปมา อยู่อาศัยบ้าง

ในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ แห่งกรุงศรีอยุธยา ได้ทรงเตรียมป้องกันประเทศครั้งใหญ่ หลังจากเสร็จศึกกับเมืองหงสาวดีครั้งแรก ในปี พ.ศ. 2104 ถึงความค่อนหนึ่ง ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ดังนี้

" สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้าวศรีว่า ไพรบ้านจันทวาปากไต เข้าพระนครครั้งนั้นยห็นออกไปอยู่ป่าคงห้วย เข้าค่อนไม่ได้เป็นอันมาก จึงให้เอาบ้านท่าจีนตั้งเป็นเมืองสาครบุรี ให้เอาบ้านตลาดขวัญ เป็นเมืองนนทบุรี ให้แบ่งเอาแขวงเมืองชลบุรี แขวงเมืองสุพรรณบุรี ตั้งเป็นเมืองนครไชยศรี....." 28

ศูนย์กลางเมืองนครไชยศรีนั้น อยู่ในเขตตำบลท่านา อำเภอนครชัยศรี ปัจจุบันเป็นการปรากฏชุมชนใหญ่ขึ้นอีกครั้งหนึ่ง ชุมชนนี้คงอยู่ต่อเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ บริเวณจังหวัดนครปฐมนี้ มักจะมีผู้คนเดินทางมานมัสการพระประชมเจดีย์เสมอ เช่น กรมหลวงวงศาธิราชสนิทและสุนทรภู่ ก็ปรากฏหลักฐานออกมาในรูปของบทประพันธ์ "นิราศพระประชม" ทั้งสองฉบับ และอีกพระองค์หนึ่งคือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในขณะที่ทรงผนวช ก่อนขึ้นครองราชย์ ทรงชุกงักมานมัสการ เมื่อขึ้นครองราชย์ ก็ทรงดำเนินการให้บูรณะปฏิสังขรณ์ หลังจากที่ทรงทอดขอรัชกาลที่ 3 ในคราวที่พบครั้งแรก แต่ไม่ทรงเห็นด้วย ในขณะที่ดำเนินการบูรณะนั้น ทรงให้สร้างพระราชวังปฐมนคร ถ้านะวันออกของพระประชม (ปัจจุบันใช้เป็นที่ทำการเทศบาลเมืองนครปฐม) พร้อมทั้งขุดคลองเจดีย์บูชา เพื่อให้สะดวกต่อการเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคมาของพระองค์²⁹ ในครั้งนั้น ทรงเปลี่ยนชื่อ เจดีย์ใหม่เป็น "พระปฐมเจดีย์" ด้วยทรงเชื่อว่าเป็นเจดีย์ขนาดใหญ่ และเก่าที่สุดในแผ่นดินสยาม

การปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ มาเสร็จเรียบร้อยในแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยทรงเสด็จพระราชดำเนินไปยกยอดพระปฐมเจดีย์ เมื่อปี พ.ศ. 2413 และทรงให้ย้ายศูนย์กลางเมืองนครไชยศรี มาที่อำเภอเมืองปัจจุบัน เมื่อทรงตั้งระบบการปกครองเป็นมณฑล เรียกว่า "มณฑลนครชัยศรี"³⁰

ในสมัยรัชกาลที่ 6 ทรงโปรดปรานมณฑลนครชัยศรีมาก ถึงทรงให้สร้างพระราชวังสนามจันทร์ขึ้น บนบริเวณเนินปราสาทโบราณในตำบลสนามจันทร์ปัจจุบัน และเปลี่ยนชื่อจาก เมืองนครชัยศรี มาเป็น "เมืองนครปฐม" ในปี พ.ศ. 2456³¹ แต่ยังคงเรียกชื่อ มณฑลทั้งหมดว่า "มณฑลนครชัยศรี" ตามเดิม³²

เมื่อครั้งที่รัชกาลที่ 5 ทรงย้ายศูนย์กลางมณฑล ได้ทรงสร้างระบบเมืองมากมาย ทั้งทางรถไฟ ถนน, ขุดคลองต่าง ๆ จนผู้คนอพยพเข้ามาอยู่มากขึ้นเรื่อย ๆ จนกระทั่งยุบระบบมณฑลไปในรัชกาลที่ 7 มาเป็นจังหวัดนครปฐมดังในปัจจุบัน

เชิงอรรถท้ายบทที่ 1

- 1 บุญนาค ตี๋วฤล."คลองเจ๊กี่บุชากับผลทางเศรษฐกิจและสังคมที่มีต่อชุมชนในเขตเทศบาลเมืองนครปฐม." รายงานการวิจัย .(นครปฐม: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526) หน้า 5.
- 2 จังหวัดนครปฐม.เอกสารประกอบงานเทศบาลอาหารและผลไม้จังหวัดนครปฐม (นครปฐม, 2532), หน้า 14.
- 3 เรื่องเดิม, หน้า 14.
- 4 มนุ วัลยเพชร, รศ.ดร., และคณะ."การศึกษาทางภูมิศาสตร์เกี่ยวกับชีวภูมิประเทศของจังหวัดนครปฐม." รายงานการวิจัย (นครปฐม: ภาควิชาภูมิศาสตร์, คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2522), หน้า 15
- 5 บุญนาค ตี๋วฤล.เรื่องเดิม.หน้าเดิม
- 6 เรื่องเดิม, หน้า 18-19
- 7 สุภาภรณ์ คัมศลารักษ์, ผศ. การศึกษาประวัติศาสตร์สมัยใหม่: ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นลุ่มน้ำท่าจีน (กทม: หมวควิชาประวัติศาสตร์, คณะโบราณคดี, มหาวิทยาลัยศิลปากร 2527), หน้า 1.
- 8 สุทธิจิ จามรมาน. ชุมชนเก่า ๆ บริเวณลุ่มแม่น้ำนครชัยศรี, หน้า 24-29.
- 9 มนุญ โตะยามา. โครงสร้างเศรษฐกิจของภาคและจังหวัดในภาคตะวันออกเฉียงใต้ พ.ศ. 2524-2530 (นครปฐม: ศูนย์ข้อมูลภูมิภาคตะวันออกเฉียงใต้ สถาบันวิจัยและพัฒนา, มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2523), หน้า 21
- 10 จังหวัดนครปฐม. รวมเรื่องจังหวัดนครปฐม (นครปฐม: พระปฐมการพิมพ์, 2522) หน้า 15.
- 11 สุภาภรณ์ คัมศลารักษ์, ผศ. เรื่องเดิม .หน้าเดิม.
- 12 สิทธิพร ภิรมย์วัน และคณะ. โครงการศึกษาศึกษาลุ่มแม่น้ำท่าจีน: การศึกษาเพื่อวางแผนพัฒนาชุมชนในจังหวัดสมุทรสาครและจังหวัดนครปฐม . (กทม. คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2523), หน้า 20.

- 13 สุภาภรณ์ คัดลัดารักษ์, ผศ. เรื่อง เติม. หน้า เติม
- 14 สิทธิพร ภิรมย์วัน และคณะ, เรื่อง เติม. หน้า เติม
- 15 มหาวิทยาลัยศิลปากร. รายงานเบื้องต้นโครงการศึกษาวิจัยชุมชนผู้เฒ่าผู้แก่
ปี พ.ศ. 2527. (นครปฐม: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528), หน้า 9-10.
- 16 สิทธิพร ภิรมย์วัน. และคณะ, เรื่อง เติม, หน้า 19.
- 17 มหาวิทยาลัยศิลปากร. เรื่อง เติม, หน้า 19.
- 18 ศรีศักดิ์ วัลลิโภคม, รศ. "อารยธรรมผู้เฒ่าผู้แก่ในศรี" วารสารเมืองโบราณ
หน้า 8.
- 19 จากแผนที่ทหาร ชุดที่ L 7017 ระบายที่ 5036 III, IV และ L 7017
ระบายที่ 4936 I
- 20 บุญนาค ทิวถุด. เรื่อง เติม. หน้า 17.
- 21 ศรีศักดิ์ วัลลิโภคม, รศ. เรื่อง เติม. หน้า เติม.
- 22 พระวรวงษ์เธอพระองค์เจ้าธานีนิวัติ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร. ต้นเหตุของ
นามว่านครชัยศรี. (นครปฐม: วัดพระปฐมเจดีย์, 2494), หน้า 10.
- 23 ผาสุข อินทรารุช, รศ. กร. เรื่อง เติม, หน้า 3.
- 24 จากการศึกษาภาคสนามของนักศึกษาระดับปริญญาโท สาขาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีการศึกษา 2531 ณ บ้านกระดินแดง ต. ห้วยขวาง อ. กำแพงแสน จ. นครปฐม
- 25 ผ่องศรี วนาสิน, ผศ. และหิว่า สุภจรรยา, ผศ. เมืองโบราณบริเวณชายฝั่งทะเล
เฒ่าของที่ราบภาคกลางประเทศไทย, หน้า 43
- 26 ศรีศักดิ์ วัลลิโภคม, รศ. เรื่อง เติม, หน้า 7
- 27 ผาสุข อินทรารุช, รศ. เรื่อง เติม, หน้า 69-73.
- 28 คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จ ฯ กรมพระยา. พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา
หน้า 115.

2. มุเนนาก ต้วฤต. เรื่อง เกม, หน้า 28.
30. ทวี อมาตยฤต. "เรื่องจังหวัดนครปฐม". วารสารศิลปากร, หน้า 27.
31. เรื่อง เกม, หน้า 31
32. ผาสุข อินทราวุช, รศ.ดร. เรื่อง เกม. หน้า เกม

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

บทที่ 2

เหตุการณ์สำคัญก่อนและหลังการเกิดแม่น้ำนครชัยศรี ในพุทธศตวรรษที่ 17

แม่น้ำนครชัยศรีเป็นแม่น้ำใหม่ที่เกิดขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 17 ซึ่งเดิมคงเป็นเพียงลำคลองเล็ก ๆ แต่เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิศาสตร์บริเวณที่ราบภาคกลางของประเทศไทย ทำให้ลำน้ำย่อยหลายสายที่เคยไหลลงแม่น้ำนครชัยศรี ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของแม่น้ำท่าจีน ที่มีชื่อเรียกต่าง ๆ คือ แม่น้ำมะสามเข่า ในจังหวัดชัยนาท แม่น้ำสุพรรณบุรี ในจังหวัดสุพรรณบุรี แม่น้ำนครชัยศรีในจังหวัดนครปฐม และแม่น้ำท่าจีนในจังหวัดสมุทรสาคร ในปัจจุบัน ก่อนหน้าการเปลี่ยนแปลงนี้ พื้นที่ทางทิศตะวันตก บริเวณแม่น้ำบางแก้วเดิมนั้น จะปรากฏเมืองใหญ่ 1 แห่ง ที่เจริญอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11-17 เป็นเมืองท่าค้าขายทางทะเลโดยใช้แม่น้ำบางแก้วเป็นเส้นทางเดินเรือ จากทะเลเข้ามาถึงตัวเมือง ชาวเมืองมีรูปแบบวัฒนธรรม เฉพาะคนที่นิยมในหลายเมืองข้างเคียง จนอาจเรียกชื่อวัฒนธรรมของกลุ่มเมืองเหล่านี้ว่า "กลุ่มเมืองในวัฒนธรรมทวารวดี" ค้นแบบของวัฒนธรรมนี้ มาจากประเทศอินเดีย ที่เข้ามาพร้อมกับพุทธศาสนา ผู้นำค้นแบบวัฒนธรรมก็คือ พ่อค้าชาวอินเดีย ที่เดินทางมาติดต่อค้าขายกับเมืองนี้

เมืองพระประโทณโบราณ ซึ่งเป็นชื่อเมืองนี้ ผู้เขียนเรียกตามตำแหน่งที่ตั้งเมืองในปัจจุบัน เลื่อมความเจริญลงในราวพุทธศตวรรษที่ 17 เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงทางภูมิศาสตร์ ทำให้แม่น้ำบางแก้วลดขนาดลง ดังที่กล่าวข้างต้น ซึ่งความอุดมสมบูรณ์ก็ลดลงตามไปด้วย ประกอบกับปัจจัยภายนอก คือ การขยายอิทธิพลเข้ามาของมอญอาณาจักรข่าเฉียง เช่น อาณาจักรกำพูชา ฯลฯ และการเดินทางลงมาค้าขายเองของพ่อค้าชาวจีนจากเดิม ที่เพียงรับ-ส่งสินค้า ผ่านพ่อค้าคนกลางเท่านั้น ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16 ทำให้กลุ่มเมืองวัฒนธรรมทวารวดีเคลื่อนไหว อพยพย้ายที่ตั้งของเมือง หรือรวมเมืองกัน เพื่อรับกับเหตุการณ์ที่เปลี่ยนแปลงนี้ซึ่งทำให้เมืองพระประโทณร้างลงอพยพไปอยู่ที่ใหม่

การร้างของเมืองพระประโทณ มิใช่ร้างผู้คนทั้งหมด แต่ยังคงมีผู้คนหลงเหลืออยู่บ้าง ในลักษณะที่เบาบางมาก จึงอยู่ต่อมาในรูปแบบของหมู่บ้านเล็ก ที่ไม่มีบทบาทเท่าใดนัก เมื่อพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำใหม่ทางทิศตะวันออกลดขนาดลงจนสามารถตั้งถิ่นฐานได้ ก็ขยายตัว

มาทางบริเวณใต้อำเภอเมืองนครไชยศรีขึ้น ใน พ.ศ. 2104 เมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชจักรพรรดิ ทรงสถาปนาเมืองนครไชยศรีขึ้น ในบริเวณที่เป็นอำเภอนครชัยศรีในปัจจุบัน เป็นหัวเมืองที่มีบทบาทเป็นแหล่งกำลังพล แหล่งเสบียงอาหาร และสินค้าทางการเกษตรของกรุงศรีอยุธยา มาตลอดจนถึงปัจจุบัน

ข้อมูลนี้เป็นผลจากการศึกษาวิเคราะห์เอกสารทางประวัติศาสตร์ ตั้งแต่เอกสารชั้นต้น จนถึงเอกสารของนักวิชาการในปัจจุบัน ทั้งสิ้น ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

2.1 เมืองโบราณบ้านพระประโทณ(พุทธศตวรรษที่ 12-17)

เมืองโบราณพระประโทณ เป็นชุมชนในวัฒนธรรมทวารวดี ที่รวมตัวกันจนเจริญขึ้นเป็นชุมชนสำคัญ ในราวพุทธศตวรรษที่ 12 และร้างไปเนื่องจาก การเปลี่ยนทางเดินของลำน้ำบางแก้ว ซึ่งเป็นลำน้ำสายหลักของเมืองในพุทธศตวรรษที่ 17 ชาวเมืองนับถือพุทธศาสนาที่เผยแพร่มาจากอินเดีย อันเป็นผลของการมีอาชีพค้าขายกับต่างเมืองทั้งใกล้และไกล ตั้งแต่ก่อนกำเนิดเป็นเมืองที่มีลักษณะเป็นเมืองท่านี้ เมื่อรับเอาพุทธศาสนาเข้ามานับถือ งานพุทธศิลป์ต่าง ๆ ก็แพร่หลายเข้ามาพร้อมกับพุทธศาสนา จนช่วงพื้นเมืองสามารถพัฒนาฝีมือขึ้นสู่ในระดับสูง รูปแบบและลักษณะของศิลปกรรมที่พบในเมืองนี้ ปัจจุบันเรียกกันในหมู่นักประวัติศาสตร์ศิลปะว่า "ศิลปะทวารวดี" ลักษณะงานฝีมือนี้ได้กระจายไปสู่หลายเมืองข้างเคียง ที่ร่วมสมัยเวลาเดียวกัน ต่างก็มีพัฒนาการขึ้น จนอาจกล่าวได้ว่า เมืองโบราณในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ที่เจริญขึ้นในช่วงระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11-17 นั้นเป็นเมืองที่มีลักษณะวัฒนธรรมร่วมกัน เรียกว่า "วัฒนธรรมทวารวดี" เมืองโบราณพระประโทณมีลักษณะปลัด๊กย่อย ดังต่อไปนี้

2.1.1 ที่ตั้งและลักษณะทางภูมิศาสตร์

เมืองโบราณพระประโทณ ปัจจุบันอยู่ในเขตตำบลพระประโทณ อำเภอเมืองจังหวัดนครปฐม ระหว่างเส้นรุ้งที่ $13^{\circ} 47'$ เหนือ และเส้นแวงที่ $100^{\circ} 6'$ ตะวันออก ลักษณะของเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมมุมมน รูปร่างคล้ายเม็กดั่ว ล้อมรอบด้วยคูน้ำและคันดินอย่างละ 1 ชั้น ตัวเมืองตั้งคร่อมคลองบางแก้วที่ไหลมาจากเขตแม่น้ำท่าหลวง ทางทิศตะวันตก และไหลไปลงแม่น้ำนครชัยศรีทางทิศตะวันออก คลองนี้เดิมเป็นแม่น้ำสายหลักของเมืองที่สามารถใช้เป็นทางคมนาคมติดต่อฝั่งทะเลได้ กลางเมืองเป็นคลองพระประโทณที่ชาวเมืองขุดเชื่อมจากคูเมืองด้านเหนือถึงด้านใต้ มาติดต่อกับคลองวังไทรนอกเมืองที่ไหลขนานกับคูเมืองด้านทิศใต้ แสดงถึงการชลประทานที่ได้พยายามนำน้ำจากลำน้ำ-

ธรรมชาติ เข้ามาใช้หล่อเลี้ยงการเกษตรกรรมภายในเมือง ซึ่งมีขนาดใหญ่ สำหรับ กักเก็บน้ำถึง 6 สระภายในเมือง ¹

เมืองพระประโทณมีเนื้อที่ประมาณ 3,809 ไร่ กว้างยาวประมาณ 3,600/2,000 เมตร เป็นเมืองโบราณสมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 11-17) ² ที่ใหญ่ที่สุดในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา วัคซึ่งเป็นสิ่งก่อสร้างที่คงทนถึงปัจจุบันมักตั้งอยู่นอกเมือง ภายในเมืองมีเพียง 2 แห่งคือ เจดีย์จุลประโทณ และพระประโทณเจดีย์

คลองบางแก้ว ลำน้ำสายหลักของเมือง แต่เดิมก่อนพุทธศตวรรษที่ 17 คงมีขนาดใหญ่ มีลำน้ำย่อยหลายสาย ไหลหล่อเลี้ยงตลอดเวลา และไหลลงทะเลในพื้นที่บริเวณที่เป็นลุ่มแม่น้ำนครชัยศรีในปัจจุบัน จึงเป็นเส้นทางการค้าที่สำคัญที่ทำให้เมืองนี้มีลักษณะเป็นเมืองท่า เรือเดินทะเลลงเคยแล่นเข้ามาถึงคลองบางแก้ว เข้ามาสู่ตัวเมืองพระประโทณ ได้มีรายงานว่ พบสมอเรือโบราณขนาดใหญ่ ในคลองบางแก้ว หน้าวัคธรรมศาลาซึ่งอยู่ติดกับคูเมืองค่านอกค่านทิศตะวันออก และได้พบว่า พื้นที่ที่เคยเป็นชายฝั่งทะเล ที่น้ำทะเลเคยท่วมถึงอยู่ในเขคบ้านคอนยายหอม ตำบลคอนยายหอม อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม ในปัจจุบัน ซึ่งอยู่ห่างจากเมืองพระประโทณทางทิศใต้ประมาณ 6 กิโลเมตร แสดงให้เห็นว่าเมืองพระประโทณ แต่เดิมเป็นเมืองท่าใกล้ชายฝั่งทะเลอันนำไปสู่การมีอาชีพหลักของชาวเมือง คือ การค้าขายเช่นเดียวกับเมืองโบราณร่วมสมัยใกล้เคียง เช่น เมืองกำแพงแสน เมืองคูทอง เมืองคูบัว ฯลฯ

ในเอกสารจีนที่เป็นบันทึกการเดินทางโดยหลวงจีนเหียนจิงหรือพระถังซำจั๋ง พระภิกษุจีนที่เดินทางไปสืบทอดพระพุทธศาสนาที่ชมพูทวีป เมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 12 ซึ่งได้เดินทางผ่านเอเชียอาคเนย์ ส่วนหนึ่งของบันทึกการเดินทางนี้ มีการกล่าวถึงชื่อเมือง ดังปรากฏในเอกสารของเหียนจิง ดังนี้ - "แคว้นเกียม้อลิ่งเกีย" และ "แคว้นโถโลโปตี้" ซึ่งนักวิชาการส่วนใหญ่เชื่อว่าเป็นเมืองพระประโทณ

"ทิศตะวันออกเฉียงเหนือจากนี้ไปคามฝั่งทะเล ผ่านภูเขาและหุบเขาไปแล้ว มีแคว้นชิลลี ซาคาล้อ ดัดไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้คอนปากอ่าวเรียกว่า แคว้นเกียม้อลิ่งเกีย ต่อจากนี้ไปทางตะวันออกเรียกว่า แคว้นโถ-โล-โป-ตี้ ต่อไปทางทิศตะวันออกคือ แคว้นอู๋เจียนาปัลล้อ ก่อนั้นไปทางทิศตะวันออก คือ ม้อออเจียมป้อ ซึ่งเรา(ชาวจีน) เรียกว่า หลินยี" ⁴

ได้มีการเปรียบเทียบระหว่างโบราณวัตถุ โบราณสถานที่พบในเมืองพระประโทณ และตำแหน่งที่ตั้งระหว่างเมืองอื่น ๆ ที่ทราบที่ตั้งแน่นอนแล้ว คือแคว้นชิลหรือชิลาคาล้อ ซึ่งเชื่อว่าคืออาณาจักรศรีเกษทรในพม่า แคว้นอัสเซียนาปัลลือ เชื่อว่าเป็นแคว้นกัมพูชา หรือกัมพูชา ในประเทศกัมพูชา และแคว้นมอ้ออเจียมปอ เชื่อว่าเป็นอาณาจักรจามปาในประเทศเวียดนาม ในปัจจุบัน ดังนั้น เมืองเกียมม้อดงเกีย หรือหลังยะลิว และเมืองโคโลโปตี้ จึงน่าจะอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มเจ้าพระยา ในประเทศไทย จากพื้นที่ที่ใหญ่ที่สุดของเมืองพระประโทณ ในกลุ่มเมืองโบราณร่วมสมัยในที่ราบภาคกลาง และลักษณะงานศิลปกรรมในระดับสูงที่พบในเมืองพระประโทณ นักวิชาการส่วนใหญ่จึงลงความเห็นว่า เมืองหลังยะลิวและเมืองโคโลโปตี้ เมืองใดเมืองหนึ่ง น่าจะเป็นเมืองเดียวกับเมืองพระประโทณ

แม้ว่ายังหาข้อยุติมิได้ว่าเป็นเมืองใดกันแน่ แต่ก็สามารถยืนยันได้ว่า เมืองพระประโทณนี้ปรากฏแล้วในพุทธศตวรรษที่ 12 เพราะทั้ง 2 เมือง ที่เมืองพระประโทณ จะเป็นเมืองเดียวกับ 1 ใน 2 เมืองนี้ คงเป็นที่รู้จักแล้ว โดยเฉพาะประเทศจีน มหาอำนาจในเวลานั้นก็รู้จัก 2 เมืองนี้ แล้วย่างแน่นอน

บทนำ **บทนำโดยศาสตราจารย์ ดร. สว่างลิขสิทธิ์**

2.1.2 ลักษณะวัฒนธรรมและสังคม

การค้าขายมีพัฒนาการมาจากการแลกเปลี่ยนกันระหว่างกลุ่มหรือชุมชนของมนุษย์ในสังคมลึกรวม เริ่มแรกนั้นรูปแบบการค้าจะกระทำกันระหว่างเมืองที่ใกล้กัน แล้วย่อย ๆ ไกลออกไปจนเป็นการค้าข้ามภูมิภาค และเส้นทางแรกของการเดินทางเพื่อการค้านั้นจะใช้ทางบก เส้นทางการค้าระหว่างตะวันตก คือ เปอร์เซีย, อินเดีย กับภูมิภาคตะวันออกคือจีน ที่มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกันก็คือ "เส้นทางสายไหม (Silk Road)" ที่มีการใช้ติดต่อกันเป็นเวลานาน แต่เมื่อเข้าสู่พุทธศตวรรษที่ 8 เกิดความผันผวนทางการเมือง เป็นอุปสรรคต่อการค้าทางบก เหล่าพ่อค้าตะวันตกจึงหันมาใช้เส้นทางทะเลแทน โดยเดินเรือลงมาสู่ทะเลอันดามัน ขึ้นบกที่คาบสมุทรมองเอเซียตะวันตกเฉียงใต้ ข้ามคาบสมุทรมาลงทะเลต่อทางฝั่งตะวันออกแล้วเดินทางขึ้นเหนือสู่ทะเลจีนใต้ถึงจีน 5 การเปลี่ยนแปลงเส้นทาง การค้านี้เองที่ทำให้ชาวพื้นเมืองทั้งบริเวณที่เป็นที่ราบภาคกลาง และตามสมุทรภาคใต้ของประเทศไทยในปัจจุบัน ซึ่งได้มีการย้ายถิ่นฐานจากที่สูงลงสู่ที่ราบลุ่มหลังจากที่รู้จักการทำเกษตรกรรม 6 เข้าสู่ระบบการค้าขายข้ามภูมิภาคนี้ โดยรวมตัวกันเป็นเมืองที่มีรายได้จากการเป็นเมืองท่า และพัฒนาการสู่การเป็นพ่อค้าคนกลาง รับซื้อขายสินค้าทั้ง สินค้าพื้นเมือง และสินค้าจากอินเดีย จีน เปอร์เซีย ฯลฯ ในราวพุทธศตวรรษที่ 12 พัฒนาการนี้เป็นไปอย่างรวดเร็ว

ก่อให้เกิดการรวมตัวกัน มีรูปแบบการปกครองแบบเมืองศักดินา ในบริเวณที่ราบลุ่มเจ้าพระยา ในปัจจุบัน และเป็นจุดเริ่มต้นของยุคสมัย ที่นักวิชาการปัจจุบัน เรียกชื่อตามชื่อที่จารึกบน เหรียญเงินซึ่งพบในบริเวณที่ทั้งเมืองเหล่านี้ ว่า "สมัยทวารวดี" เมืองโบราณพระประโทณ ก็เป็นหนึ่งในกลุ่มเมืองสมัยทวารวดีนี้

กลไกสำคัญของพัฒนาการสู่ความเป็นเมืองสมัยทวารวดีคือ พ่อค้า จากตะวันตก ผู้เดินทางเข้ามาค้าขาย ชาติที่สำคัญคือ อินเดีย ที่ได้นำเอาอารยธรรมเข้ามาสู่ดินแดน เอเชียอาคเนย์ ทั้ง ศาสนา ระบบการเมือง วัฒนธรรม และโครงสร้างทางสังคม ซึ่งได้นำ ชุมชนพื้นเมืองก้าวเข้าสู่ระบบเมือง ที่พัฒนาการต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน โบราณวัตถุ-สถานที่พบในเมืองพระประโทณ จึงมักจะปรากฏอิทธิพลของอารยธรรมอินเดีย ตลอดสมัยเวลา การคงอยู่ของเมือง และจะสามารถกล่าวถึงลักษณะวัฒนธรรมและสังคมของเมืองได้ ดังต่อไปนี้

ศาสนา โบราณวัตถุ-โบราณสถาน ที่พบในเมืองและนอกเมือง ล้วนเป็นพุทธศิลปกรรม ทั้งสิ้น จึงเป็นที่แน่นอนว่า ชาวเมืองพระประโทณ นับถือพุทธศาสนา เป็นหลักของเมือง **การปกครอง** จากจารึกอักษรมลิวะ บนเหรียญเงิน 2 เหรียญ ที่พบใตเจดีย์เนินดิน ในบริเวณของเมืองพระประโทณ ซึ่งด้านหน้าเป็นรูปหม้อบรรจุของ สัญลักษณ์แห่งความอุดมสมบูรณ์ของอินเดีย ว่า "ศรีทวารวดี ศวรปุณยะ" แปลว่า "บุญของผู้เป็นเจ้าแห่ง(ศรี) ทวารวดี" 7 คำว่าทวารวดี อาจเป็นชื่อของเมืองใดเมืองหนึ่งในบริเวณที่ราบเจ้าพระยา นี้ แต่จากใจความในจารึก แสดงให้เห็นถึง ชั้นชั้นเจ้า หรือกษัตริย์ที่ปกครองเมือง ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงระบบการปกครองแบบกษัตริย์ในกลุ่มเมืองบริเวณนี้ ซึ่งรวมถึงเมืองพระประโทณด้วย

สังคม จากสภาพภูมิศาสตร์ที่เมืองพระประโทณตั้งอยู่บนที่ราบลุ่มแม่น้ำใกล้ชายฝั่งทะเล และการเป็นเมืองท่าคึกคักค้าขายเป็นรายได้หลักของเมือง ลักษณะสังคมของชาวเมืองย่อมเป็นสังคมเปิด ทั้งรับและให้อิทธิพลทางวัฒนธรรมกับต่างเมือง และน่าจะเป็นสังคมผสมกันของ มุคคหลายเชื้อชาติ เนื่องจากเป็นเมืองท่า จึงอาจมีพ่อค้าต่างเมือง ต่างภูมิภาคเข้ามาตั้งถิ่นฐานถาวรอยู่ร่วมกับชาวเมือง และนำเอาวัฒนธรรมจากเมืองเก่าของตนเข้ามา โดยเฉพาะ พ่อค้าอินเดีย แหล่งอิทธิพลใหญ่ทางวัฒนธรรมของเมืองสมัยทวารวดี

วัฒนธรรม จะเห็นได้ชัดเจนจากลักษณะของศิลปกรรม ที่รับอิทธิพลจากอินเดียอย่างเต็มที่ในช่วงต้น อาทิ พระพุทธรูป แบบทวารวดีรุ่นแรก ที่คล้ายคลึงกับพระพุทธรูปแบบอมราวดี และรูปแกะ ของอินเดีย ก่อมาที่มีการประดุกัดผสมผสานกับความคิดของชาวพื้นเมือง จนปรากฏ

มาเป็นรูปแบบเฉพาะที่ต่างจากต้นแบบ และส่งอิทธิพลไปสู่ชุมชนห่างไกล ในช่วงปลาย อาทิต พระพุทธรูปแบบทวารวดี รุ่น 2 ที่มีรูปแบบเฉพาะต่างจากรุ่นแรก สถาปัตยกรรมประกอบขึ้นด้วยอิฐที่มีซิกซ์ชันทางเทคโนโลยีเฉพาะต่างจากวัฒนธรรมอื่น ๆ คือ จะมีขนาดใหญ่ รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาดประมาณ 19x29x8 เซนติเมตร ใช้กลมข้าวผสมก่อนเผาอย่างมาก เนื้ออิฐเปราะ เนื่องจากเผาในอุณหภูมิไม่สูงนัก ซึ่งเป็นที่เรียกกันเฉพาะว่า "อิฐแบบทวารวดี" ฯลฯ ลักษณะวัฒนธรรมทั้งที่กล่าวมานั้น เป็นรูปแบบร่วมกันที่นิยมทำในหมู่เมืองโบราณในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ลักษณะวัฒนธรรมนี้ปัจจุบัน ถูกเรียกว่า "วัฒนธรรมทวารวดี" ตามชื่อเมืองที่จารึกบนเหรียญเงิน ที่พบในเมืองโบราณพระประโทน และเมืองโบราณคูทอง ฯลฯ

2.1.3 การล่มสลายของเมืองโบราณพระประโทน

เมืองโบราณพระประโทน ได้ร้างลงในราวพุทธศตวรรษที่ 17 จากผลการศึกษาของ รศ.ดร.ผาสุข อินทรารุส ซึ่งได้ขุดค้นภายในเขตเมืองโบราณพระประโทน จากชั้นดินที่มีการอยู่อาศัยของมนุษย์ในช่วงเวลาหลังสุด ได้นำตัวอย่างถ่านไปหาค่าอายุ CARBON-14 ได้ผลว่า อยู่ในระหว่าง 2800-23 ปีก่อนคริสตศักราช 1950 คือ ประมาณ คริสตศักราช 1110-1150 หรือ พ.ศ.1653-1699 ส่วนสาเหตุของการร้างไปนั้น ผู้เขียนได้พยายามศึกษาจากเอกสาร บทความ งานวิจัย ของนักวิชาการสาขาต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องบ้าง ดังต่อไปนี้

- การศึกษาสภาพภูมิศาสตร์ ของ ผศ.ผ่องศรี วานลิน และ ผศ.ทิวา สุภจรรยา แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ผลการศึกษา ที่ผู้เขียนนำมาศึกษาวิเคราะห์ คือ "ในสมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 11-16) พื้นที่ชายฝั่งทะเล ค้านอ่าวไทย จะเป็นอ่าวลึกเข้าไปในแผ่นดิน มากกว่าที่เห็นในปัจจุบัน และมีเมืองโบราณตั้งอยู่โดยรอบอ่าวถึง 20 เมือง แต่ละเมืองมีร่องรอยของร่องน้ำที่ติดต่อกันเชื่อมถึงชายฝั่งทะเลทุกเมือง ช่วงเวลานั้นแนวชายฝั่งทะเลจะอยู่ในระดับ 3.5-4 เมตร จนกระทั่งในพุทธศตวรรษที่ 17 เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสภาพภูมิศาสตร์ในบริเวณที่ราบภาคกลางตอนล่างของประเทศไทยนี้ บริเวณที่เคยเป็นชายฝั่งทะเลก็มีการทับถมของตะกอนจนถึงจุดหนึ่ง ทำให้พื้นคอนหรือสูงขึ้นจากเดิม ลำน้ำหลายสายเปลี่ยนทางเดิน ทำให้แม่น้ำใหญ่อย่างแม่น้ำบางแก้ว มีปริมาณน้ำน้อยลง และลำน้ำเล็ก ๆ บางสาย มีปริมาณน้ำมากขึ้น เช่น แม่น้ำนครชัยศรี ฯลฯ ปริมาณน้ำในเขตเมืองพระประโทนจึงน้อยลง ความอุดมสมบูรณ์จึงน้อยลงตามไปด้วย แนว

ชายฝั่งทะเลก็ถอยร่นลงมา ห่างจากตัวเมืองมากขึ้น การคมนาคมจึงไม่สะดวกเหมือนเดิม 9

- จากบทความ เรื่องสองนคร ของ อาจารย์ชาตวิทย์ เกษตรศิริ ในเรื่องสภาพพื้นที่ก่อนเกิดกรุงศรีอยุธยา โดยอ้างคำวินิจฉัยของคุณธิเกศารุ วานาแม่ นักวิชาการญี่ปุ่น ดังนี้

"คุณธิเกศารุ วานาแม่ ได้แบ่งลักษณะพื้นที่ของบริเวณที่รวมลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างออกเป็น 2 ประเภท คือ ดินแดนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำเก่า ซึ่งจะตรงกับระดับน้ำทะเลที่ประมาณ 3.5 เมตร และดินแดนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำใหม่ ที่จะอยู่ในระดับน้ำทะเลที่สูงกว่า 3.5 เมตร " 10

- จากบทความ เรื่อง "ศรีวิชัย" ของคุณสุจิตต์ วงษ์เทศ ได้กล่าวถึงสภาพของกลุ่มเมืองโบราณสมัยทวารวดีบ้าง ดังนี้

"ในราวพุทธศตวรรษที่ 13-17 ทางราชสำนักจีนได้ส่งเสริมให้ประชาชนผูกเรือสำเภา เดินทางลงมาติดต่อกับชายฝั่งเมืองทางเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เอง ซึ่งก่อนหน้านี้ยังไม่มีใครเดินทางลงมาเอง แต่อาศัยพ่อค้าคนกลางชาวพื้นเมือง ทางคาบสมุทรมลายู เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ไปค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้า ทำให้เมืองโบราณกลุ่มวัฒนธรรมทวารวดีเริ่มเคลื่อนไหว โยกย้ายที่ตั้งเมือง เพื่อรับกับนโยบายการค้าใหม่ของจีน

ในขณะที่เดียวกันอิทธิพลทางวัฒนธรรมของมหาอำนาจสำคัญ คือ กัมพูชา ก็แพร่เข้ามามากขึ้น มีผลให้กลุ่มเมืองเหล่านี้ เริ่มให้ความสำคัญกับระบบการปกครองที่มั่นคงและกำลังพลที่เข้มแข็ง เมืองต่าง ๆ ที่เคยแยกกันต่างปกครองตัวเอง ก็เริ่มมีการเคลื่อนย้ายรวมเมืองกัน เพื่อความเข้มแข็งยิ่งขึ้น ดังที่ปรากฏเมืองที่อำนาจจักเจนในสมัยต่อมา คือ เมืองละโว้ ที่มีอำนาจจุ่มพื้นที่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา และเมืองสุพรรณภูมิ กลุ่มพื้นที่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา " 11

จากการศึกษา เอกสาร บทความ ต่าง ๆ ข้างต้น ซึ่งมีความสอดคล้องกันพอสมควร ทำให้ได้ทราบสาเหตุที่เมืองพระประทีปร้างไปบ้าง ซึ่งอาจจำแนกได้ 2 สาเหตุ ดังนี้

1. สาเหตุจากการเปลี่ยนแปลงภายในเมืองเอง คือ สภาพภูมิศาสตร์ใหม่หลังพุทธศตวรรษที่ 17 แม่น้ำบางแก้ว มีปริมาณน้ำน้อยลง แนวชายฝั่งทะเลถอยร่นออกไป ทำให้ความอุดมสมบูรณ์ในเมืองน้อยลง และความสะดวกในการคมนาคมเข้า-ออกเมือง ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญของเมืองท่า ก็น้อยลงเช่นกัน จาก 2 สาเหตุภายในนี้ คงทำให้ชาวเมือง

พระประโธม ต้องอพยพผู้คนเกณฑ์ที่เหมาะสมกว่า ในราวพุทธศตวรรษที่ 17 นี้

2. สาเหตุจากการเปลี่ยนแปลงของเมืองต่าง ๆ ภายนอก ที่สำคัญ คือ เมืองจีน ในสมัยราชวงศ์ซ่งใต้ (พ.ศ. 1670-1822) ได้พัฒนาการค้าเรือสำเภานาคขนาดใหญ่ และสามารถคิดค้นประดิษฐ์เข็มทิศได้ ประกอบกับที่ทางราชสำนักจีนให้ความสนับสนุนให้ประชาชนผูกเรือสินค้าเดินทางมาค้าขายกับเมืองทางแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เอง หลังจากที่ต้องอาศัยพ่อค้าคนกลาง ชาวพื้นเมืองทางใต้ของทวีปเอเชียมาก่อนหน้านี้ ประกอบอิทธิพลการปกครองของกัมพูชาได้แพร่เข้ามา ทำให้เมืองต่าง ๆ รับเอาไปใช้จัดระบบการปกครองของตน และให้ความสำคัญกับความเข้มแข็งของกำลังพลมากขึ้นกว่าเดิม ก่อให้เกิดการรวมเมืองเล็ก ๆ ขึ้นเป็นเมืองใหญ่ ซึ่งปรากฏชัดเจนในราวพุทธศตวรรษที่ 18 ลงมา จนกำเนิดกรุงศรีอยุธยา อาณาจักรใหญ่ที่เกิดจากการรวมตัวของเมืองต่าง ๆ ในบริเวณที่ราบภาคกลางนี้ โดยผ่านกระบวนการ การรวมเมืองมาหลายขั้นตอน

จากสาเหตุทั้งภายในและภายนอกนี้ น่าจะทำให้ชาวเมืองพระประโธมต้องอพยพโยกย้ายไปสู่พื้นที่ใหม่ที่อุดมสมบูรณ์ มีความสะดวกในการคมนาคมกว่า เพื่อทำการค้าขายกับพ่อค้าจีนโดยตรง ได้โดยสะดวก และอาจจะเพื่อไปรวมกับเมืองอื่น ๆ เพื่อความเข้มแข็งของเมืองที่จะต้านทานและแย่งชิงตลาดการค้ากับเมืองอื่น ๆ ที่มีการเคลื่อนย้ายในลักษณะเดียวกัน

2.2 เมืองนครชัยศรี (พุทธศตวรรษที่ 22-24)

เมืองนครไชยศรี หรือ นครชัยศรี ปรากฏขึ้นอย่างชัดเจน ใน พ.ศ. 2104¹² ในฐานะหัวเมืองขึ้นในของกรุงศรีอยุธยา มีศูนย์กลางอยู่บริเวณบ้านท่าเสา อำเภอนครชัยศรี ในปัจจุบัน ความเป็นมาของชาวเมืองนครไชยศรี ปัจจุบันยังไม่พบการบันทึกในเอกสารทางประวัติศาสตร์อย่างชัดเจน จึงต้องศึกษาจากสภาพภูมิศาสตร์ของบริเวณเมืองและใกล้เคียงกับชุมชนใกล้เคียง ประมวลเป็นความเป็นไปได้ของการมีอยู่ของชุมชนก่อนหน้าการสถาปนาเมือง ที่อาจเกี่ยวข้องกับเมืองพระประโธม ที่ตั้งอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 11-17 ดังที่อธิบายไว้ใน 2.1 และ 2.2 เมืองนครไชยศรีนี้ตั้งอยู่มาตลอดแผ่นดินกรุงศรีอยุธยา จวบจนถึงปัจจุบัน ที่เป็นอำเภอนครชัยศรี ในจังหวัดนครปฐม ถือเป็นเมืองของเมืองนครชัยศรีในสมัยกรุงศรีอยุธยา เท่าที่ศึกษาได้จากเอกสารประวัติศาสตร์ต่าง ๆ

2.2.1 การสถาปนาเมืองนครไชยศรี ในพุทธศตวรรษที่ 22

นครชัยศรี ปัจจุบันเป็นอำเภอหนึ่งในจังหวัดนครปฐม ตั้งอยู่ริมแม่น้ำนครชัยศรี หรือแม่น้ำท่าจีนที่ไหลผ่านจังหวัดนครปฐม และเป็นที่ตั้งเดิมของเมืองนครไชยศรีในสมัยอยุธยา

เรื่องของการสะกดชื่อเมืองในสมัยอยุธยา จะใช้ว่า "นครไชยศรี" ดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารหลายฉบับ เมื่อมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์จึงเปลี่ยนมาเป็น "นครชัยศรี" ในคราวที่รัชกาลที่ 6 ทรงให้ย้ายที่ทำการมณฑลนครไชยศรี มาที่อำเภอเมืองในปัจจุบัน

ก่อนที่ทางกรุงศรีอยุธยาจะสถาปนาเมืองนครไชยศรีนี้ ในบริเวณที่ตั้งเมืองมีชุมชนใหญ่อาศัยอยู่ก่อน ระยะเวลาาน แต่เมื่อกำเนิกกรุงศรีอยุธยา บริเวณนี้ถูกจัดให้อยู่ในเขตปกครองของเมืองสุพรรณบุรี และเมืองราชบุรี ดังในคำวินิจฉัยของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ที่ทรงอธิบายถึงการป้องกันพระนครครั้งใหญ่ในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ว่า

" การที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ทรงจัดการป้องกันพระนครศรีอยุธยาในครั้งนั้น นอกจากจะก่อสร้างป้อม ยังให้ตรวจบัญชีสำมะโนครัวราษฎรทั่วไป เพื่อให้รู้จำนวนชายฉกรรจ์ในมณฑลราชธานีมีแสนเศษ แล้วจัดระเบียบการเรียกระดมพลให้สะดวกขึ้นกว่าแต่ก่อน ในการนี้ทรงให้ตั้งเมืองขึ้นในเพิ่มขึ้นหลายเมือง คือ ตั้งบ้านตลาดแก้ว (ตลาดขวัญ) เป็นเมืองนนทบุรีเมืองหนึ่ง ตั้งบ้านท่าจีนเป็นเมืองสาครบุรีเมืองหนึ่ง ตั้งท้องที่เขตเมืองสุพรรณบุรีบ้านไค้ กับท้องที่เขตเมืองราชบุรีทางข้างตะวันตก รวมกันเป็นเมืองนครไชยศรีเมืองหนึ่ง...." 13

ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (พ.ศ.2091-2111) ได้เกิดสงครามกับกรุงศรีอยุธยาถึง 3 ครั้ง ในครั้งแรก (พ.ศ.2091) นั้นได้สูญเสียสมเด็จพระสุริโยทัย พระมเหสีของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิไป หลังจากพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระศพ สมเด็จพระสุริโยทัยเสร็จสิ้น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้ทรงจัดการบำรุงพระนครแก้ไขความเสียหายในคราวสงครามที่ผ่านมา ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาหลายอย่าง คือ การรวมกำลังอย่างหนึ่ง จัดหายุทธพาหนะอย่างหนึ่ง จัดที่มั่นในการทำสงครามอย่างหนึ่ง ฝึกหัดยุทธวิธีอย่างหนึ่ง 14 รวมถึงการตั้งหัวเมืองขึ้นในเพิ่มขึ้น ดังในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาหลายฉบับที่มีใจความตรงกัน ดังนี้

".....สมเด็จพระเจ้าอยู่ทรงศรีว่า ไพรบ้านพอเมืองศรี จัทวา ปากไค้ เข้าพระนครครั้งนั้นอย หนีออกไปอยู่ป่าห้วยเขา ค้อนไม้ไค้เป็นอันมาก ไหยกเอาบ้านท่าจีน ตั้งเป็นเมืองสาครบุรี ไหยกเอาบ้านตลาดขวัญเป็นเมืองนนทบุรี ให้แบ่งเอาแขวงเมืองสุพรรณบุรี ตั้งเป็นเมืองนครไชยศรี....." 15

ในพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ได้กล่าวถึง "การตั้งพิจารณาสมสังกัตพรรคโคตรกรรจ์ดำเครื่องแสนแสน" นั่นคือ การแต่งข้าหลวงออกเที่ยวสำรวจหาบัญชีสำมะโนครัว และคัดคนเข้าทะเบียนเพิ่มเติมกำลังทหารทุกหัวเมืองชั้นใน การปรากฏว่าผู้คนตามหัวเมืองชั้นใน เทียวตั้งภูมิลำเนาหามาหากินแยกย้ายกันอยู่เวลาเกิดสงครามมี มูลนายไปเรียกระดมมาเข้าหมวดกองไม้ทันท่วงที่ 16 ตามบันทึกในพระราชพงศาวดารข้างต้น จึงต้องจัดตั้งหัวเมืองชั้นในเพิ่มขึ้น ซึ่งมีใช้การตั้งเมืองใหม่ที่เกี่ยว แต่เป็นการสถาปนาชุมชนเดิมที่มีปริมาณมาก และอยู่ในระบบการปกครองขนาดเล็ก เช่น หมู่บ้าน ฯลฯ ให้ขึ้นเป็นเมืองขนาดใหญ่กว่าเดิม เพื่อจะได้ตั้งผู้ว่าราชการกรมทหารเข้าไปอยู่ประจำในท้องถิ่นนั้น สำหรับเรียกระดมคนเวลาเกิดสงคราม 17 เช่นเดียวกับหัวเมืองอื่น ๆ ที่ได้รับการจัดตั้งมาก่อนแล้ว

เมืองนครไชยศรีจึงปรากฏชื่อขึ้นเป็นหัวเมืองชั้นในในคราวนี้ และเป็น 1 ในหัวเมืองด้านตะวันตกของกรุงศรีอยุธยาในรัชกาลต่อมา 18

ที่มาของชื่อเมืองว่า "นครไชยศรี" นี้ ยังไม่พบหลักฐานแสดงว่าเป็นชื่อของชุมชนเดิมในบริเวณที่ตั้งเมือง หรือเป็นชื่อของเมืองพระประโทณที่เกี่ยวของกับชุมชนนี้ มาแต่เดิม สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงตั้งข้อสันนิษฐานไว้ในคราวแสดงปาฐกถาตามที่ต่าง ๆ เรื่อง "การตั้งกรุงศรีอยุธยา" ไว้ว่า

"....เรื่องสกุลวงศ์ของพระเจ้าอยู่หัว....พงศาวดารโยนกว่าเป็นไทยพวกที่อพยพมาตั้งภูมิลำเนาในมณฑลล้านนา เมื่อพระเจ้าพรหมสิงคินแดนได้จากขอม ผู้เป็นต้นวงศ์ทรงนามว่า พระเจ้าชัยศิริ ได้ครองจังหวัดเชียงราย เมื่อยังเชื่อว่าเป็นเมืองไชยปราการ อยู่มาพวกมอญยกกองทัพมาตี พระเจ้าชัยศิริสู้ไม่ได้ จึงทรงอพยพสมัคพรรคพวกพากันลงมาทางใต้ มาตั้งภูมิลำเนาที่เมืองร้างแห่งหนึ่งชื่อว่า เมืองแปบ (กล่าวกันว่าอยู่ในแขวงจังหวัดกำแพงเพชรบัดนี้ แต่ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า พระเจ้าชัยศิริ เห็นจะไปตั้งอยู่ที่ ณ เมืองร้าง ที่พระปฐมเจดีย์ เพราะฉะนั้น เมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ตั้งเมืองขึ้นจึงเอาพระนามพระเจ้าชัยสิริมาชื่อนานนามเป็นเมืองว่า "เมืองนครชัยศรี" (หรือ นครไชยศรี) ดังนี้)" 19

ที่มาของชื่อเมืองจึงยังไม่สามารถสรุปความได้ แต่เมืองนครไชยศรีนี้กำเนิดแน่นอนในฐานะหัวเมืองชั้นในและหัวเมืองฝ่ายตะวันตกของกรุงศรีอยุธยา แม่น้ำสายใหม่หลังจากพุทธศตวรรษที่ 17 ที่ไหลลงมาจากห้วยบาทบุรี ผ่านเมืองนครไชยศรี ไปออกปากอ่าว

ที่เมืองสาครบุรี มีชื่อรวมทั้งสายว่าแม่น้ำท่าจีน และมีชื่อเรียกต่างกันตามชื่อเมืองที่ไหลผ่านหลายชื่อ ในส่วนที่ไหลผ่านเมืองนครไชยศรี ครั้งนั้น จึงมีชื่อท้องถิ่น ตามชื่อเมือง ว่า "แม่น้ำนครไชยศรี" หรือ "แม่น้ำนครชัยศรี" ในปัจจุบัน

2.2.2 บทบาทของเมืองนครไชยศรีต่อกองศรีอยุธยา

เมืองนครไชยศรีถูกจัดตั้งขึ้นเป็นเมืองเพื่อเป็นแหล่งกำลังพลของกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. 2104 และคงอยู่ในลักษณะเมืองบริวารของกรุงศรีอยุธยามาตลอดแผ่นดิน บทบาทของเมืองนครไชยศรีจึงเอื้อประโยชน์แก่กรุงศรีอยุธยามาโดยตลอด ลักษณะของบทบาทนี้เท่าที่ศึกษาได้จากส่วนของเอกสารทางประวัติศาสตร์ที่ผ่านมา มี 2 บทบาท คือ บทบาททางการทหาร และบทบาททางเศรษฐกิจ

ก. บทบาททางการทหาร จากการเมืองในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับต่าง ๆ ถือว่าเป็นบทบาทของเมืองนครชัยศรี ที่จะให้ประโยชน์แก่กรุงศรีอยุธยา เพราะจุดประสงค์สำคัญในการตั้งเมืองนครไชยศรี ครั้งแรกนั้นคือ ความต้องการกำลังพลจากชุมชนแห่งนี้ไปเสริมการทหารของกรุงศรีอยุธยานั่นเอง มีการบันทึกถึงการให้ประโยชน์จากกำลังพลจากเมืองนครชัยศรีนี้ ภายหลังจากการสถาปนา ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาก) ดังนี้

".....ครั้นได้สุภวารฤกษ์ดี พระเจ้าหงสาวดีกรีธาทัพโยธาทัพทั้งปวงลงมาหัวเมือง พระนครศรีอยุธยาพระเจ้าช้างเผือกและสมเด็จพระมหินทราธิราชแจ้งข่าว ก็ให้ชัยพลเมืองนอกทั้งปวงเข้าพระนคร.....อนึ่งมีหน้าที่ไคซึ่งเป็นหน้าที่กวดขัน พระเจ้าอยู่หัวให้พระกลาโหม และพระพลเทพ เมืองชัยนาท เมืองสุพรรณบุรี เมืองลพบุรี เมืองอินทบุรี เมืองเพชรบุรี เมืองราชบุรี เมืองนครนายก เมืองสระบุรี เมืองพรหมบุรี เมืองสรรคบุรี เมืองสิงห์บุรี เมืองนครไชยศรี เมืองชนบุรี เมืองมจจรา ทั้งนี้อยู่ประจำหน้าที่...." 20

บทบาททางการทหารนี้มีลักษณะ เป็นแหล่งเรียกพลเข้ากรุงศรีอยุธยาเท่านั้น แต่การป้องกันตนเองของเมืองนครไชยศรีนั้นไม่เข้มแข็งเท่าไร ดังจะเห็นว่า มักถูกเมืองอื่น ๆ ที่ถือโอกาสเข้ามาตีชายแดนพระนคร ชุกครั้งทีกรุงศรีอยุธยามีศึกอันคิดพัน ไปโดยง่าย เมื่อเปรียบกับเมืองใกล้เคียง เช่น เพชรบุรี ที่มีกำลังป้องกันตัวเองมากกว่า ทั้งยังมีบทบาทสำคัญต่อกองศรีอยุธยา มากกว่าเมืองนครไชยศรีมาโดยตลอด ดังตัวอย่างสงครามครั้งนี้

".....ปีศักราช 937 ฤศก...ขณะนั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จอยู่ในหอราชคฤห์ พระยาละแวกเข้าปล้นพระนครมิได้ ตั้งอยู่ ณ ปากน้ำพระประแดง แล้วก็

แต่งให้อาณคนขึ้นไปจับจนถึงสุพรรณบุรี นครไชยศรี ราชบุรี ลาดกระบัง ได้ขุนหมื่นกรมการ
แลชายหญิงอพยพมาเป็นอันมาก...พระยาละแวกก็ลงมาที่เพชรบุรีอีก แต่ไม่ได้ ต้องลงมา
ใหม่อีกถึง 4 ครั้ง ถึงจะแตก....." 21

ข. บทบาททางเศรษฐกิจ ของเมืองนครไชยศรีที่กรุงศรีอยุธยาในระยะหลัง จะ
สำคัญกว่าด้านการทหาร แม้ในสมัยรัตนโกสินทร์ ความสำคัญด้านเศรษฐกิจของนครชัยศรี
ก็ยิ่งเด่นชัดมากขึ้น เนื่องจากเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำนครไชยศรี หรือ แม่น้ำท่าจีน ที่เป็น
เส้นทางเศรษฐกิจที่สำคัญของบริเวณที่ราบลุ่มเจ้าพระยาตอนล่างนี้ อยู่ กับแม่น้ำเจ้าพระยา
เนื่องจากกรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองท่า สามารถควบคุมเส้นทางน้ำต่าง ๆ ใน
บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยานี้ได้เกือบทั้งหมด จึงดำเนินการค้ากับต่างประเทศ โดยได้
สินค้าจากหัวเมืองต่าง ๆ ภายในทวีป ส่งมาให้กรุงศรีอยุธยา นำไปขายให้แก่ต่างประเทศ
สินค้าเหล่านี้อยุธยาจึงมิได้ผลิตได้เอง แต่เปรียบเสมือนเป็นที่รวมสินค้าจากเมืองบริวาร
หรือหัวเมืองในอาณาเขตต่าง ๆ (Centre Port) 22 เมืองนครไชยศรีนั้นตั้งอยู่ริม
แม่น้ำนครชัยศรี สะดวกต่อการขนถ่ายผลิตผลทางการเกษตรสู่กรุงศรีอยุธยา ทั้งยังไม่ได้อยู่
ในเส้นทางการค้าที่พหุภาคีสำคัญตลอดสมัยกรุงศรีอยุธยา เช่นมาพระนคร
ประโยชน์สำคัญที่กรุงศรีอยุธยาได้รับจากเมืองนครไชยศรี จึงน่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ
มากกว่าด้านอื่น ๆ ทั้งนี้เพราะตั้งอยู่ในบริเวณที่สะดวกต่อการค้าขาย เป็น
แหล่งรวบรวมสินค้าจากหัวเมืองต่าง ๆ นำล่องลงมาขายปากอ่าวและรับสินค้าจากต่างชาติ
ขึ้นมาให้แก่กรุงศรีอยุธยา เป็นการเพิ่มพูนรายได้ให้แก่พระคลังของกรุงศรีอยุธยา 23

นอกจากนั้น ลักษณะภูมิศาสตร์ของเมืองนครไชยศรี ก็เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้
บทบาททางเศรษฐกิจของนครไชยศรีที่กรุงศรีอยุธยาเด่นชัดยิ่งขึ้น กล่าวคือ นครไชยศรี
อยู่ในเขตพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำใหม่ที่เกิดขึ้นหลังพุทธศตวรรษที่ 17 เป็นต้นมา และเดิมเคย
เป็นพื้นที่ที่น้ำทะเลท่วมถึงมาก่อน ผิวดินจึงมีการทับถมของตะกอนจำนวนมาก ซึ่งทำให้ดิน
มีความอุดมสมบูรณ์สูง เหมาะแก่การทำการเกษตรอย่างมาก 24 ทำให้ปริมาณของ
ผลิตผลทางการเกษตร จากเมืองนี้ที่ส่งเข้ากรุงศรีอยุธยามีไม่น้อยทีเดียว ซึ่งอาจกล่าวได้
ว่าเมืองนครไชยศรี และเมืองข้างเคียงเช่น ลาดกระบัง นนทบุรี สุพรรณบุรี ฯลฯ เป็นแหล่ง
เสบียงและสินค้าทางการเกษตรของกรุงศรีอยุธยาที่ได้

ถึงเมื่อครั้งรัชกาลสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลได้แต่งตั้งข้าหลวงไป
รังวัดสวน ครวจนันคั้นไม้ มีผลในสวนของราษฎร เพื่อเก็บอากรสวน ตลอดจนแหล่งผลไม้

เพียง 10 เมืองเท่านั้น คือ กรุงเทพฯ,นนทบุรี,นครเขื่อนขันธ์,สมุทรปราการ,นครไยวีระ
ฉะเชิงเทรา,สาครบุรี,สมุทรสงคราม,ราชบุรี และเพชรบุรี ซึ่งล้วนเป็นเมืองในเขตพื้นที่ที่
ทะเลเก้่าทั้งสี่ เข้าใจว่าในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย เมืองที่ท่าสวนผลไม้กันมากก็คง
เหมือนอย่างสมัยรัตนโกสินทร์นี้ 25

สรุปแล้วบทบาทของเมืองนครไชยศรีที่มีต่อกรุงศรีอยุธยา ในช่วงแรก บทบาท
ด้านการเสริมกองทหาร ของกรุงศรีอยุธยาจะเด่นและสำคัญ แต่ในเวลาต่อมา บทบาททาง
เศรษฐกิจ คงมีความสำคัญขึ้นมามากกว่า เนื่องจากตำแหน่งที่ตั้งและสภาพภูมิศาสตร์ ที่ส่งผล
ต่อเสบียงอาหารและสินค้าทางการเกษตรให้แก่กรุงศรีอยุธยา มากกว่าทางด้านการทหาร
ลักษณะของบทบาทนี้ คงมีความสำคัญต่อเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ และจะเห็นอย่าง
ชัดเจนมากในปัจจุบัน ที่จังหวัดนครปฐม เป็นหนึ่งในพื้นที่กิจกรรมที่สำคัญของประเทศไทย

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

เชิงอรรถท้ายบทที่ 2

- 1 ผาสุข อินทราวุธ, รศ.ดร. เรื่อง เกิม, หน้า 1
- 2 ศรีศักร วัลลิโภคม, รศ. "นครชัยศรี" วารสารเมืองโบราณ, หน้า 7
- 3 ม่องศรี วนาสิน, ผศ. และ ทิวา ศุภจรรยา, ผศ. เรื่อง เกิม, หน้า 42.
- 4 ศรีศักร วัลลิโภคม, รศ. สยามประเทศ (กทม: พิชเชษฐ์ พรินตติ้ง เซ็นเตอร์ 2534), หน้า 138.
- 5 สุจิตต์ วงษ์เทศ. ศรีวิชัย (กทม: โรงพิมพ์การศาสนา, 2531), หน้า 42-43.
- 6 ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. สองนคร. (กทม: เรือนแก้วการพิมพ์, 2534), หน้า 75-76
- 7 ชิดา สาระยา, รศ.ดร. (ศรี)ทวารวดี .(กทม: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2532) หน้า 37.
- 8 ผาสุข อินทราวุธ, รศ. เรื่อง เกิม, หน้า 71-73.
- 9 ม่องศรี วนาสิน, ผศ. และ ทิวา ศุภจรรยา, ผศ. เรื่อง เกิม, หน้า 42-48 (และบางส่วนได้จากการสอบถาม ผศ.ทิวา ศุภจรรยา)
- 10 ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. เรื่อง เกิม, หน้า 71-72
- 11 สุจิตต์ วงษ์เทศ. ศรีวิชัย, หน้า 43-55.
- 12 คำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (กทม: หจก. ศิวพร, 2511), หน้า 322-323.
- 13 คำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. ประชุมปราสาทของสมเด็จพระยา คำรงราชานุภาพ " ตอนที่ 4 เมื่อเกิดมหาอุทกสงคราม (กทม, 2514), หน้า 97-100.
- 14 เรื่อง เกิม, หน้า 97-100.
- 15 สมเด็จพระพนรัตน์วัดพระเชตุพน. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา (กทม: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2505), หน้า 60
- 16 คำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมวงษ์เธอกรมพระยา. พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, หน้า 322.

17 เรื่องเดิม, หน้า 323.

18 หลวงประเสริฐอักษรนิติ. คำให้การชาวกรุงเก่า, คำให้การขุนหลวงหาวัด และ พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (กทม: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2510) หน้า 200 "ชื่อเมืองฝ่ายตะวันตกของกรุงศรีอยุธยาประกอบด้วย เมืองสุพรรณบุรี, นครไชยศรี, ริดพลี, ราชบุรี กาญจนบุรี, ศรีสวัสดิ์, ไทรโยค, ท่ากระดาน, ทองท่าที่ และทองปาน "

19 คำทรงราชานุญาต, สมเด็จพระนเรศวรมหาราช. ประชุมปาฐกถาของ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช, หน้า 44.

20 พระจักรพรรดิพงศ์ (จาก) พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา เล่ม 1 (กทม: องค์การคำคุณุสภา, 2533), หน้า 95-96.

21 พันจันทนมาศ. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา (พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา 2507)

22 ชาตวิทย์ เกษตรศิริ. เรื่องเดิม, หน้า 53 อ้างถึง ศจ. โยนิโอ อธิธิ "มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนศิลปกรรม" (1972)

23 ชูสิริ จามรมาน. "หลักฐานทางค่านประวัติศาสตร์ สมัยอยุธยาของนครปฐม" เอกสารประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์ โบราณคดี และศิลปพื้นบ้าน จังหวัดนครปฐม, หน้า 14-15

24 ชัย เรื่องศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยก่อนเศรษฐกิจตั้งแต่โบราณ- พ.ศ. 2893 (กทม: สำนักพิมพ์คนอ้อ, 2523), หน้า 101-102.

25 เรื่องเดิม. หน้าเดิม

บทที่ 3

การสำรวจร่องรอยชุมชนบริเวณคู่ม่านนครชัยศรีระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17-24

จากการสำรวจหลักฐานในพื้นที่อำเภอเมือง และอำเภอนครชัยศรี ซึ่งจะแสดงให้เห็นถึงร่องรอยของชุมชนในอดีตที่อาศัยอยู่ในบริเวณนั้น ๆ โดยได้สำรวจความเส้นทางลำน้ำโบราณ ที่มนุษย์มักนิยมตั้งถิ่นฐานตามแนวลำน้ำนี้ เพื่อความสะดวกในการคมนาคมขนส่ง ซึ่งก็ได้พบโบราณวัตถุ โบราณสถาน พอสสมควร โบราณวัตถุที่พบมักจะถูกเคลื่อนย้ายจากชั้นดินเค็ม ขึ้นมาอยู่ในความครอบครองของชาวบ้านปัจจุบัน และโบราณสถาน นั้นก็มักจะถูกซ่อมแซมเสริมแต่งเรื่อยมาในยุคสมัยหลัง รูปแบบลักษณะจึงเป็นแบบผสมของศิลปะหลายสมัย แต่เมื่อวิเคราะห์ศึกษาโดยละเอียด ก็จะเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงการมีอยู่ของชุมชนในระยะเวลาต่าง ๆ ได้ค่อนข้างชัดเจน

ร่องรอยของชุมชนที่สำรวจพบนี้ จะกระจายอยู่ตามลำน้ำโบราณทั้งสายใหญ่และสายย่อย คือ

- คลองบ่อตโนค ทางทิศใต้ของเมืองโบราณพระประโทณ ซึ่งได้พบโบราณวัตถุที่เกี่ยวข้องกับศิลปะขอมจำนวนมาก ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการรับวัฒนธรรมรอบข้างเข้ามาของชุมชนพื้นเมืองนี้

- คลองเจดีย์บูชา ที่ได้พบหลักฐานที่มีอายุต่อเนื่อง ระหว่างสมัยทวารวดี ถึงสมัยอยุธยา

- คลองบางแก้ว ซึ่งแต่เดิมเคยเป็นแม่น้ำใหญ่ของเมืองโบราณพระประโทณ ได้พบหลักฐานสมัยทวารวดี ถึงสมัยอยุธยาเช่นกัน

- คลองบางพระ ทางทิศเหนือของเมืองโบราณพระประโทณ ซึ่งได้พบหลักฐานที่มีอายุอยู่ในระหว่างสมัยทวารวดี ถึงสมัยอยุธยา

โบราณสถาน-โบราณวัตถุที่พบในการสำรวจนี้ มีรายละเอียด คำนานประวัติศาสตร์ความเป็นมาเบื้องต้น และการศึกษารูปแบบศิลปะ รวมไปถึงอายุสมัยที่ย่านมาในอดีตดังต่อไปนี้

3.1 หลักฐานที่พบในบริเวณคลองบ่อคนโนน

3.1.1 แหล่งโบราณคดีบ้านบ่อคนโนน หมู่ 5 ตำบลบ้านบ่อคนโนน อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม อยู่ห่างทิศใต้ห่างประมาณ 1 กิโลเมตร จากเมืองโบราณพระประโธม ความลุ่มน้ำบ่อคนโนน ผ่านสะพานข้ามคลองบ่อคนโนนมาประมาณ 500 เมตร จะเป็นไร้อ้อยเดิม มีศาลเจ้าอยู่กลางพื้นที่ 1 แห่ง ปัจจุบันมีสภาพเป็นป่าหญ้ารก มีเศษอิฐขนาดใหญ่ หนา กระจ่ายอยู่ทั่วไป จากคำบอกเล่าของคุณเจริญ สามเพชรเจริญ เจ้าของที่ ว่า แท้เดิม จะมีฐานเจดีย์อยู่สามแห่ง องค์แรกอยู่ทางเหนือ อีกองค์หนึ่งอยู่ตรงบริเวณศาลเจ้า องค์สุดท้ายอยู่ในบริเวณบ้านบุตรสาวคุณเจริญ ซึ่งอยู่ทางใต้ ถ้าถนนวนมาในบริเวณบ้านคุณเจริญ เจ้าของที่ดินทั้งหมด ลักษณะของอิฐ ไม่แกร่งนัก ประกอบกับได้พบลายปูนปั้นประดับเจดีย์ อายุการสร้างของเจดีย์เหล่านี้จึงอาจจะอยู่ในสมัยทวารวดี ได้เคยพบโบราณวัตถุดังต่อไปนี้

- พระพิมพ์ดินเผาพิมพ์พุทธศยา ในบริเวณเจดีย์องค์ที่หนึ่ง และองค์ที่สอง
- พระพิมพ์มหาปฏิหาริย์ ในบริเวณเจดีย์องค์ที่หนึ่ง และองค์ที่สอง
- ชิ้นส่วนประติมากรรมหินทราย และลวดลายปูนปั้นดินเผา สมัยทวารวดี ในบริเวณเจดีย์องค์ที่สอง
- พระพิมพ์ปรกโพธิ์ พบในบริเวณเจดีย์องค์ที่สองและองค์ที่สาม
- พระพิมพ์ตรีภาย พบในบริเวณเจดีย์องค์ที่สาม
- ระฆังหิน สมัยทวารวดี ปัจจุบันย้ายไปเก็บรักษาที่วัดเกาะวังไทร
- ชิ้นส่วนสลักศิลาแดง ปัจจุบัน เก็บรักษาอยู่ที่วัดเกาะวังไทร เช่นกัน
- ดินฉ่องสำริด
- พานเครื่อง 3 ขา สำริด
- พานสำริด
- กำไลแขนสำริด
- ภาชนะสำริด
- กำมคาบ, กระบี่ สำริด
- กำมไม้เท้า สำริด
- ส่วนประกอบขององอนราชรถ สำริด
- ห่วงคานหามสำริด
- ขอรักประดับสำริด

- ภาชนะเคลือบผิว ศิลปอยุธยา

3.2 หลักฐานที่พบในบริเวณคลองเจดีย์บูชา

3.2.1 โบราณสถานวัดพระเมรุ อยู่ในสวนนันทอุทยาน ตำบลพระปฐมเจดีย์อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม ห่างจากเมืองพระประโทณไปทางทิศตะวันตก ประมาณ 4.5 ไมล์ เคยเป็นอุทยานของรัชกาลที่ 6 ในคราวที่ทรงเสด็จแปรพระราชฐานมาประทับที่พระราชวังสนามจันทร์

วัดพระเมรุ ได้รับการขุดแต่งครั้งแรก โดย ศจ.ปีแอร์ ฌูปองต์ จากสำนักฝรั่งเศสสลายบูรพาทิศ และศจ. หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ จากกรมศิลปากร ร่วมกันขุดแต่งตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2481 จนถึงปี พ.ศ. 2482 คราวนี้เกี่ยวกับการบูรณะเจดีย์จุดประโทณครั้งแรก พบว่าเป็นเจดีย์สี่เหลี่ยมย่อมุมกว้าง ยาว ก้านละ 70 เมตร ล้อมรอบด้วยเจดีย์บริวาร เจดีย์ทุกองค์จะมีทางขึ้นทั้ง 4 ด้าน องค์ประธานมีมุขทั้ง 4 ทิศ สำหรับประดิษฐานพระพุทธรูปนั่ง ห้อยพระบาท 4 องค์ ศจ.ปีแอร์ ฌูปองต์ เสนอว่าโบราณสถานแห่งนี้มีแผนผังคล้ายอนันตเจดีย์เมืองพุกาม และเจดีย์ประปันปุร ในแคว้นเบงกอล ประเทศอินเดีย จากลักษณะของพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาท ที่มีรูปแบบศิลปกรรมอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13-14 จึงได้กำหนดอายุของเจดีย์ อยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 ลงมา

เจดีย์นี้ได้ขึ้นทะเบียนโบราณสถานลำดับที่ 5 เล่มที่ 52 ตอนที่ 75 เมื่อวันที่ 8 มีนาคม พ.ศ. 2478

3.2.2 วัดพระปฐมเจดีย์ราชวรมหาวิหาร ตำบลพระปฐมเจดีย์ อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม มีประวัติและตำนานเล่าขานเกี่ยวกับพระปฐมเจดีย์ องค์ประธานของวัด ไว้ 2 ส่วน ดังนี้¹

- ส่วนหนึ่งที่ว่าด้วยการทำนายว่าจะมีผู้มาซ่อมแซมบูรณะพระธาตุ คือพระปทม และพระประโทณเจดีย์ ทุก ๆ 100 ปี และจะรกร้างไปจนมีผู้มาบูรณะอีกเวียนกันไป และกล่าวถึงพระมหาเถรเจ้า ผู้อยู่ในราชวงศ์ชั้นสูงมีฉัตรกั้นมาแต่กำเนิด (ซึ่งมีนักวิชาการสันนิษฐานว่าอาจจะ เป็นพระมหาเถรศรีศรัทธารามณี เชื้อพระวงศ์แห่งกรุงสุโขทัย ที่ได้เดินทางไปถึงกา และบูรณะพระธาตุเจดีย์ ตามทางเสด็จมานั้น ดังที่จารึกในศิลาจารึกหลักที่ 2)² ได้มาแสดงปาฏิหาริย์ที่พระประโทณเจดีย์

- ส่วนหนึ่งที่ว่าด้วยเรื่องพระยากง พระยาพาน มีความว่า " พระมเหสีของเจ้าเมืองกาญจนบุรี ทรงประสูติพระกุมาร ที่โหรา ทำนายว่าจะฆ่าพระราชบิดาในอนาคต เจ้าเมืองกาญจนบุรีจึงให้นำไปถ่วงน้ำเสีย แต่พระมเหสีทรงหอนำไปให้ยายหอมเลี้ยงไว้

โดยไม่ทราบว่าเป็นบุตรผู้ใด กุมารผู้นี้มีรอยแผลเป็นที่พระนลาฏ เนื่องจากกระทบกับขอบพาน
 ทอนแรกประสูติ เมื่อเติบโตขึ้นจึงมีพระนามว่า "พาน" เมื่อกุมารเติบโต ยายหอมจึงนำไป
 ถวายเป็นบุตรบุญธรรมของเจ้าเมืองราชบุรี ได้เป็นอุปราชของเมืองราชบุรี เมืองราชบุรีนั้น
 เป็นเมืองขึ้นของเมืองกาญจนบุรี จึงต้องส่งส่วนทุกปี พระยาพานจึงสนองบุญคุณพระบิดา
 บุญธรรม โดยอาสาจะเข้าตีเมืองกาญจนบุรี จะได้อะไรก็ส่งส่งช่วยอีก ได้เข้าพระบิดาที่แท้จริงไป
 ในการรบ และเข้าเมืองกาญจนบุรี ขึ้นเป็นเจ้าเมือง และจะเข้าหาพระมเหสีเจ้าเมืองเก่า
 ซึ่งเป็นพระมารดา เทวดาอารักษ์จึงกล่าวจิตให้ วิหาร แม่ลูก และม้าแม่ลูกพูดได้ พูดชักชวน
 ว่า ลูกจะเข้าหาแม่ ทำให้พระยาพานตกใจ เข้าสอบถามพระมเหสี ทรงจำรอยแผลเป็น
 ได้จึงทราบดีว่าเป็นพระกุมารของตน พระยาพานจึงพิสูจน์โดยขอให้ม้าแม่ลูกออกมาจากคันทัน
 พระมเหสีเจ้าเมืองเก่า หากเป็นพระมารดาจริง ม้าแม่ลูกก็โผล่ออกมา พระยาพานจึงโกรธ
 ที่ยายหอมไม่บอก ทำให้ต้องฆ่าพระบิดาของตนเอง จึงส่งคนไปฆ่ายายหอมเสีย

อยู่ต่อมา ทรงสำนึกผิด ได้ว่า ข้าผู้มีพระคุณถึง 2 คน บังเอิญ พระศิริมานนท์
 พระองค์คุณิมาลัย รุกคี่ผ่านมาจึงนิมนต์เข้าเมือง โดยพำนักที่ธรรมศาลา (ซึ่งภายหลังยก
 ให้เป็นอาคารของวัดธรรมศาลา) เพื่อปรึกษา พระองค์คุณิมาลัย กล่าวมาบั้นจะสมมิได้
 แต่อาจได้ถอนให้เบาขึ้นได้ โดยสร้างพระธาตุเจดีย์ขนาดใหญ่ ถวายพุทธศาสนา

พระยาพานจึงสร้าง พระปฐมเจดีย์ สูงชั่วนกเขาเห็น ได้มาขยที่ทรงฆ่าพระบิดา
 และพระประโชนเจดีย์ได้มาขยที่ทรงฆ่ายายหอมผู้เลี้ยงดูมา และครองราชย์ต่อมาจนสิ้นอายุขัย

องค์พระปฐมเจดีย์ องค์เดิมอยู่ภายในองค์ที่เห็นในปัจจุบัน มีชื่อเดิมว่า
 "พระประชม" ความที่กลัวผู้คนรักตนโกสินทร์ เรียกชื่อเจดีย์นี้ เมื่อก่อนได้เดินทางไปนมัสการ คือ
 สุนทรภู์ ซึ่งได้ประพันธ์ "นิราศพระประชม" ขึ้นในครั้งนั้น 3 ลักษณะของพระประชมนั้น
 ฐานล่างสุดเป็นฐานทรงโอคว่ำ หรือทรงมูตดิน คล้ายสถาปัตยกรรมพระเจ้าอโศก ที่เมืองสาธุจี
 ประเทศอินเดีย และเคยมีบันทึก เรื่องการเดินทางมาเผยแพร่พุทธศาสนา คือ พระเจ้าอโศก
 ได้ส่งสมณทูต มาเผยแพร่พุทธศาสนาที่ประเทศลังกาและสุวรรณภูมิ นักวิชาการในอดีตจึงคิด
 ความว่า เมืองพระประโชนี่น่าจะเป็นเมืองสุวรรณภูมิ เพราะพบฐานเจดีย์ แบบอินเดีย
 สมัยพุทธกาล และเป็นเมืองที่รับเอาพุทธศาสนาจากประเทศอินเดีย 4 เหนือขึ้นไปเป็นเจดีย์
 ทรงปรางค์ ฐานย่อมุมไม้สิบสอง สมัยอยุธยาตอนปลาย ซึ่งคงเป็นการซ่อมแซมภายหลัง

บริเวณลานพระปฐมเจดีย์ จะมีระฆังแขวนอยู่เป็นหลักฐานสมัยทวารวดีที่พบ
 ภายในบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ ในเขตสงฆ์ นอกวัด ทางถนนหน้าพระ ทรงข้ามเขตก

องค์พระปฐมเจดีย์ หลังฤทธิกระ 1 พบฐานอาคารศิลาแดง เกยพบหลายปูนปั้นสมัยทวารวดี ซึ่ง ศจ.ยอร์ช เซเคส์ ได้เคยมาขุดแต่ง 1 ครั้ง ได้ขึ้นทะเบียนโบราณสถานไว้ในลำดับที่ 6 เล่มที่ 52 ตอนที่ 75 ส่วนพระปฐมเจดีย์ อยู่ในลำดับที่ 1 เล่มที่ 32 และ 94 ตอนที่ 75

3.3 หลักฐานที่พบในบริเวณคลองบางแก้ว

3.3.1 วัดพระประโทนเจดีย์ ริมถนนเพชรเกษม ตำบลพระประโทน อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม กลางเมืองพระประโทนโบราณ มีพระประโทนเจดีย์ ที่มีรูปร่างลักษณะเหมือนพระปฐมเจดีย์องค์เดิม มีตำนานเล่าถึงการสร้างพระประโทนเจดีย์ ดังนี้

"ท้าวศรีวิสุทธิไชยพรหมเทพ ได้อพยพผู้คนจากเมืองมโนทัศน์ ใกล้เมืองยศโลธร มาสร้างเมืองนครไชยศรีขึ้น และได้รับเอาหน่วยโหนดตรงพระบรมธาตุ มาไว้สำหรับบูชาประจำเมือง ต่อมาทางเจ้าเมืองลังกา ได้ทูลขอมาโดยยอมแลกกับพระบรมธาตุ 1 หนานตามทีท้าวศรีวิสุทธิไชยต้องการ โดยให้พระศัลยาศิษเธร เป็นทูตมาแลกเปลี่ยน

แต่เหล่าพราหมณ์ประจำเมืองไม่เห็นด้วย ไม่ยอมให้หน่วยโหนดที่ประดิษฐานอยู่บนเรือนศิลา ไปแลกเปลี่ยน ท้าวศรีวิสุทธิไชยพรหมเทพ โกรธจึงอพยพผู้คนแยกไปตั้งเมืองป่าวัน ที่แลกเปลี่ยนมา (อาจเป็นพระปฐมเจดีย์)

ในปี พ.ศ.1199 พระเจ้ากาจวรรณศิลาศ กษัตริย์เมืองละโว้ได้นำก่องพระเจดีย์ ลอมเรือนหินที่เคยเป็นที่ประดิษฐานโหนด และให้นำมาว่า "พระประโทนเจดีย์" 5

โบราณสถาน-โบราณวัตถุ

- พระประโทนเจดีย์ส่วนล่างสุดเป็นเจดีย์ระยะแรก รูปลูกดินหรือทรงโอคว่ำ ลักษณะคล้ายเจดีย์พระเจ้าอโศกที่เมืองสาธูจี ประเทศอินเดีย สันนิษฐานว่ามีอายุการก่อสร้างเกี่ยวกับองค์พระปฐมเจดีย์ระยะแรก คือสมัยทวารวดีตอนต้น เป็นสัญลักษณ์ของการรับเอาพุทธศาสนาจากประเทศอินเดีย ของชาวเมืองโบราณพระประโทนนี้ ถ้าขึ้นไปเป็นฐานสี่เหลี่ยมซ้อนกันลดหลั่นกันขึ้นไป คงเป็นการสร้างต่อเติมในสมัยหลังลงมา ช่วงบนเป็นเจดีย์ทรงปราสาทคล้ายเจดีย์ช่วงบนของพระปฐมเจดีย์องค์เดิม ฐานปราสาทเป็น 8 เหลี่ยม แบบเจดีย์สมัยอุทอง หรืออยุธยาตอนต้น ที่พบทั่วไปในจังหวัดสุพรรณบุรี, จังหวัดชัยนาท ฯลฯ จึงอาจเป็นการสร้างเพิ่มในสมัยหลัง การร้างไปสองเมืองพระประโทน ตัวเรือนธาตุถึงยอด มีลักษณะแบบพระปราสาทสมัยอยุธยาตอนปลาย จึงน่าจะเป็นการซ่อมแซมในช่วงเวลานั้น ครอบเจดีย์ทรงปราสาท เป็นลานประทักษิณ บนชั้นฐานระยะที่ 2 มีบันไดทอดขึ้นไปจากชั้นล่างสุด

รอบเจดีย์ จะมีระฆังหินหรือกังสดาล ซึ่งพบภายในวัด แขนงไว้ให้ชม

โบราณวัตถุ ที่พบภายในเมืองโบราณพระประโทณ แล้วถูกรวบรวมมาไว้ที่วัด

ประกอบด้วย

- ศิวลึงค์ 2 องค์ มาจากเทวาลัย ทางด้านทิศตะวันออกของเจดีย์จุลประโทณ ประมาณ 100 เมตร ที่หมดสภาพไปแล้ว ⁶
- เศียรพระพุทธรูปปูนปั้น, ดินเผา เศียรยักษ์, หน้ากาล, เทวดา ต่าง ๆ ดินเผา และปูนปั้น ถูกนำมาประดับบนหลังคาอาคารจำลอง หน้าอุฎฐิเจ้าอาวาสวัดพระประโทณเจดีย์ มีลักษณะแบบสมัยทวารวดี คู่มือที่มีอิทธิพลขอมเข้ามาปะปน อุษยชา รวมไปถึงลายประดับ เจดีย์ต่าง ๆ สมัยทวารวดี เช่น ลายดอกไม้, ลายปูนปั้นต่าง ๆ ฯลฯ

โบราณวัตถุ สมัยทวารวดีตอนปลายต่อลพบุรี ที่พบภายในเมืองโบราณพระประโทณ ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดนครปฐม ได้รับมอบจากชาวบ้าน ตำบล พระประโทณ อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม ประกอบด้วย ⁷

- กำไลสำริด หรือ ห่วง มีลักษณะกลม ปลายทั้งสองด้านไม่เชื่อมติดกัน หัว ห่วงด้านเหนือประดับด้วยปุ่ม 3 ปุ่มมี 3 วง ห่วงกลมธรรมดา ปลายไม่เชื่อมติดกัน 3 วง ห่วงกลม ปลาย 2 ด้านไม่ติดกัน หัวห่วงด้านหนึ่งแบนเรียบ กึ่งกลางตกแต่งด้วยการขูดขีด 1 วง ห่วงกลม ปลายทั้งสองด้านไม่เชื่อมติดต่อกัน หัวห่วงทั้งสองด้านแบนเรียบ 1 วง รวม 8 วง

- สิ่งหัตถ์ประดับสำริด 1 ชิ้น มีลักษณะเป็นสิ่งหัตถ์มอมทรงเครื่องแบบศิลปะ ลพบุรี ใต้เท้าหน้ามีแผ่นวงกลมเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 1 เซนติเมตร สลักเป็นตัวอักษร สำหรับประดับตรา ภายในลำตัวกลวง

- เครื่องถ้วยจีน 10 ชุด มีลักษณะเป็นโถ มีฝาครอบ เคลือบสีขาวและเขียว สมัยราชวงศ์ซ่งภาคเหนือ ช่วงภาคใต้ ถึง ราชวงศ์หยวน แบบที่เรียกว่า "เคลือบชิงไป๋)

3.3.2 เจดีย์จุลประโทณ อยู่ในเขตวิทยาลัยเทคนิคนครปฐม ห่างจากพระประโทณ เจดีย์มาทางทิศตะวันออก ประมาณ 300 เมตร ตำบลพระประโทณ อำเภอเมือง จังหวัด นครปฐม

เจดีย์จุลประโทณ ได้รับการขุดแต่งครั้งแรก ระหว่าง พ.ศ. 2482-2483 โดย สำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพาทิศ นำโดย ศจ.บีแอร์ ดูปองต์ ร่วมกับกรมศิลปากร นำโดย หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ แล้วถูกปล่อยทิ้งไว้ต่อจนกระทั่งในปี พ.ศ. 2511 ระหว่างการรื้อวาง

โรงเก็บเครื่องจักร ในการสร้างถนนเพชรเกษม จากกรุงเทพฯ มา รถไฟไปถูกแผ่นดินยุบขึ้น
จำนวนหนึ่ง จึงยับยั้งและมีการบูรณะซุกกันอีกครั้ง นำภาพปูนปั้นขึ้นมาทั้งหมด นำไปซ่อมแซม
และเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดนครปฐม จนถึงปัจจุบัน มีการศึกษาอายุ
สมัยในเวลาต่อมา โดยนักวิชาการหลายท่าน ในที่นี้จะคัดสรุปการศึกษาของนักวิชาการมา
2 ท่าน คือ

ศจ. ของ บวชเชอติเย่ จากมหาวิทยาลัยขอนแก่น แบ่งออกเป็น 3 ระยะ คือ

- เริ่มสร้างเป็นเจดีย์สี่เหลี่ยมย่อมุม ฐานแต่ละค้ำแบ่งออกเป็น 5 ช่วง
ประติมากรรมพระพุทธรูปประทับยืนค้ำละ 5 องค์ มุมที่ย่อจะประทับรูปมกร ทั้งอยู่บนลาน-
ประทักษิณที่ยกสูงอีก 1 ชั้น ผนังลานประทักษิณประทับรูปช้างและสิงห์ค้ำค้ำสลับกัน ฐาน
ล่างเป็นซุกลวดบัว มีบันไดขึ้นทั้ง 4 ด้าน รวบบันไดเป็นรูปหัวสัตว์ไฉนออกมา บันไดชั้นล่าง
สุดเป็นรูปครึ่งวงกลม กำหนดอายุจากประติมากรรมค้ำค้ำ ค้ำค้ำทิศตะวันออกเฉียงเหนือ
อยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 12

- เปลี่ยนจากพระพุทธรูปค้ำค้ำ มาเป็นพระปูนปั้นประทับนั่งน้อยพระบาทแทน
3 องค์ และพระนาคปรก 2 องค์ ในเจดีย์แต่ละค้ำ ฐานเพิ่มเป็นฐาน 2 ชั้น มีมูฮยันต์ออก
มาแต่ละค้ำค้ำ บันไดยังคงอยู่แต่จะหมดประโยชน์ มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13-14
ประติมากรรมปูนปั้นเป็นเรื่องในชาดก อิทธิพลศิลปอินโดนีเซีย

- อีฐที่ก่อทับในระยะที่ 3 นี้ ถูกรื้อออกไปเมื่อคราวจะรื้อน่านปูนปั้นออกมา นิยม
ทำภาพสลักบนอีฐระบายสีประดับเจดีย์ อายุอยู่ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 14-15

ดร. พิริยะ ไกรฤกษ์ ใ้ค้แบ่งอายุ ออกเป็น 3 ระยะ คือ

- สร้างในราวพุทธศตวรรษที่ 10-11 แปลนเจดีย์คล้ายเจดีย์แบบคุปตะจาก
อินเดีย ประติมากรรมค้ำค้ำและปูนปั้นเป็นภาพอวทาน นิกายหินยาน (มูตสรวิลาสติवास)
ที่ใช้ภาษาสันสกฤต

- สร้างต่อเติมในพุทธศตวรรษที่ 12 นิยมทำอีฐสลักระบายสีในศาสนาพุทธ
ใช้ภาษาบาลี

- ระยะสุดท้าย ต่อเติมในราวพุทธศตวรรษที่ 12-13⁸

เจดีย์จุลประโทนนี้ได้รับการขึ้นทะเบียนโบราณสถาน ในลำดับที่ 10 เล่มที่ 57
ตอนที่ 40 เมื่อวันที่ 22 ตุลาคม พ.ศ. 2483

3.3.3 วัดธรรมศาลา ริมถนนเพชรเกษม ตำบลธรรมศาลา อำเภอเมือง

จังหวัดนครปฐม คิดดูเมืองเก่าวันที่ตะวันออกด้านนอก มีนิทานพื้นบ้านเล่าถึง เรือก ปู่โสม ที่ปรึกษาเจ้าเมืองพระประโศภในอดีต อาศัยอยู่ในถ้ำ ซึ่งปรากฏเป็นฐานเจดีย์สมัยทวารวดี ติดกับวิหารเก่า ภายในวัดธรรมศาลา ปู่โสมนี้อยู่เฝ้าสมบัติ เจกเครื่องถ้วยชามมากมาย ชาวบ้านได้ข้อมือออกมาเพื่อใช้ในงานบิ แล้วไม่ยอมนำไปคืน ปู่โสมโกรธจึงปิดปากถ้ำไป ซึ่งปากถ้ำนั้นน่าจะเป็นร่องรอยการขุดหาสมบัติในอดีต ทางด้านทิศตะวันออกของเจดีย์ นอกจากนี้ยังเชื่อว่า ถ้ำนี้ยังสามารถเดินทางถึงวัดพระเมรุได้

จากนิทานเรื่องพระยากง-พระยาพาน ได้เล่าถึงวัดธรรมศาลา นี้ว่าเป็นสถานที่ที่พระยาพานประชุมพระสงฆ์ และเป็นทีประทับของพระองค์กฤติมาด ที่พระยาพานนมัสการมา เพื่อปรึกษาเรื่องความผิดของพระองค์ เรียกว่า "ธรรมศาลา" ต่อมาพระองค์จึงถวายศาลา แห่งนี้เป็นวัด จึงได้ชื่อว่า วัดธรรมศาลา

ภายในวัดด้านทางพระอุโบสถ ริมคลองบางแก้ว ปรากฏเป็นซากฐานอาคาร ประกอบด้วยอิฐขนาดใหญ่และหนา เนื้อไม่แกร่งแบบอิฐทวารวดี สีลาแดง และหินทราย กระจายอยู่ทั่วไปในที่สูงประมาณ 0.5 เมตร มีชิ้นส่วนที่น่าจะเป็นพระพุทธรูป ถูกขม้นย้ายมารวมกัน ปูถูกศาลาเล็ก ๆ ล้อม บริเวณข้างฐานของอาคารนั้น ธรรมศาลาที่มาถูกเป็นตำนาน นั้น อาจจะมาจากอาคารหลังนี้ก็เป็นได้

ส่วนฐานเจดีย์ที่เชื่อว่าเป็นถ้ำนั้น อยู่หลังวิหารหลังใหม่ มีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 30 เมตร สูงประมาณ 10 เมตร สภาพตัวเจดีย์พังหลาย ทับถมกันเป็นภูเขาคิน ขนาดเล็ก ทางด้านทิศตะวันตกเป็นปากถ้ำที่ถึง เป็นฝีมือของนักขุดค้นหาสมบัติ มองเข้าไปจะเห็นโครงสร้างอิฐ เรียงอยู่ภายในค่อนข้างเป็นระเบียบ จากลักษณะของอิฐนั้น สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นเจดีย์สมัยทวารวดี สร้างก่อนพุทธศตวรรษที่ 17 ได้สิ้นระเบียบโบราณสถานไว้ในลำดับที่ 7 เล่มที่ 52 เมื่อวันที่ 6 มีนาคม พ.ศ.2478

ด้านทิศเหนือของเจดีย์นี้ มีวิหารร้างขนาดเล็ก มีขี้เถ้าคายนมาข้างหน้า แบบวิหารพื้นเมืองหลังคามุงกระเบื้องลอนถูกผูกคินเผา ด้านหน้าวิหาร มีเจดีย์ย่อมุมประดับลายปูนปั้น แบบสมัยอยุธยาตอนปลาย ถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งน่าจะเป็นอายุของวิหารแห่งนี้ด้วย

นอกจากนี้ ยังพบเครื่องเคลือบดินเผาผลิตในประเทศจีน พบในบริเวณวัด ประกอบด้วย

- ผาคล้ายใบไม้ เคลือบสีชาวุ่น หิมพ์ลายดอกไม้ด้านนอก ในกรณีนี้เดิมมี
ชนมเป็ยกปูน เส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 12 เซนติเมตร

- กระจุกลายคราม ลายกว้างสี่เหลี่ยมคดของจีน ในสวน มีเส้นผ่าศูนย์กลาง ประมาณ 3-4 เซนติเมตร มีเนื้อดินสีแดง

- จานลายคราม ลายพรรณพฤกษา สภาพคกครึ่งใบ มีเส้นผ่าศูนย์กลาง ประมาณ 15 เซนติเมตร

3.3.4 วัดโคกพระเจดีย์ ริมถนนหลวงสาย 3234 นครปฐม-บ้านแพ้ว ใกล้คลอง บางแก้วที่ไหลต่อเนื่องกับคลองวังไทร ตำบลคอนยายหอม อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม พบฐานเจดีย์สมัยทวารวดี เป็นอิฐทวารวดีขนาดใหญ่และหนา ก่อรวมกันเหนือผิวดิน ใต้ผิว ดินก็จะเป็นอิฐเรียงกันแบบเค็ม ต่อเนื่องกับแนวส่วนที่อยู่เหนือผิวดินบนกองอิฐซึ่งมี 2 กองนี้ จะเป็นเจดีย์สี่เหลี่ยมย่อมุม สมัยอยุธยาตอนปลาย-รัตนโกสินทร์ ซึ่งน่าจะยกมาตั้งบนกอง อิฐ เจดีย์เก่านี้ในเวลาไม่นานมานี้

3.3.5 วัดหลวงประชานูระ ตั้งอยู่ทางเหนือของวัดท่าใน ห่างจากคลองบางแก้ว ไปทางเหนือประมาณ 500 เมตร อยู่ในเขตตำบลท่าพระยา 1 อำเภอ นครชัยศรี จังหวัด นครปฐม ที่วัดนี้ก็มีตำนาน นิทานพื้นบ้าน เล่าถึงฐานเจดีย์ก่ออิฐไม่สอปูนขนาดใหญ่ หลัง อุโบสถ ในปัจจุบันว่า เคยมีปูโสมเผ่าเครื่องถ้วยชามจำนวนมาก ชาวบ้านสามารถยืมออก ไปใช้ได้ ในโอกาสสำคัญ แต่คราวหนึ่งยืมไปแล้วไม่นานกลับมากินปูโสมโกรธ จึงบิปากถ้าไป ลักษณะโครงเรื่อง เหมือนกับนิทานที่วัดธรรมศาลา คงเป็นการแต่งนิทานตามกันในภายหลัง

ลักษณะของเจดีย์องค์นี้ ก่อด้วยอิฐขนาดใหญ่ หนา แบบอิฐสมัยทวารวดี ไม่สอปูน รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้างยาวด้านละ 20 เมตร ตัวเจดีย์ทึบทั้งลงมา จนไม่เห็น รูปร่าง อยู่บนฐานเขียง 3 ชั้น แต่ละชั้นสูง 1 เมตร ขนาดลดหลั่นกันขึ้นไป

ที่ตั้งของอุโบสถในปัจจุบัน ก็เป็นตำแหน่งที่ตั้งของอุโบสถหลังเก่า ซึ่งท่าน เจ้าอาวาสอธิบายว่าเป็นแบบพื้นเมืองธรรมดา หลังคามุงกระเบื้องดินเผาลอนลูกฟูก มีมิงลาด ยื่นยาวด้านหน้า ใบเสมาจึงมักอยู่ในตำแหน่งเดิมด้วย เป็นใบเสมาหินทรายสีแดง สูงประมาณ 1 เมตร กว้าง 50 เซนติเมตร ไม่มีลวดลายสลักเป็นรูปดอกไม้ มีเพียงแต่เส้นนูนตามรูป ร่างของใบเสมา

ภายในอุโบสถ พระพุทธรูปที่ท่านเจ้าอาวาสยืนยันว่าเป็นหิน อยู่ในอุโบสถหลัง เกิม นำมาบูรณะปฏิสังขรณ์ใหม่พร้อมกับการสร้างพระอุโบสถใหม่ ในปี พ.ศ.2507 รูปร่าง ลักษณะจึงเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ด้านหน้าพระประธาน เป็นพระพุทธรูปหินนั่งห้อยพระบาท ที่คอเค็มด้านภายหลัง ของเดิมพบเพียงส่วนเศียรเท่านั้น

หน้าอุโบสถมีระฆังหินแขวนอยู่ 2 ชั้น ซุกหมภายในวัด ในคราวที่ปกครองฐานอุโบสถหลังใหม่ เมื่อปี พ.ศ.2507 เป็นระฆังหิน แบบที่พบทั่วไปในแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดี

3.3.6 วัดท่าไทร ริมคลองบางแก้ว ตำบลบ้านท่าพระยา เขต 1 อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม จากการสัมภาษณ์ท่านเจ้าอาวาสหลวงพ่อดล แต่เดิมก่อนที่รัชกาลที่ 4 จะทรงให้ขุดคลองเจดีย์บูชาขึ้น หน้าวัดจะเป็นท่าน้ำลำเลียงสินค้าขึ้นลง ไปตามคลองบางแก้ว ออกไปตามหัวเมืองต่าง ๆ ขนาดใหญ่ มาเป็นเวลานาน วัดนี้จึงมีชื่อว่าวัดท่าไทร ซึ่งอาจแสดงให้เห็นถึงความเป็นเส้นทางเศรษฐกิจของคลองบางแก้วในอดีต

รอบอุโบสถหลังใหม่ในปัจจุบัน ล้อมรอบด้วยใบเสมาหินทรายสีแดง มีลวดลายสลักเป็นลายพรรณพฤกษาทั้งด้านบนและด้านล่าง เป็นใบเสมาล้อมรอบอุโบสถหลังเก่าซึ่งก็อยู่ในบริเวณอุโบสถหลังใหม่นี้เอง

ด้านหลังอุโบสถ มีเจดีย์ ก่ออิฐไม่สอปูน แต่ฉาบปูนผิวนอก ฐานกลม องค์ระฆังสูงเพรีชว ไม่มีบัลลังก์ ซึ่ง น.น. ปากน้ำ ได้เคยเสนอไว้ว่าเป็น เจดีย์อิทธิพลศิลปะปาละ มีอายุอยู่ในสมัยอยุธยาตอนต้น มี 2 องค์ตั้งอยู่คู่กัน

3.3.7 วัดสิงห์ ตำบลท่ากระชับ อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม ริมคลองบางแก้ว ซึ่งในช่วงนี้จะแคบมาก ขากต่อการคมนาคมไปมาได้สะดวก ภายในวัดมีเจดีย์ทรงระฆังสูงเพรีชว ก่ออิฐไม่สอปูน บนฐานสี่เหลี่ยม 3 ชั้น ไม่มีบัลลังก์ มีบัวลูกแก้ว เหมือนบัวลูกแก้ว เจดีย์วัดมหาธาตุ และวัดบรมธาตุ จังหวัดสุพรรณบุรี ฐานเจดีย์ นูนไม่สลับสองขนาดใหญ่ เป็นเจดีย์เก่า เห็นเค้าเจดีย์ทวารวดีตอนปลาย¹⁰ ตัวเจดีย์อยู่บนลานประทักษิณ ซึ่งดูแอ่นโค้ง ช่วงกลางของฐานทุกด้าน ฐานล่างสูงประมาณ 2.5 เมตร ตัวเจดีย์สูงประมาณ 10 เมตร

รอบอุโบสถ มีใบเสมาหินทรายสีแดง ภายในซุ้ม ๆ ละ 1 ใบ 8 ซุ้ม สลักลายก้านเครือ เป็นเส้นนูนแบ่งส่วนต่าง ๆ และลายพรรณพฤกษา ด้านบนคล้ายคอกใบคัน สูงประมาณ 80 เซนติเมตร กว้าง 50 เซนติเมตร หนา 15 เซนติเมตร

3.3.8 วัดไทร ตำบลท่ากระชับ อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม

อุโบสถภายในวัดนั้นตั้งอยู่ฐานอาคารเก่า แต่เดิมจะเห็นฐานไม่สอปูนชัดเจน แต่ปัจจุบัน ฉาบปูนปิดไปหมดแล้ว จากข้อมูลของคุณ นิติพันธ์ ศิริทรัพย์ ผู้อำนวยการด้านโบราณคดี ในจังหวัดนครปฐม ว่าเป็นฐานอาคารก่อด้วยอิฐขนาดใหญ่และหนา แบบอิฐสมัยทวารวดี

ทั้งยังเคยพบแผ่นหินจำหลัก สมัยทวารวดี สูง 61 เซนติเมตร กว้าง 114 เซนติเมตร สลักเป็นรูปพระพุทธรูปเจ้าคณะทรงปฐมเทศนา ทรงประทับบนบัลลังก์ ทรงจีวรเป็นริ้วบางแนบติดพระองค์ ด้านซ้ายเป็นปัญจวัคคีย์ ด้านขวาเป็นพระพรหมเชตุณส์ และพระอินทร์ ฉัตรยืน หลังเหล่าบุคคลแต่งกายมีเครื่องประดับคล้ายกษัตริย์ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดนครปฐม

ใบเสมาล้อมรอบอุโบสถ 8 ใบสลักจากหินทรายสีแดง สลักลวดลายพรรณพฤกษาที่ด้านบนและด้านล่างทั้ง 2 หน้า สูงประมาณ 80 เซนติเมตร กว้าง 46 เซนติเมตรหนา 12 เซนติเมตร ด้านข้างของใบเสมาสลักเป็นสันนูนคาคบตั้งแคบยอดลงมาถึงส่วนคอต่อเป็นรูปสิงห์ลอยตัว ใบวางทิศตะวันออกเฉียงใต้สลักเป็นลายหน้ากาล บางใบก็มีสภาพผุกร่อนอย่างมาก

3.3.9 วัดกลางบางแก้ว หมู่ 2 บ้านปากคลองบางแก้ว ตำบลบางกระเบา อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม เดิมชื่อวัดปากน้ำ เป็นวัดร้าง จนในสมัยรัชกาลที่ 3 ใ้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์จากพระองค์เจ้าโสมสวลีพระโอรสในรัชกาลที่ 3 โดยเปลี่ยนเป็นชื่อ "วัดคงคาราม" และต่อมาได้ร่วมกับวัดใหม่สุประดิษฐ์ วัดในการบูรณะของพระองค์เจ้าโสมสวลีพระโอรสเช่นกัน เป็นวัดกลางบางแก้วมาจนถึงปัจจุบัน¹¹

อุโบสถในวัดจึงน่าจะได้รับการซ่อมแซมมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งภาพจิตรกรรมฝาผนังคงวาดขึ้นในสมัยนั้น รวมถึงหลวงพ่อโต พระประธานหินทรายขนาดใหญ่ที่อาจมีมาแต่เดิม และได้รับการสร้างซ่อมในสมัยรัชกาลที่ 3 ลักษณะรูปร่างจึงเปลี่ยนแปลงไป

เจดีย์สี่เหลี่ยมย่อมุม หลังอุโบสถ ปล้องไฉนเป็นบัวกลุ่มต่อกัน แบบที่นิยมมากในสมัยอยุธยาตอนปลาย ถึงต้นรัตนโกสินทร์

3.3.10 วัดประจันต ตำบลขุนแก้ว อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม ภายในวัดพบเจดีย์ฐานกลมขนาดใหญ่มาก ลักษณะคล้ายพระปฐมเจดีย์องค์เดิม แต่พระปรางบนฐานกลมจะมีลักษณะเป็นสี่เหลี่ยมชัดเจนกว่า และมีลวดลายปูนปั้นประดับที่ตัวเรือนธาตุ เป็นรูปดอกโบตั๋น ถูกไปรยลงมาเป็นสาย แบบที่นิยมในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้มีการขึ้นทะเบียนโบราณสถานไว้ในลำดับที่ 14 ตอนที่ 26 เล่มที่ 106 เมื่อวันที่ 14 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2532

3.4 หลักฐานที่พบในบริเวณคลองบางพระ

3.4.1 วัดศรีมหาโพธิ์ หมู่ 4 บ้านวัดศรีมหาโพธิ์ ตำบลวัดละมุด อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองโบราณพระประโทณ มีตำนานพื้นบ้านเล่าถึงการนำพระพุทธรูปมาเสี่ยงทายลงตามคลองบางพระ พร้อมกับคันโพธิ์ ซึ่งลอยมาหน้าวัด จึงนำขึ้นมาปลูกไว้ในบริเวณวัด จึงมีชื่อว่าวัดศรีมหาโพธิ์ ส่วนพระพุทธรูปนั้นจมลงในคลอง เคยมีผู้ค้นหา แต่ไม่พบ¹²

ชาวบ้านบริเวณวัดเล่าว่า บริเวณรอบวัดเคยมีเนินขนาดใหญ่หลายเนิน เป็นเนินอิฐขนาดใหญ่ ซึ่งคงจะเป็นฐานเจดีย์ เคยพบพระพุทธรูปหลายองค์แต่เคลื่อนย้ายไปที่อื่นหมด และโคกเนินเหล่านั้นก็ถูกไถเพื่อทำการเกษตร และขุดออกเพื่อปลูกที่อยู่อาศัยของชาวบ้านในยุคหลัง ได้ทราบว่าเท่าที่ชาวบ้านผู้นั้นจำได้ โกกเนินจะอยู่ในเขตบ้านตูดยายจิดคนทรงของหมู่บ้าน และบ้านตูดลุงกลีบ พู่อ่วม แต่ไม่สามารถบันทึกภาพมาได้ แต่ชิ้นส่วนหินบดยาหินทรายสีเขียว ที่พบที่บ้านตูดลุงกลีบ ได้นำมาเก็บรักษาไว้ หน้าวิหารหลวงพ่อแดงพระนอน หลังวิหารใหญ่ในปัจจุบัน

นอกจากนี้เคยพบภาชนะรูปร่างคล้ายขัน ในบริเวณเนินเหล่านี้ เป็นภาชนะสำริดชัคดิวิมาน ปัจจุบันอยู่ในความครอบครองของลุงจุงพร ที่บ้านบ่อพลับ อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม

วิหารใหญ่นี้มีลักษณะ ฐานแอ่นท้องสำเภา สมัยอยุธยาตอนปลาย หลังคามุงกระเบื้องลอนหน้าวิหาร ยังคงเห็นพื้นคานนอกของวิหารในเขตกำแพงแก้วเก่า เป็นอิฐฝังอยู่ผิวดิน มีขนาดประมาณ 31+31+4 เซนติเมตร และ 15+30+7 เซนติเมตร ภายในวิหารเป็นพระพุทธรูปแกนศิลาแดง พอกปูนทับ สมัยอยุธยาตอนปลาย ถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

3.4.2 แหล่งโบราณคดีโลกพระเจดีย์ ซ่างวัดลานแหลม บ้านศรีมหาโพธิ์ ตำบลวัดละมุด อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม พบฐานเจดีย์หรืออาคาร ขนาดใหญ่ สภาปลูกหินทับถม จนกลายเป็นโคกเนิน คันไม้ขึ้นคลุมรกค่อนข้างหนาแน่น สูงประมาณ 1.5 เมตร มีเส้นผ่าศูนย์กลาง 25 เมตร ทั่วเนินมีอิฐขนาดใหญ่และหนา แบบอิฐสมัยทวารวดี เรียงอยู่บ้างในบางจุด ชาวบ้านบอกว่าเคยพบพระปูนปั้น ประดับเจดีย์ แต่ทางหน่วยศิลปากรที่ 2 ได้นำไปเก็บรักษา ซึ่งทางหน่วยศิลปากรที่ 2 ก็มีได้บันทึกข้อมูลไว้จึงไม่พบหลักฐานดังกล่าวที่หน่วย บนเนินมีชิ้นส่วนหินบดยาอยู่ จึงอาจบอกอายุสมัยของเนินนี้ได้ว่าอยู่ในสมัยทวารวดี

3.4.3 แหล่งโบราณคดีวัดโบสถ์ร้าง ตำบลวัดละมุด อำเภอนครชัยศรี จังหวัด

นครปฐม ปัจจุบันมีชาวบ้านเข้าไปตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัย บริเวณทั่วไปมีอิฐเรียงกันเป็นพื้น อาคารหลายช่วง บางส่วนก็ถูกขุดขึ้นมาเพื่อวางรากฐานอาคารที่อยู่อาศัยในปัจจุบัน พบศิลาแลง อิฐขนาดใหญ่ แบบอิฐสมัยทวารวดี และชิ้นส่วนศิลาทรายสีแสด ชาวบ้านนำมาไว้รวมกัน และตั้งศาลเจ้าไว้

โบราณวัตถุภายในวัด บางส่วนถูกขนย้ายไปเก็บรักษาไว้ที่วัดละมุด ซึ่งใกล้เคียงกัน ประกอบด้วย

- ระฆังหิน หรือกิ้งสกาล ที่มีพบในแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดี ปัจจุบันแขวนอยู่หน้าวิหารวัดละมุด

- ชิ้นส่วนใบเสมาหินทรายสีแสด สลักลายพรรณพฤกษา ปัจจุบันอยู่ในวิหารวัดละมุดเช่นกัน

- ชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทรายสีแสด ปลายจีวรคด ปัจจุบันอยู่ในวิหารเช่นกัน

- พระพุทธรูปหินทรายขนาดใหญ่ 2 องค์ ถูกขอมแซม จนเห็นได้ชัดถึงลักษณะ

หลากหลายผสมกันบนองค์พระพุทธรูป เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย ทรงเครื่อง จากภาพเก่าที่หลวงพ่อบันทึกไว้ เป็นพระพุทธรูปสมัยอยุธยา ปัจจุบันองค์ที่ขอมแซมแล้วอยู่ในวิหารและอุโบสถ เป็นพระประธานของวัดละมุด

3.4.4 วัดบางพระ หมู่ 3 บางบางพระ ตำบลบางแก้วฟ้า อำเภอนครชัยศรี จังหวัด

นครปฐม บริเวณปากคลองบางพระริมแม่น้ำนครชัยศรี พบอุโบสถเก่ามุงกระเบื้องลอนลูกฟูก ลักษณะฐานแอ่นท้องสำเภา สมัยอยุธยาตอนปลาย ภายในมีภาพจิตรกรรมฝาผนัง และพระพุทธรูปจำนวนหนึ่งซึ่งน่าจะอยู่ในสมัยอยุธยาตอนปลาย เช่นเดียวกับอุโบสถ อิฐมีขนาด 14x27x6 เซนติเมตร อิฐพื้นมีขนาด 32x32x6 เซนติเมตร

หลักฐานจากแหล่งโบราณคดีทั้ง 17 แห่งข้างต้น ที่ได้ไปสำรวจในระหว่างการศึกษานำเสนอในบทนี้ในลักษณะข้อมูลขั้นต้น ที่ยังมีได้วิเคราะห์โดยละเอียด จึงจะยังไม่อาจสรุปอายุสมัยของหลักฐานที่พบอันเป็นร่องรอยที่แสดงให้เห็นถึงการมีอยู่ของชุมชนในอดีต การวิเคราะห์ศึกษาโบราณวัตถุ-โบราณสถาน ซึ่งเป็นหลักฐานที่พบในการสำรวจที่สำคัญนั้นจะกล่าวถึงในบทต่อไป

เชิงอรรถที่ 3

- 1 สุภัทรทิศ คีตกุล, ศจ.ม. และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์. "ตำนานพระปฐมเจดีย์" เรื่องของจังหวัดนครปฐม (กทม: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2502), หน้า 25-26.
- 2 สุจิตต์ วงษ์เทศ. ศรีศรีท้าว. (กทม: ธนาคารกรุงศรีอยุธยา จำกัด, 2533) หน้า 55-59
- 3 สุนทรภู่นิราศสุนทรภู (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สุริยสภา, 2504), หน้า 290-291
- 4 น.ณ.ปากน้ำ "ศิลปกรรมหลังสมัยทวารวดีในจังหวัดนครปฐม" เอกสารประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์, โบราณคดี และวัฒนธรรมพื้นบ้าน จังหวัดนครปฐม (นครปฐม: แผนกบริการกลาง มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2525), หน้า 1.
- 5 สุภัทรทิศ คีตกุล, ศจ.มจ. และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์. เรื่องเดิม. หน้า 17-18
- 6 จากคำแนะนำของคุณนิติพันธ์ ศิริทรัพย์ ผู้อำนวยการเรื่องโบราณคดีในจังหวัดนครปฐม
- 7 ข้อมูลจากคุณอุษา งามเพียรภาค หัวหน้าพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ จังหวัดนครปฐม
- 8 ภาสข อินทรารุช, รศ.คร. เรื่องเดิม, หน้า พ-พ
- 9 น.ณ.ปากน้ำ. สุปฏิเจดีย์ในสยาม (กทม: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2516), หน้า 6
- 10 น.ณ.ปากน้ำ. "ศิลปในกลุ่มน้ำนครชัยศรี" วารสารเมืองโบราณ, หน้า 63.
- 11 ชูสิริ จามรมาน. เรื่องเดิม
- 12 ศิลปากร, กรม. โบราณสถานที่ยังมิได้ขึ้นทะเบียน เล่ม 2 (กทม: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด, 2533), หน้า 20

บทที่ 4
วิเคราะห์ที่ความ

หลักฐานที่ได้จากการสำรวจร่องรอยชุมชนโบราณในบริเวณพื้นที่บางส่วนของ อำเภอมือง อำเภอนครชัยศรี ที่มีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17-24 มีรูปแบบลักษณะ หลากหลายสมัยอยู่ร่วมกัน ที่แสดงให้เห็นถึงการอยู่ต่อเนื่องกันมาของชุมชน ในบทวิเคราะห์ นี้จะแบ่งเป็น โบราณสถาน โบราณวัตถุ ผลการวิเคราะห์เอกสารประวัติศาสตร์ เพื่อให้ได้ ภาพรวมและอายุของชุมชน ในพื้นที่ศึกษา ซึ่งจะกล่าวถึงในส่วนสุดท้ายของบทนี้ ซึ่งจะได้ ภาพรวมของชุมชนที่อยู่ต่อเนื่องกัน 3 ช่วง คือ

- ตั้งแต่ปลายสมัยทวารวดี ลงมาถึงพุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่งมีลักษณะเป็นหมู่บ้าน เล็ก ๆ ไม่มีบทบาทมากนัก มีการติดต่อกับเอาวัฒนธรรมจากชุมชนรอบข้างเข้ามาในชุมชน เช่น วัฒนธรรมขอม ฯลฯ

- ช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-22 ชุมชนจะเริ่มขยายมาทางทิศตะวันออก แต่ก็ ยังไม่เกินรัศมี 5 กิโลเมตรจากเมืองพระประโทณ เนื่องจากสภาพพื้นที่นอกรัศมีคงจะยังไม่ อำนวย ต่อการอยู่อาศัยถาวร ก็เช่นเดียวกันกับก่อนหน้านี้ถึงมีการติดต่อกับเอาวัฒนธรรม ภายนอกเข้ามา ในช่วงนี้จะปรากฏอิทธิพลศิลปกรรมลพบุรีถึงอยุธยาตอนกลาง และมักจะพบ ร่วมกับหลักฐานศิลปกรรมสมัยทวารวดี ซึ่งอาจเป็นเพราะยังมีความนิยมในรูปแบบศิลปกรรม เดิม ในช่วงนี้คือ ราวพุทธศตวรรษที่ 18

- ช่วงพุทธศตวรรษที่ 22-24 เมืองนครไชยศรีกำเนิดขึ้นอย่างชัดเจน ในปี พ.ศ. 2104 อยู่ในเขตบ้านท่านา อำเภอนครชัยศรี ในปัจจุบัน เป็นที่น่าสังเกตว่า ทาง คำนตะวันออกของเมืองพระประโทณนอกรัศมี 5 กิโลเมตร ซึ่งจะเป็นพื้นที่ที่คิริมแม่น้ำ นครชัยศรี จะพบหลักฐานที่เก่าไปกว่าสมัยอยุธยาอย่างมาก ซึ่งน่าจะเป็นเพราะในพื้นที่นี้ เพิ่งเริ่มปลดปล่อยจากการถูกน้ำท่วม ซึ่งมีการเข้าไปตั้งถิ่นฐานเริ่มแรก ในราวพุทธศตวรรษ ที่ 21-22 นี้

รายละเอียดการวิเคราะห์ที่ความ และลักษณะภาพรวมของชุมชนในบริเวณ ที่รวมดุ่มแม่น้ำนครชัยศรีก่อนพุทธศตวรรษที่ 24 มีดังนี้

4.1 โบราณสถาน

โบราณสถานเป็นหลักฐานขั้นต้นที่สำคัญ ในการศึกษาอายุของชุมชนในบริเวณนั้น ๆ เพราะยากแก่การเคลื่อนย้ายจากที่ดั้งเดิม โบราณสถานมักเป็นสิ่งก่อสร้างเนื่องในศาสนา เพราะศาสนาเป็นศูนย์รวมจิตใจของคนในสังคม ความเชื่อ ความศรัทธา จากทุกคนในสังคมจึงมุ่งมาที่วัดซึ่งเป็นสถานที่ทางศาสนา และความเชื่อในโลกหน้าที่ว่า ผู้ใดที่สร้างสิ่งใดถวายวัด แล้วคุณจะได้รับในโลกลงหน้า สิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ในวัดจึงมักจะก่อสร้างให้คงทนถาวร เป็นศูนย์รวมศิลปกรรมในยุคสมัยนั้น ๆ อย่างดีที่สุด โบราณสถานจึงมีคุณค่ายิ่งนักในปัจจุบัน เพราะจะเป็นตัวอย่าง หรือหลักฐานแสดงลักษณะศิลปกรรม และสังคมในยุคสมัยต่าง ๆ ได้อย่างดี

ในการสำรวจนี้ได้พบโบราณสถาน ที่ผู้เขียนแยกหมวดหมู่ออกเป็น สรูปเจดีย์ อุโบสถ-วิหาร และโบสถ์ จากการวิเคราะห์จะได้อายุของสรูปเจดีย์ว่าจะมีทั้งสมัยทวารวดี ลงมาถึงอยุธยา ส่วนอุโบสถ-วิหารนั้นล้วนสร้างในสมัยอยุธยาตอนปลาย เนื่องจากเป็นเครื่องไม้ จึงคงอยู่ได้ไม่นานนัก และโบสถ์ เครื่องหมายกำหนดเขตสังฆกรรม แม้จะเป็นสิ่งที่เคลื่อนย้ายได้ แต่ในบริเวณพื้นที่สำรวจนี้ จะพบโบสถ์หินทราย จำนวนมาก จึงไม่น่าที่จะถูกเคลื่อนย้ายไปไกลจากเดิมนัก ทั้งหลักฐานประเภทที่พบร่วมกันก็จะเป็นความสัมพันธ์ ได้อย่างดี ในการสำรวจได้พบ โบสถ์หินทรายสีแดง และหินชนวน ซึ่งจากถาวรวิเคราะห์ กับลักษณะของโบสถ์สมัยต่าง ๆ ที่ผู้ศึกษาไว้แล้ว พบว่าโบสถ์เก่าในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำนครชัยศรี อยู่ในสมัยอยุธยาตอนต้น-กลาง แทนทั้งหมด รายละเอียดการวิเคราะห์ ศึกษาโบราณสถานมีรายละเอียด ดังต่อไปนี้

4.1.1 สรูปเจดีย์ หลังจากทีพระพุทธรเจ้าเสด็จสู่ปรินิพพาน ได้มีการถวายพระเพลิง พระพุทธรเจ้าที่เมืองกุสินารา บรรดาเจ้าเมืองที่เลื่อมใสในพุทธศาสนาทั้ง 8 เมือง ต่างไป ร่วมถวายพระเพลิง และขอรับพระบรมธาตุ ัญเชิญไปประดิษฐานในเมืองของตน เพื่อสักการะบูชา โดยสร้างสรูปบรรจุพระบรมธาตุขึ้น ค่ายเหตุนี้จึงเกิดสรูปครั้งแรกในประเทศอินเดีย 8 แห่ง แต่ในประเทศไทยซึ่งมีสรูปขึ้นภายหลัง กลับรวมเรียกว่า สรูปเจดีย์ ทั้งที่มีความหมายต่างกัน สรูป คือ สถานที่สร้างขึ้นเพื่อบรรจุพระอัฐิธาตุของผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว เพื่อให้ลูกหลานสักการะบูชา

ส่วนเจดีย์ คือ "สิ่งของ หรือ สถานที่ ที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นที่เคารพบูชาทางศาสนา มักเป็นห้องที่ตั้งรูปเคารพ" มีใช้เพื่อบรรจุอัฐิธาตุ สาเหตุที่ชาวไทยเรียกรวมกัน

นั้นอาจเป็นเพราะ ในสมัยหลังคงมีการสร้างสถานที่ขึ้นเพื่อเคารพบูชา พร้อมกับบรรจุอิฐาคู และสมบัติบางส่วนของผู้วายชนม์ เข้าไว้ด้วยกันนั่นเอง จึงรวมเรียกตามหน้าที่ที่เกิดร่วมกัน¹

สถูปเจดีย์ในพื้นที่ศึกษานี้ ประกอบด้วย

1. พระปฐมเจดีย์ หรือ พระประชมเจดีย์

พระปฐมเจดีย์ มีชื่อเดิมว่าพระประชม เป็นเจดีย์คู่ และมีอายุรุ่นราวคราวเดียวกับพระประโพนเจดีย์ ดังที่มักเรียกติดปาก ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ว่า "ประชมประโพน"² พระประชม หรือ พระปทุม หมายถึงพระเจดีย์ใหญ่³ สูง 19 วา 2 ศอก ลักษณะเจดีย์ซ้อนกัน 2 ชั้น ชั้นล่างเป็นรูปบุลดิน หรือ ทรงโอคว่า ถัดมาสถูปที่เมืองสาญจี ซึ่งสร้างในสมัยพระเจ้าอโศก (ปลายพุทธศตวรรษที่ 3-ต้นพุทธศตวรรษที่ 4) ได้เคยมีบันทึกว่า พระเจ้าอโศกได้ส่งสมณทูตมาเผยแผ่พุทธศาสนาถึงเมืองสุวรรณภูมิ⁴ เมื่อพบเจดีย์พระประชม และพระประโพนเจดีย์ ซึ่งมีฐานแบบเจดีย์สถูปเมืองสาญจีมากที่สุด นักวิชาการจึงตีความว่าเมืองสุวรรณภูมิ น่าจะเป็นเมืองพระประโพนแห่งนี้ อย่างไรก็ตามก็ยังไม่เป็นที่ยอมรับกันทั้งหมด เนื่องจากยังขาดหลักฐานอื่น ๆ มาสนับสนุนเพิ่มเติม แต่อย่างไรก็ตามฐานล่างนี้คงจะสร้างในสมัยทวารวดี หรือก่อนหน้านั้น เพราะไฉน กังสดาลหรือระฆังหินสมัยทวารวดี ในบริเวณเจดีย์ พระประชมเจดีย์นี้ คงได้รับการซ่อมแซมบูรณะเรื่อยมาหลังจากสมัยที่มีการสร้าง ดังในตำนานพระประชมเจดีย์ ที่ชมเชยผู้มาดูแลบูรณะเจดีย์ทั้ง 2 แห่งนี้ ดังเช่น ".....และบุคคลผู้ใดได้มารักษามะพร้าวพระประโพนเจดีย์ พระปฐมเจดีย์(พระประชม) พระธาตุพระเจ้านั้นแล เสมือนหนึ่งได้รักษามะพร้าวสุคนธ์โศกเจ้า แลพระโกลนารามณ์ และพระพุทธรูปเจ้าที่สถปนั้นแล สมณชีพราหมณ์ก็.... เสมือนหนึ่งมาปรนนิบัติพระโกลนารามณ์เจ้า เมื่อยังมีพระชนม์อยู่ ไม่เสียที ที่เกิดมานั้นแล..." ตามตำนานที่ยกมาแล้วในบทที่ 3 ซึ่งเมื่อมีการชมเชยผู้มาบูรณะซ่อมแซมเจดีย์ก็ย่อมน่าจะมีผู้มาบูรณะเจดีย์บ่อยพอสมควร บางท่านได้เสนอว่า ชุนศรีศรีทวารวดีหรือสุโขทัย เชื้อพระวงศ์ชั้นผู้ใหญ่แห่งกรุงสุโขทัย ก็ได้เสด็จมาซ่อมแซมบูรณะเจดีย์นี้ โดยกล่าวถึง พระปทุม พระธาตุเจดีย์กลางนครพระกฤษณ์ ที่ทรงบูรณะในคราวเสด็จกลับจากลังกา และเดินทางกลับตามเส้นทางมะริค-เพชรบุรี-ราชบุรี-นครพระกฤษณ์-อโยธยา-นครสวรรค์-สุโขทัย จากระยะทางเปรียบเทียบตำแหน่งเมืองแล้ว จึงเสนอว่า นครพระกฤษณ์ คือ เมืองพระประโพนเก่า⁵ ซึ่งหากชุนศรีศรีทวารวดีหรือสุโขทัยมาบูรณะจริง ก็คงเป็นการซ่อมแซมครั้งที่ 2 ในราวพุทธศตวรรษที่ 19 แต่จากลักษณะของเจดีย์ที่เหลืออยู่ในปัจจุบันไม่พบว่าส่วนใดของโลกของเจดีย์ที่จะแสดงให้เห็นอย่างชัดเจน ว่าเป็น

ศิลปะขี้หรือลังกา ในช่วงเวลานั้น จึงยังคงเป็นข้อสันนิษฐานที่คงหาหลักฐานเพิ่มเติมต่อไป

ส่วนบนฐานเจดีย์ เป็นเจดีย์ทรงปราสาทย่อมุมไม้ยี่สิบ แบบอยุธยาตอนปลาย ซึ่งคงเป็นการซ่อมเติมอย่างชัดเจน เป็นครั้งสุดท้าย ก่อนจะมีการบูรณะครั้งใหญ่อีกครั้งในสมัยรัชกาลที่ 4

การที่มีการบูรณะเจดีย์หลายครั้งในสมัยหลังพุทธศตวรรษที่ 17 ลงมา เป็นการแสดงให้เห็นถึงความที่ยังคงเป็นเมืองสำคัญทางศาสนาอยู่ของเมืองพระประโทณโบราณ และมีกิจกรรมของมนุษย์เกิดขึ้นอย่างแน่นนอนหลายครั้ง ซึ่งอาจเป็นชุมชนที่ยังอาศัยอยู่รอบคูเมืองคอยดูแลบูรณะอยู่ หรือผู้คนที่อยู่ห่างไกลแล้วยังคงเดินทางกลับมานมัสการ และบูรณะปฏิสังขรณ์อยู่เสมอ

2. พระประโทณเจดีย์ วัดพระประโทณ ตำบลพระประโทณ อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม

ความประวัติกำนาน เล่าว่าเป็นเจดีย์ที่สร้างขึ้นเพื่ออุทิศถวายพระยาพานที่ ข้าราชการหม่อมผู้เลี้ยงดูมาพร้อมกับพระปทุม ประกอบกับลักษณะฐานสถาปัตยกรรมพระปราสาทค้ำคานบนนั้น ไม่มีการย่อมุมเหมือนองค์ควั เรือนธาตุของพระปราสาท แต่เป็นฐานเจดีย์ 8 เหลี่ยม ประกอบด้วยฐานซ้อนกัน 3 ชั้น ขนาดเท่ากัน คล้ายเจดีย์แบบอุทอง ที่พบทั่วไป ในกลุ่มเมืองสุพรรณภูมิ จังหวัดสุพรรณบุรี, ราชบุรี, ชัยนาท ฯลฯ หลังจากการแพร่เข้ามาของศิลปะขอม ราวพุทธศตวรรษที่ 18-19 ซึ่งอาจเป็นหลักฐานที่บ่งบอกให้เห็นถึงการซ่อมบูรณะในช่วงเวลานั้น ส่วนตัวพระปราสาท เป็นพระปราสาทย่อมุมแบบอยุธยา เช่นเดียวกับพระประธมเจดีย์ ซึ่งลักษณะหลากหลายนี้แสดงให้เห็นถึงกิจกรรมของมนุษย์ที่ปรากฏหลังพุทธศตวรรษที่ 17 ลงมา เช่นเดียวกัน

3. ฐานเจดีย์และอาคารวัชรธรรมศาลา

- ฐานเจดีย์ขนาดใหญ่ จากลักษณะอิฐ ที่เป็นอิฐแบบเจดีย์สมัยทวารวดีทั่วไป จึงอาจสันนิษฐานอายุสมัยว่าอยู่ในสมัยทวารวดี ก่อนพุทธศตวรรษที่ 17 ซึ่งมีอายุต่อเนื่องมาถึงปัจจุบัน ในสมัยอยุธยาชุมชนบริเวณนี้ก็คงอาศัยอยู่ต่อมา เนื่องจากพบภาชนะดินเผาเงิน อันเป็นสินค้าขาเข้าที่นิยมมากในสมัยอยุธยา แม้จะพบตัวอย่างไม่มากนัก แต่ก็พ้องกับนิทานพื้นบ้านที่เล่าถึง ปู่โสมเฝ้าเครื่องด้วยขามจำนวนมาก ซึ่งคงมีพื้นฐานมาจากการพบเห็นเครื่องถ้วยชามที่ชาวบ้านในสมัยนั้น ไม่มีใครได้ทั่วไป จึงคงนำมาใช้ในงานนี้

เครื่องถ้วยชามนั้นจึงน่าจะเป็นเครื่องเคลือบ ลินค้าชาเข้าจำนวนมาก ในบริเวณใกล้เคียง เจดีย์ จึงได้นำมาผูกเป็นนิทานเล่าขานกันมา

- ฐานอาคาร วิมคตลงบางแก้ว ไม่พบหลักฐานที่อยู่ในสมัยหลังพุทธศตวรรษที่ 17 ลงมา จากการสร้างอาคารด้วยอิฐแบบทวารวดี, ศิลาแลง และหินควอซซ์ จึงคงมีอายุ สมัยการสร้างในสมัยทวารวดี พุทธศตวรรษที่ 12-17

- วิหารเก่า ข้างฐานเจดีย์ ด้านทิศเหนือ เป็นวิหารขนาดเล็ก แบบพื้นเมือง ไม่มีหน้าต่าง จากลักษณะของเจดีย์ราย รอบวิหารเป็นเจดีย์สี่เหลี่ยมย่อมุม ปัดองเอนเป็น บัวคลุมต่อกัน แบบเจดีย์สมัยอยุธยาตอนปลาย-ต้นรัตนโกสินทร์ ตัววิหารจึงน่าจะอยู่ในสมัย ใกล้เคียงกันกับเจดีย์เหล่านี้

4. เจดีย์วัดโลกพระเจดีย์ มี 2 องค์คู่กัน บนเนินสูงประมาณ 0.5 เมตร เหนือ ผนังกั้นเป็นอิฐขนาดใหญ่ เหมือนถูกนำมากองเรียงกันภายหลังที่ชำรุดทรุดโทรม บนฐานใต้ ผนังกั้น ที่ยังคงเรียงอยู่ในตำแหน่งเดิมทั้ง 2 องค์ จากลักษณะอิฐขนาดใหญ่ หนา เนื้อ ไม่แกร่งนัก แบบอิฐสมัยทวารวดี อายุของฐานเจดีย์นี้จึงน่าจะสร้างในสมัยทวารวดีก่อน พุทธศตวรรษที่ 17 เหนือองค์อิฐ เป็นเจดีย์สี่เหลี่ยมย่อมุม มีบัวคลุมเป็นส่วนประกอบ และ ลายปูนปั้นประดับ แบบเจดีย์สมัยต้นรัตนโกสินทร์ แต่ดูจากความต่อเนื่องของทั้ง 2 ส่วนแล้ว น่าจะนำหรือยกเจดีย์สมัยหลังนี้มาตั้งบนกองอิฐฐานเจดีย์เดิมในภายหลังไม่นานมานี้

5. เจดีย์วัดหลวงประชานุระ เป็นเจดีย์ก่ออิฐขนาดใหญ่ แบบอิฐสมัยทวารวดี ไม่สอปูนเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้าง-ยาวด้านละ 20 เมตร ฐานสูง เป็นชั้นฐานเชิง ซ้อนลดหลั่นกัน 3 ชั้น แต่ละชั้นสูงประมาณ 1 เมตร ตัวเจดีย์คงพังทลายลงมาทับถมอยู่บน ฐาน ในการสร้างอุโบสถใต้จุดพระซังหินสมัยทวารวดี 2 ใบ ในบริเวณอุโบสถเก่าซึ่งอยู่ ด้านหน้าของเจดีย์ และเศียรพระพุทธรูปสมัยทวารวดียุคต้น ที่ปัจจุบันนำมาทำต่อเติมเป็นพระ- พุทธรูปนั่งห้อยพระบาท ภายในวัด อายุสมัยของเจดีย์องค์นี้จึงน่าจะอยู่ในสมัยทวารวดี และ อยู่ต่อเนื่องมาถึงอยุธยา จนถึงปัจจุบัน แสดงให้เห็นถึงการอยู่ต่อเนื่องของชุมชน ตั้งแต่ ก่อนพุทธศตวรรษที่ 17 ลงมากด้วยเช่นกัน

6. เจดีย์หลังอุโบสถวัดท่าใน มี 2 องค์คู่กัน ส่วนฐานถูกเทพื้นทับในคราวสร้าง อุโบสถหลังใหม่เป็นเจดีย์ทรงกลม สูงประมาณ 2 เมตร ฐานกลม ตัวองค์ระฆังกลมเพรียว สูง ไม่มีบัลลังก์ อิฐบางแต่ขนาดใหญ่เหมือนกลิ้งขอบตามลักษณะเจดีย์ เนื้อค่อนข้างแกร่ง ไม่สอปูน แต่ความสูงที่ค่อนข้างต่ำ และ องค์คู่กัน ได้เคยพบที่ วัดท่าใน

น่าจะเป็นอิทธิพลศิลปะปาละ (พุทธศตวรรษที่ 14-16) ⁶ แต่จากอายุของใบเสมารอบอุโบสถ จึงเป็นใบเสมาเดิมที่เลยอุโบสถลงมาถึง บริเวณเชิงบันไดหลังใหม่ เป็นใบเสมาสมัยอยุธยาตอนต้น-ตอนกลาง (พุทธศตวรรษที่ 19-21) อายุของเจดีย์ 2 องค์นี้ ก็คงใกล้เคียงกัน หรือหลังลงมาเล็กน้อย คือสร้างในราวสมัยอยุธยาตอนกลางถึงปลาย (พุทธศตวรรษที่ 22-24)

7. เจดีย์วัดสิงห์ เป็นเจดีย์ทรงระฆังสูง บนฐานย่อมุมสูง ซึ่งอยู่บนลานประทักษิณสูงอีกชั้นหนึ่ง เป็นเจดีย์ก่ออิฐไม่สอปูน จากลักษณะการพุ่มบัวคลุมรองรับระฆัง และเพนียดลึงกันนั้น เป็นความนิยมในศิลปะอยุธยาตอนปลาย ตัวองค์ระฆังอยู่บนชุกฐานสิงห์ 3 ชั้น เรียงกันสูง ย่อมุมแบบอยุธยาตอนปลาย และลักษณะแข้งสิงห์ที่เพรียวสูง มากกว่ากว้าง มีความแข็งแรง เรียบแบบลักษณะแข้งสิงห์ในสมัยอยุธยาตอนปลาย จากลักษณะหลายอย่างที่ยอมรับในสมัยอยุธยาตอนปลายนี้ จึงน่าจะเป็นอายุสมัยการสร้างตัวเจดีย์ได้ว่าอยู่ในสมัยอยุธยาตอนปลาย ราวพุทธศตวรรษที่ 23-24 เป็นเจดีย์ฝีมือช่างท้องถิ่นที่มีขนาดและสัดส่วนเหมาะสมแห่งหนึ่ง

8. เจดีย์และอุโบสถวัดกลางบางแก้ว

- เจดีย์สี่เหลี่ยมย่อมุม หลังอุโบสถ ลักษณะการย่อมุมนี้ นักวิชาการบางท่านได้เคยศึกษาไว้ว่าน่าจะสร้างในสมัยอยุธยาตอนกลาง แต่ต้องใจนทว่าเป็นบัวคลุมเรียงต่อกัน แบบอยุธยาตอนปลาย คันธกนโกสินทร์ ซึ่งอาจเป็นการซ่อมภายหลัง หรือหังองค์สร้างในช่วงอยุธยาตอนปลายก็ได้ จากอายุของใบเสมาหินชนวนที่นำอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 21-22 จึงน่าจะเปรียบเทียบได้ว่า เจดีย์นี้อาจสร้างมาตั้งแต่สมัยอยุธยา และมีการบูรณะปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ ในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยพระองค์เจ้าใหม่สุประคิมขุ

- อุโบสถ หลังปัจจุบันนั้นได้รับการซ่อมแซมใหม่ต่อเนื่องมาจึงมีอายุทราบอายุการสร้างได้แน่นอน แต่จากตำแหน่งแผนผังอุโบสถ ที่มีเจดีย์ประธานของวัดอยู่ด้านข้าง เป็นแผนผังแบบที่นิยมในสมัยอยุธยาตอนกลาง จึงเป็นไปได้ว่าวัดนี้สร้างมาตั้งแต่สมัยอยุธยา และร้างไปตามประวัติ แล้วได้รับการบูรณะครั้งใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งรวมไปถึงการสร้างงานจิตรกรรมฝาผนัง และการซ่อมหลังพื่อโต พระประธานหินทรายในอุโบสถ ในคราวการซ่อมครั้งหลังนี้ด้วย

9. เจดีย์วัดพระชนาถ ลักษณะรูปแบบเหมือนพระปฐมเจดีย์องค์เดิม แต่ขนาดย่อมกว่า มีปลายพุ่มเป็นรูปดอกไม้อื่น ไร่องลงมาที่ตัวปราสาท ลักษณะคล้ายด้ายบนเครื่องถ้วยจีน ที่นิยม

ในสมัยรัชกาลที่ 3 อายุของเจดีย์นี้คงอยู่ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์

4.1.2 อุโบสถ, วิหาร

วิหาร คือ อาคารที่เป็นที่อยู่อาศัยของพระภิกษุสงฆ์ ต่อมาเมื่อปริมาณพระภิกษุเพิ่มมากขึ้น วิหารจึงถูกใช้เป็นที่ประชุมสังฆกรรมด้วย เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จสวรรคต มีการสร้างพระพุทธรูป วิหารจึงมีหน้าที่เพิ่มเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปด้วย วิหารเป็นอาคารหลักในวัดมาโดยตลอด ตั้งแต่สมัยทวารวดี-อยุธยา สมัยอยุธยาตอนปลาย อุโบสถจึงเริ่มมีบทบาทมากกว่า ใช้เป็นที่ประกอบสังฆกรรมแทน แต่เดิมจะไม่มี หรืออยู่นอกวัด วิหารจึงเหลือหน้าที่แต่ประดิษฐานพระพุทธรูปเท่านั้น วิหารจะมีบทบาทมากขึ้น จนขาดไม่ได้ในวัดในปัจจุบัน ⁷

อุโบสถ-วิหารที่สำคัญในการสำรวจครั้งนี้ มีดังต่อไปนี้

1. วิหารวัดศรีมหาโพธิ์ ลักษณะฐานวิหารแอ่นโค้งคล้ายท้องเรือสำเภา แบบประเพณีนิยมในสมัยอยุธยาตอนปลาย หลังคามุงกระเบื้องลอนลูกฟูกแบบเก่า ภายในอุโบสถ มีพระพุทธรูปแกนศิลาแดงพอกปูน แบบพื้นเมือง อายุก็คงรุ่นราวคราวเดียวกันกับตัววิหาร คือ สมัยอยุธยาตอนปลาย (พุทธศตวรรษที่ 23-24)

2. วัดอุโบสถ สภาพปัจจุบันเป็นวัดร้าง ชาวบ้านเข้าไปตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัย แต่ยังคงเห็นฐานอาคารเป็นแนวอิฐเรียงเป็นฐานอุโบสถ หรือวิหาร หลายแห่ง วัสดุของฐานประกอบด้วยอิฐ, ศิลาแดง, หินทราย กระจายอยู่ทั่วไป จากลักษณะของโบราณวัตถุที่ย้ายไปเก็บรักษา ณ วัดละมุด ประกอบด้วย

- ระฆังหิน สมัยทวารวดี
- ใบเสมาหินทรายแดง สมัยอยุธยาตอนต้น-กลาง
- ชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทราย สมัยอยุธยาตอนกลาง

จึงอาจสรุปอายุของฐานอาคารวัดนี้ว่าคงเริ่มสร้างมาแต่สมัยทวารวดีตอนปลาย และคงอยู่มาถึงสมัยอยุธยา (พุทธศตวรรษที่ 16-24)

3. โคกพระเจดีย์ เป็นเนินสูงประมาณครึ่งเมตร สภาพบนเนินเป็นต้นไม้ขึ้นรก ตามผิวดินมีอิฐขนาดใหญ่และหนาเรียงรายอยู่หลายแห่ง จึงน่าจะเป็นฐานเจดีย์ขนาดใหญ่ จากที่ชาวบ้านและพระครูสุพรรณวารภรณ์ เจ้าอาวาสวัดละมุด ผู้นำทางสำรวจ ได้ว่าเคยพบพระคินเผาประดับเจดีย์สมัยทวารวดีกว่า 10 องค์ ซึ่งทางหน่วยศิลปากรที่ 2 นำไป แต่มีได้บันทึกไว้ จึงไม่สามารถตรวจสอบได้จากทางหน่วยศิลปากรที่ 2 แต่ได้พบชิ้นส่วนเงินเมตตา

หินทรายสีเขียว บนเนิน จึงอาจกำหนดอายุการสร้างเจดีย์นี้ได้ว่าอยู่ในสมัยทวารวดี
ราวพุทธศตวรรษที่ 12-17

4. วิหารวัดบางพระ

แต่เดิมเป็นพระอุโบสถ แต่โบเสมาถูกย้ายไปปักกรอบอุโบสถที่สร้างใหม่ จึงกลาย
มาเป็นวิหารในปัจจุบัน มุงกระเบื้องลอนลูกฟูกแบบเก่า มีประตูทางเข้าด้านหน้า 2 บาน
ด้านหลัง 1 บาน หันหน้าออกสู่ริมแม่น้ำนครชัยศรี ตามแบบความนิยมเดิมที่ปักหันหน้า
โบสถ์-วิหาร หรือแม้แต่อาคารบ้านเรือนออกสู่ริมแม่น้ำ เส้นทางคมนาคมที่สำคัญในอดีต มี
หน้าต่างด้านข้าง ข้างละ 3 บาน เป็นหน้าต่างสี่เหลี่ยมผืนผ้าความยาวขนาดเล็ก ชายคาไม่ยื่น
ออกมาจากหัวเสามากนัก ไม่มีคันทวยรับชายคา แต่ใช้กำแพงรับน้ำหนักของหลังคา ตัววิหาร
สูงชุก สูงระคัมเดียวกัน บนฐานสูงเล็กน้อย ประดับด้วยลวดบัว ลักษณะเด่นห้องสำเภา
มีกำแพงแก้วล้อมรอบแบบอุโบสถ-วิหารสมัยอยุธยาตอนปลาย อายุสมัยของวิหารนี้ อาจารย์
อนุวิทย์ เจริญศุภกุล และอาจารย์สน สีมารัง ได้ศึกษาอุโบสถ และจิตรกรรมภายในโบสถ์
ไว้ดังนี้

- โบเสมาเดิม สลักจากหินอ่อนนี้ จากประเทศจีน ในสมัยที่นิยมตั้งช้างจีนไว้
หน้าโบเสมาจากประเทศจีน คือตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย หลังรัชสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ
ทั้งลักษณะลวดลายก็อยู่ในสมัยปลายสุด คือ อยุธยาตอนปลาย เช่นกัน

- ลักษณะของวิหารนั้น เป็นแบบสมัยอยุธยาตอนปลาย หลังรัชสมัยพระเจ้า
อยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ. 2301) เช่นกัน แต่ลักษณะหน้าบัน จั่วหลักไม้ นั้น น่าจะเป็นการซ่อม
แซมในสมัยรัชกาลที่ 3

- ลักษณะจิตรกรรมฝาผนัง น่าจะมีอายุหลังสุดของวิหารหลังนี้ พร้อมกับหน้าบัน
จั่วหลักไม้ คือสมัยรัชกาลที่ 3 เพราะลักษณะระเบียบการจักภาพเทพชุมนุม และภาพอดีต
พุทธเจ้าผิดไปจากแบบศิลปะที่มีมาทั้งหมด คือ ปกติจะจักภาพอดีตพุทธเจ้า ในส่วนบนสุดของ
ผนัง และปกติจะมี 28 องค์ แต่ที่นี่มีแค่ 18 องค์ เป็นลักษณะนอกระเบียบ ที่ถึงเกิดขึ้นยุคหลัง
สุด คือราวรัชกาลที่ 3 ที่มักลดความเคร่งครัดของแบบแผนลง

ทั้งภาพเทพชุมนุม ก็ฉินพระพักตร์ไปทางภาพมารผจญด้านประตูหน้า ซึ่งปกติจะ
ต้องฉินมาทางพระประธาน

ลักษณะสัดส่วนของตัวบุคคล และสถาปัตยกรรมมีลักษณะสมจริง แบบ
นิลโทเรียด ซึ่งนิยมมากในสมัยรัชกาลที่ 3

การเขียนภาพต้นไม้ ใช้เทคนิคการแกะสลักด้วยผู้กันกระพังงา ประทับกับแบบคัด
เส้นขอบในรูปแบบเดิม ⁸.

จากลักษณะดังกล่าวภายในอุโบสถเก่า หรือวิหารในปัจจุบันแห่งนี้ สามารถ
กำหนดอายุการสร้างได้ว่าอยู่ในสมัยอยุธยาตอนปลายถึงรัชสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ
และได้ซ่อมครั้งใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้เขียนภาพจิตรกรรมฝาผนัง และงานจำหลักหน้าบัน
ไม้ ในราวพุทธศตวรรษที่ 21

4.1.3 ไบเสมา

คำว่า "เสมา" หรือ "สีมา" มีความหมายตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตย-
สถาน พ.ศ. 2525 ว่า "รูปเครื่องหมายบอกเขตของสถานที่สำหรับกระทำสังกรรม" ⁹
ไบเสมาจึงเป็นสัญลักษณ์กำหนดขอบเขตสังกรรมโดยมีพระอุโบสถสถานที่ประกอบสังกรรม
ในพุทธศาสนา อยู่ตรงกลาง ล้อมรอบด้วยไบเสมา ส่วนใหญ่ล้อม 8 ไบ ตามทิศทาง 8 ทิศ
ไบเสมามีลักษณะหน้าที่ 5 ลักษณะ คือ ¹⁰

1. ไบเสมาที่ใช้กันแบ่งเขตบ้านต่อบ้าน เรียกว่า "คามสีมา" หรือสถานที่ที่
เปลี่ยนหน้าที่จากบ้านเป็นวัด หรือพระราชวังเป็นวัด เช่น พระนารายณ์ราชนิเวศน์
จังหวัดลพบุรี ฯลฯ นั้นจะเปลี่ยนมาเรียกว่า "วิสุคามสีมา"

2. ไบเสมาที่ใช้กำหนดเขตพื้นที่ป่าคงห่างจากหมู่บ้าน ประมาณ 7 รัศมีนคร
(49 วา) จะเรียกว่า "สัตตพัทน์ครสีมา"

3. ไบเสมาที่ใช้กำหนดเขตสังกรรมในน้ำ หรือใช้น้ำเป็นไบเสมากำหนด
เขต เรียกว่า "อุทตฺตเชปสีมา"

4. สถานที่เคยปักเขตไปแล้วร้างไป เมื่อได้กลับมาใช้ประโยชน์คือ โดยปัก
ไบเสมาใหม่ หรือเพิ่มเติม โดยไม่ได้ถอนของเก่าออก ถือว่าเป็นโมฆะใช้ไม่ได้ เรียกว่า
"สีมาสังกะระ"

5. ไบเสมาที่ใช้กำหนดเขตของสงฆ์ หรือวัดบนบก เรียกว่า "เสมาธรรมจักร"
เสมาชนิดนี้ใช้ประกอบพิธีกรรมไม่ได้

วัตถุประสงค์ใช้ทำไบเสนานั้น ตามพุทธบัญญัติ ไว้ว่า ควรเป็นวัสดุที่คงทน มีอายุการ
ใช้งานนาน วัสดุที่ใช้จึงมักเป็นหินต่าง ๆ เช่น หินทรายสีเขียว, แดง, หินชนวน, หินดินดาน
หินควอตซ์ ฯลฯ ในการศึกษาไบเสมาที่ศึกษาเป็นไบเสมาที่มีหน้าที่กำหนดเขตของสงฆ์
สลักจากหินทรายสีแดง และหินชนวน ได้มีผู้ศึกษาไบเสมาในพื้นที่ภาคกลางของประเทศไทย

แล้วได้จัดแบ่งใบเสมาออกเป็น 3 กลุ่ม ตามรูปร่างและลักษณะลวดลาย รวมถึงวัสดุที่ใช้
ดังนี้ 11

กลุ่มที่ 1

ทั้งหมดทำจากหินชนวน โดยมีส่วนล่างสุดของใบเสมาเป็นฐานแบบฐานปัทม์ จึงมักเรียกกันว่า ใบเสมานั่งแท่น รูปทรงของใบเสมาถัดจากส่วนฐานขึ้นมา ขอบนอกทั้งสองด้านเป็นส่วนน่ำ และเว้าขึ้นไปเป็นส่วนที่อาจเรียกว่าคอ ต่อจากนั้นจึงผายออกที่ส่วนบนและสอบเข้าบรรจบกัน เป็นกลุ่มแหลมที่กึ่งกลางส่วนบนสุดของใบเสมา

ขอบนอกของใบเสมาลมนุ่มทั้งสองด้าน ส่วนหน้าจึงเป็นเส้นนูนเป็นสันคล้ายอกไก่ เนื้อที่ภายในใบเสมา มีเส้น 2 เส้นแบ่งออกเป็น 2 ส่วน เส้นทั้งสองนี้ เริ่มต้นจากส่วนล่างสุด ห่างจากส่วนริมสุดทั้งสองด้าน เข้ามาราวกึ่งกลางหนึ่งในสี่ของความกว้างของส่วนฐานใบเสมา เส้นทั้งสองขึ้นมาในแนวเฉียง เกิดเป็นทรงสามเหลี่ยมที่ส่วนล่าง แล้วเส้นทั้งสองพุ่งขึ้นขนานกันในแนวตั้งจนเกือบถึงส่วนบนของใบเสมา จึงแยกเฉียงออกไปทางด้านข้าง และโค้งไปบรรจบกับขอบของแต่ละข้าง เมื่อประกอบกับส่วนบนของใบเสมาซึ่งมีเส้นขอบนอกอยู่ ทำให้ส่วนนี้เกิดเป็นรูปทรงสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนขึ้น เส้นคู่ซึ่งเป็นแนวตั้งที่กึ่งกลางใบเสมา มักมีทรงสี่เหลี่ยมค้ำเท้าประดับในลักษณะทแยงมุมอยู่ด้วย

กลุ่มที่ 2

ส่วนใหญ่ทำจากหินทรายแดงและขาว รูปทรงมีความเว้าที่ส่วนค่อน้อย จึงมีเนื้อที่ช่องบ่าน้อย และเป็นผลให้เส้นขอบด้านข้างมีความโค้งน้อยไปด้วย ลักษณะโดยส่วนรวมจึงมีความโค้งความเว้าน้อยกว่ากลุ่มที่ 1 รูปคล้ายเป็นแท่งหินสี่เหลี่ยมมากกว่า

ใบเสมา มีเส้น 2 เส้นแบ่งออกเป็น 2 ส่วน เช่นเดียวกับใบเสมาในกลุ่มที่ 1 แต่สิ่งที่แตกต่างกันเป็นพิเศษคือ มีการสลักลวดลายประดับภายในเนื้อที่สามเหลี่ยมซึ่งอยู่ด้านล่างและในเนื้อที่สี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนด้านบน ส่วนรูปสี่เหลี่ยมค้ำเท้าทแยง ซึ่งประดับที่เส้นตั้งคู่ตรงกลางใบเสมา ไม่ปรากฏในใบเสมาแบบนี้

บางครั้งขอบของใบเสมา มีการบากลมนุ่มเล็กน้อย และมีการเพิ่มกรอบรอบส่วนทั้งสองภายในใบเสมา พร้อมทั้งสลักลายเม็คประดับอยู่ภายในกรอบด้วย

ส่วนใหญ่ที่ขอบส่วนล่างมีลายประดับ ลักษณะ เช่นเดียวกับลายด้านหน้า และส่วนบนสุดของขอบหรืออาจเรียกว่าจุกก็มีลายประดับด้วย

เป็นที่น่าสังเกตว่าเนื้อที่สามเหลี่ยม โดยเฉพาะมุมที่ส่วนฐานทั้งสองด้านบางครั้ง

แล้วได้จัดแบ่งใบเสมาออกเป็น 3 กลุ่ม ตามรูปร่างและลักษณะลวดลาย รวมถึงวัสดุที่ใช้
ดังนี้ 11

กลุ่มที่ 1

ทั้งหมดทำจากหินชนวน โดยมีส่วนล่างสุดของใบเสมาเป็นฐานแบบฐานปัทม์ จึงมักเรียกกันว่า ใบเสมานั่งแท่น รูปทรงของใบเสมาถัดจากส่วนฐานขึ้นมา ขอบนอกทั้งสองด้านเป็นส่วนน่ำ และเว้าขึ้นไปเป็นส่วนที่อาจเรียกว่าคอ ต่อจากนั้นจึงผายออกที่ส่วนบนและสอบเข้าบรรจบกัน เป็นกลุ่มแหลมที่กึ่งกลางส่วนบนสุดของใบเสมา

ขอบนอกของใบเสมาลมนุ่มทั้งสองด้าน ส่วนหน้าจึงเป็นเส้นนูนเป็นสันคล้ายอกไก่ เนื้อที่ภายในใบเสมามีเส้น 2 เส้นแบ่งออกเป็น 2 ส่วน เส้นทั้งสองนี้เริ่มต้นจากส่วนล่างสุด ห่างจากส่วนริมสุดทั้งสองด้าน เข้ามาราวก้านละหนึ่งในสี่ของความกว้างของส่วนฐานใบเสมา เส้นทั้งสองขึ้นมาในแนวเฉียงเกิดเป็นทรงสามเหลี่ยมที่ส่วนล่าง แล้วเส้นทั้งสองพุ่งขึ้นขนานกันในแนวตั้งจนเกือบถึงส่วนบนของใบเสมา จึงแยกเฉียงออกไปทางด้านข้าง และโค้งไปบรรจบกับขอบของแท่นข้าง เมื่อประกอบกับส่วนบนของใบเสมาซึ่งมีเส้นขอบนอกอยู่ ทำให้ส่วนนี้เกิดเป็นรูปทรงสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนขึ้น เส้นคู่ซึ่งเป็นแนวตั้งที่กึ่งกลางใบเสมา มักมีทรงสี่เหลี่ยมค้ำเท้าประดับในลักษณะทแยงมุมอยู่ด้วย

กลุ่มที่ 2

ส่วนใหญ่ทำจากหินทรายแดงและขาว รูปทรงมีความเว้าที่ส่วนค่อน้อย จึงมีเนื้อที่ช่องน่ำน้อย และเป็นผลให้เส้นขอบด้านข้างมีความโค้งน้อยไปด้วย ลักษณะโดยส่วนรวมจึงมีความโค้งความเว้าน้อยกว่ากลุ่มที่ 1 รูปคล้ายเป็นแท่งหินสี่เหลี่ยมมากกว่า

ใบเสมามีเส้น 2 เส้นแบ่งออกเป็น 2 ส่วน เช่นเดียวกับใบเสมาในกลุ่มที่ 1 แต่สิ่งที่แตกต่างกันเป็นพิเศษคือ มีการสลักลวดลายประดับภายในเนื้อที่สามเหลี่ยมซึ่งอยู่ด้านล่างและในเนื้อที่สี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนด้านบน ส่วนรูปสี่เหลี่ยมค้ำเท้าทแยง ซึ่งประดับที่เส้นตั้งคู่ตรงกลางใบเสมา ไม่ปรากฏในใบเสมาแบบนี้

บางครั้งขอบของใบเสมามีการบากลมนุ่มเล็กน้อย และมีการเพิ่มกรอบรอบส่วนทั้งสองภายในใบเสมา พร้อมทั้งสลักลายเม็ดประจำประดับอยู่ภายในกรอบด้วย

ส่วนใหญ่ที่ขอบส่วนล่างมีลายประดับ ลักษณะเช่นเดียวกับลายด้านหน้า และส่วนบนสุดของขอบหรืออาจเรียกว่าจุกก็มีลายประดับด้วย

เป็นที่น่าสังเกตว่าเนื้อที่สามเหลี่ยม โดยเฉพาะมุมที่ส่วนฐานทั้งสองด้านบางครั้ง

ได้ยึดออกจนเกือบหมด ในกรณีที่บีบกรอบใบเหมา สามเหลี่ยมที่ยึดยึดส่วนกรอบ
ด้วยเช่นกัน

ความแตกต่างระหว่างใบเหมากลุ่มที่ 1 และกลุ่มที่สองจึงสามารถแยกได้เกิน
ซีกเช่นเดียวกับใบเหมากลุ่มที่ 3 ซึ่งจะกล่าวถึงต่อไป

กลุ่มที่ 3

ใบเหมากลุ่มนี้ประกอบด้วยลักษณะของกลุ่มที่ 1 และกลุ่มที่ 2 กล่าวคือ ที่ส่วน
โคนมีความเว้ามากพอควร จึงสังเกตเห็นส่วนบ่าอย่างชัดเจน บางทีขอบเป็นสันคล้ายอกไก่
ตามลักษณะที่ปรากฏในกลุ่มที่ 1

ทรงสามเหลี่ยมด้านข้างมีฐานรีขอบ และสลักลวดลายเช่นเดียวกับทรงสี่เหลี่ยม
ขนมเปียกปูน ทรงสี่เหลี่ยมด้านเท่าที่แนวตั้งกึ่งกลางใบเหมาได้ขยายด้านข้างออกเป็นทรง
สี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนพร้อมทั้งสลักลวดลายประดับด้วยเช่นกัน จึงเป็นลักษณะที่ปรากฏในกลุ่มที่
1 และ 2 ผสมกัน

ลักษณะที่ผสมกันระหว่างกลุ่มที่ 1 และกลุ่มที่ 2 ที่ปรากฏในใบเหมากลุ่มที่ 3
อีกประการหนึ่งคือการแบ่งเนื้อที่ใบเหมาออกเป็น 2 ส่วน โดยมีเส้นตั้งที่กึ่งกลางใบเหมาเป็น
ตัวแบ่ง สำหรับกลุ่มที่ 3 มีวิธีที่แตกต่างออกไปอย่างสิ้นเชิง นับเป็นลักษณะเฉพาะของใบเหมา
กลุ่มนี้ คือกรอบที่ห่อหุ้มส่วนทั้งสองในใบเหมาได้เปลี่ยนไปเป็นกรอบรอบใบเหมา ซึ่งแยกเป็น
คนละส่วนกับเส้นตั้งที่ถูกปิดทับทั้งส่วนบนและส่วนล่าง ส่วนล่างลักษณะเป็นรูปสามเหลี่ยมปิดทับ
เส้นตั้งและทรงสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนที่กึ่งกลางก็มีลักษณะปิดทับเส้นตั้งด้วย

นอกเหนือจากทั้งสามกลุ่มดังกล่าวมาแล้ว ยังมีแบบที่มีรายละเอียดแตกต่างกัน
ออกไป ซึ่งจะได้อนุโลมจัดเข้ากับกลุ่มโลกกลุ่มหนึ่งใน 3 กลุ่ม ตามลักษณะที่เกี่ยวข้องกัน

ในการศึกษานี้ ใบเหมาส่วนใหญ่ทำจากหินทรายสีแกงและหินชนวน มีลักษณะ
รายละเอียด ดังนี้

1. ใบเหมาวัดหลวงประชานุระ บักรวมจุใบสด 8 ใบ 8 หิศ เป็นใบเหมาหินทราย
สีแกง มีลักษณะตรงกับใบเหมากลุ่มที่ 2 แต่ไม่มีลวดลายสลัก เหมือนวัดอื่นใดเลย ด้าน
หน้า-หลัง สลักนูนเป็นเส้น แบ่งพื้นที่ออกเป็น 2 ส่วน จึงดูเหมือนลายดูน้ำที่โค้งออก 2 ทาง
ที่บ่าและหัว มีองค์ประกอบเหมือนใบเหมาที่มีลวดลาย คือ กึ่งกลางในระดัคค้อมีช่อง
สามเหลี่ยม และบริเวณบนสุดระหว่างลายดูน้ำที่โค้งออก 2 ทาง เหลือพื้นที่เป็นกรอบทรง
สี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน แต่ไม่มีลวดลายในกรอบ

อายุสมัยของใบเสมานี้ อยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 19-21 ตามที่มีผู้กำหนดอายุไว้ตามการจักกุ่มใบเสมามาบริเวณภาคกลางข้างต้น อายุนี้จะเป็นอายุของชุมชนรอบวัดที่ร่วมสมัยด้วยหรือไม่นั้น ต้องพิจารณาพร้อมกับหลักฐานประเภทอื่น ๆ ภายในบริเวณใกล้เคียง

2. ใบเสมาวัดท่าใน สลักจากหินทรายสีแดง ล้อมรอบอุโบสถ 8 ใบ 8 ทิศ เป็นใบเสมานอกคุ่มที่ 2 เช่นเดียวกับใบเสมาวัดหลวงประชาบูรณะ แต่มีการสลักลวดลายใน 2 ส่วน คือ

- ส่วนลวดลายในกรอบสามเหลี่ยมในระดับคอคอก เป็นรูปสามเหลี่ยมเล็ก ๆ ภายในเนื้อที่ประมาณครึ่งหนึ่ง ซึ่งประกอบด้วยวงโค้งหลายวงต่อกัน ล้อมรอบลายดอกไม้ครึ่งซีก ที่อยู่ส่วนล่างสุด ดัดขึ้นไปเป็นลายคอกบัวบาน วงโค้งที่ต่อเนื่องเป็นรูปสามเหลี่ยมเล็กนี้ จะมีลายบัวบานเข้า-ออก เกี่ยวพันกัน ก่อออกมาเป็นเนื้อที่รอบนอกสามเหลี่ยมที่เหลืออยู่จนเต็ม คล้ายใบเสมารอบอุโบสถวัดราชนครินทร์ กรุงเทพมหานคร ฯ

- ส่วนลวดลายในกรอบสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนในระดับบนสุด เป็นลายคอกกลมใหญ่อยู่กึ่งกลางเนื้อที่สี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน ทั้งด้านข้าง และส่วนล่างเป็นลายกนก และลายใบไม้สามเหลี่ยม คล้ายลวดลายบนใบเสมาวัดราชนครินทร์ กรุงเทพมหานคร ฯ

อายุของใบเสมานี้ ก็เช่นเดียวกับใบเสมานอกคุ่มที่ 2 คือ ในราวพุทธศตวรรษที่ 19-21

3. ใบเสมาวัดโบสถ์ อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม ซึ่งเป็นวัดร้าง ที่ชาวบ้านเข้าไปอยู่อาศัยแทนที่ โบราณวัตถุหลายชิ้นได้ถูกขนย้ายมาเก็บรักษาไว้ที่วัดละมุด ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกของวัดโบสถ์ หนึ่งในโบราณวัตถุเหล่านั้น คือ ใบเสมา ปัจจุบันอยู่ในวิหาร หลังพระประธาน เป็นหินทรายสีแดง ในกลุ่มที่ 2 เช่นกัน มีลักษณะลวดลายตามตำแหน่งต่าง ๆ ดังนี้

- ลวดลายในกรอบสามเหลี่ยมส่วนคอคอก ใกล้เคียงกับใบเสมาวัดไร่ คือ มีคอกบัวบานอยู่ตรงกลาง ด้านบนเป็นลายใบไม้ขนาดใหญ่ ขนาบข้างด้วยลายชกบัวบานคล้ายลายกนกกินรี

- ลวดลายในกรอบสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน ส่วนบนสุด ตรงกลางเป็นลายคอกใบคั้นหรือคอกบัว กลีบใบไม้คอกโค้งออกเป็นลายกนก 2 ข้าง คอกใบคั้นดูเหมือนอยู่ในกรอบสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน ขนาดเล็กอีก 1 ชั้น สองข้างเป็นลายพรรณพฤกษาคือเนืองไปถึงโค้งของตัวใบเสมา คล้ายใบเสมาวัดสุเมธิน จังหวัดราชบุรี

อายุสมัยของใบเสมาวัดนี้คงอยู่ในช่วงเวลาเดียวกันกับใบเสมาอื่น ๆ ในกลุ่มที่ 2 คือราวพุทธศตวรรษที่ 19-21

4. ใบเสมาวัดสิงห์ ริมคลองบางแก้วทางฝั่งตะวันตก เป็นใบเสมาหินทรายสลักลาย ค้านเดี่ยว 8 ใบ 8 ทิศ เป็นใบเสมาในกลุ่มที่ 2 เช่นเดียวกัน มีลักษณะรายละเอียด ดังนี้

- ลวดลายภายในกรอบสี่เหลี่ยมผืนผ้าแนวนอน ซึ่งเป็นส่วนหน้า เป็นลายแข่งสิงห์ 2 ตอน ใต้ท้องสิงห์ทำเป็นเส้นหยักคล้ายกับใบเสมาที่วัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี
- ลวดลายภายในกรอบสามเหลี่ยม ส่วนคอ แบ่งเป็น 3 ส่วน ตรงกลาง เป็นคอกบัวก้านตรง ส่วนโคนก้านเป็นรูปครึ่งวงกลม สองส่วนที่ขนาบข้างเป็นลายขม้วนคล้ายกนกกินรี คล้ายใบเสมาที่วัดไทร
- ลวดลายในกรอบสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน ส่วนบนสุด เป็นรูปดอกโบตั๋น ท่วงกลาง ลายพรรณพฤกษา ลายกนก เหมือนลายสลักหิน วัดมหาธาตุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (พ.ศ. 1893)

อายุสมัยของใบเสมาอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 19-21

5. ใบเสมาวัดไทร ริมคลองบางแก้วที่ฝั่งตะวันออก ใบเสมาอยู่ในซุ้มรอบโบสถ์ 8 ทิศ 8 ซุ้ม สลักจากหินทราย อยู่ในกลุ่มที่ 2 เช่นกัน ใบทางคานเหนือและตะวันออกถูกร่อนอย่างมาก ใบทางคานหน้าโบสถ์มีลวดลายมากกว่าใบอื่น ๆ มีการสลักลายคานหน้า และคานข้าง สูง 80 เซนติเมตร กว้าง 46 เซนติเมตร หนา 12 เซนติเมตร มีลักษณะ ดังนี้

- ลวดลายในกรอบสี่เหลี่ยมผืนผ้า ส่วนหน้า ทวีปเป็นลายคอกกลมอยู่กึ่งกลางของ กรอบรูป ขนาบด้วยลายขม้วนออก ภายในกรอบสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน ซึ่งอยู่ในกรอบรูปสี่เหลี่ยมมุมโค้ง อีกทีหนึ่ง ตัดจากกรอบสี่เหลี่ยมผืนผ้า ลงมาเป็นรูปแข่งสิงห์อีกชั้นหนึ่ง
- ลวดลายในกรอบสามเหลี่ยมส่วนคอ เป็นลายคอกบัวก้านคานตรง อยู่ตรงกลาง โคนก้านดอกเป็นรูปครึ่งวงกลมขนาบข้างด้วยลายขม้วนคล้ายกนกกินรี บางใบจะมีลายราหูอมจันทร์
- ลวดลายภายในกรอบสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน ส่วนบนสุด เป็นคอกบัวก้านอยู่กึ่งกลางขนาบด้วยลายกนก

อายุสมัยของใบเสมาอยู่ในช่วงเดียวกับวัดไทร ราวพุทธศตวรรษที่ 19-21

6. โบสถ์กลางบางแก้ว เป็นโบสถ์หินชนวนจำนวน ๑ โบสถ์ สูง 74 เซนติเมตร กว้าง 52 เซนติเมตร หนา 6 เซนติเมตร อยู่ในกลุ่มโบสถ์ที่ 1 ไม่มีลวดลายสลัก ส่วนกลางโบสถ์เห็นคือโบสถ์เล็กน้อย ไม่มีลวดลายประดับที่เหลี่ยมชนม เป็ยกุญ แบบโบสถ์วัดอื่น ๆ ในกลุ่มเดียวกัน

ลักษณะทั่วไปของโบสถ์กลางบางแก้วนี้จะเหมือนกับโบสถ์วัดพุทธไสยาสน์ วัดมเหยงคณ์, วัดมหาธาตุ, วัดหน้าพระเมรุ, วัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา วัดป่าโมกข์ จังหวัดอ่างทอง ซึ่งมีอายุการสร้างค่อนข้างแน่นอน โบสถ์กลางบางแก้วนี้จึงมีอายุการสร้างใกล้เคียงกัน คือ ราวพุทธศตวรรษที่ 21 ¹²

สรุป โบสถ์ในการศึกษานี้ จึงอาจมีอายุในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19-22 หรือก่อนหน้านั้นเล็กน้อย อายุนี้จะเป็นอายุของวัดและชุมชนรอบวัดด้วยหรือไม่นั้น ต้องพิจารณาร่วมกับหลักฐานอื่นภายในวัดที่อายุสมัยสอดคล้องกัน ร่วมกับเอกสารทางประวัติศาสตร์และสถาปัตยกรรมศาสตร์ โบสถ์จึงเป็นเพียงหลักฐานส่วนหนึ่งในหลักฐานหลาย ๆ ส่วน ที่จะบอกให้รู้ถึงการอยู่อาศัยของชุมชนช่วงเวลาไหนดัง

ในส่วนของโบราณสถาน ซึ่งเป็นหลักฐานสำคัญในการกำหนดอายุของชุมชนในบริเวณนั้น ๆ โบราณสถานในพื้นที่ศึกษานี้ พบว่าน่าจะสร้างขึ้นในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 17 ในวัฒนธรรมทวารวดีและสร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย-รัตนโกสินทร์ตอนต้น ในส่วนของสถาปัตยกรรม โบสถ์-วิหาร ในการศึกษานี้ล้วนสร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย-รัตนโกสินทร์ตอนต้น และโบสถ์ จะมีอายุเก่ากว่าโบราณสถานประเภทอื่น ๆ คือ ในสมัยอยุธยาต้น-กลาง (พุทธศตวรรษที่ 19-22)

4.2 โบราณวัตถุ

โบราณวัตถุคือผลงานของมนุษย์ในอดีต ที่เคลื่อนย้ายไปมาได้ ในการศึกษานี้ ได้จัดแบ่งโบราณวัตถุที่สำรวจออกเป็น พระพิมพ์ดินเผา เครื่องสำริด ภาชนะเคลือบดินเผา และโบราณวัตถุย่อยอื่น ๆ โบราณวัตถุหลายประเภทได้แสดงให้เห็นถึงการติดต่อกับชุมชนข้างเคียง เช่น พระพิมพ์ ศิลปขอม เครื่องสำริด ศิลปขอม และเครื่องเคลือบดินเผาขอม ฯลฯ ทั้งอายุสมัยของโบราณวัตถุเหล่านี้ ยังเป็นตัวแทนแสดงให้เห็นว่ามีชุมชนพื้นเมืองอยู่ในบริเวณที่รวมกลุ่มแม่น้ำนครชัยศรี ในเวลาเดียวกับสมัยของโบราณวัตถุเหล่านั้น คือ ราวพุทธศตวรรษที่ 15-18 ผลการวิเคราะห์โบราณวัตถุโดยละเอียดมีดังต่อไปนี้

4.2.1 พระพิมพ์ดินเผา

พระพิมพ์คือ ภาพจำหลักลัญฉดลัษณะ ของสังเขนียสถานทั้ง 4 ซึ่งอยู่ในส่วนของ บริโภคเจดีย์ ในประเทศอินเดีย ในระยะแรกทำขึ้นเพื่อแจกจ่ายให้พุทธศาสนิกชนนำไปเคารพ บูชาที่บ้านมีต้องเดินทางมาถึงสังเขนียสถานจริง ๆ ภายหลังจึงเปลี่ยนจุดประสงค์มาเป็นการ สืบทอดพุทธศาสนา สังเขนียสถานทั้ง 4 นั้น ประกอบด้วย

- สถานที่ประสูติ เมืองกบิลพัสดุ์
- สถานที่ตรัสรู้อนุครสัมมาสัมโพธิญาณ เมืองพุทธคยา
- สถานที่แสดงปฐมเทศนา ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เมืองพาราณสี
- สถานที่ดับขันธปรินิพพาน เมืองกุสินารา

วิธีสร้างพระพิมพ์นั้นเกิดจากการปั้นเป็นแบบอย่าง แล้วใช้ดินมากกเป็นแม่พิมพ์ นำไปเผาไฟ จะได้แม่พิมพ์ดินเผา หรืออาจใช้แกะลงไปนหิน จำพวกหินปูน, หินสบู่ ให้เป็น แม่พิมพ์รูปที่ต้องการ เวลาจะสร้างพระพิมพ์อาจใช้ดินเหนียวมากกลงในแม่พิมพ์ แล้วจึงแกะ ออก นำพระพิมพ์ที่ท้าวัยหิน ไปเผิงให้แห้ง และนำไปเผาไฟ จะได้พระพิมพ์ดินเผาตามที่ต้อง การ ที่เรียกว่า พระพิมพ์ เพราะเป็นรูปหุ่นจริงซึก ไซแม่พิมพ์ท้าวัยหินหรือโลหะ หรือ อาจ ใช้โลหะหรือดิน พิมพ์ออกจากแม่พิมพ์ก็ได้เช่นกัน¹³

พระพิมพ์ทั้งหมดในการสำรวจพบครั้งนี้ พบบริเวณเจดีย์ก่อด้วยอิฐสมัยทวารวดี 3 องค์ ในเขตบ้านบอดโคก อำเภอมือง จังหวัดนครปฐม นอกเขตเมืองโบราณพระประโทณ ทางทิศใต้ทั้งสิ้น อยู่ในเขตที่ดินของคุณเจริญ สามเพชรเจริญ ซึ่งแบ่งออกได้เป็น 4 พิมพ์ ใน สมัยวัฒนธรรม 2 สมัย คือ ทวารวดี และ ลพบุรี ดังนี้

สมัยทวารวดี

1. พระพิมพ์พุทธคยา พบ 2 องค์ มีลักษณะ ดังนี้

องค์ที่ 1 - พบบริเวณเจดีย์หมายเลข 1 เนื้อดินสีน้ำตาลอ่อน ขนาดประมาณ กว้าง 8 เซนติเมตร สูง 10 เซนติเมตร เป็นรูปพระพุทธรเจ้าประทับนั่งวิหราชสน(ซัดสมาธิ-เพชร) แสดงปางอุมิสปรสมุทรา(มารวิชัย) บนบัลลังก์สี่เหลี่ยมย่อมุม ยืนนูนออกมา แต่ องค์พระพุทธรเจ้าสลักลึกลงไป ภายใต้ขุมคโคล้ง ประกอบด้วยวงโค้ง 3 วงต่อกัน ยอดขุม เป็นรูปปราสาททรงศิขร มียอดปราสาทหรืออลามกะ ลักษณะคล้ายคลึงกับเจดีย์ที่เมืองพุทธคยา หรือนันทเจดีย์ ประเทศพม่า นอกขุม 2 ข้าง มีรูปสลูปทรงดังกา ข้างละ 2 องค์ต่อกัน 2 ข้าง รวมเป็น 4 องค์ ขนาดสูงประมาณ 1 เซนติเมตร เท่ากันทุกองค์ เห็นขึ้นไปหรือ พื้นที่ 2 ข้าง ปราสาททรงศิขร เป็นกิ่งพระศรีมหาโพธิ์ ใต้สลูปสองข้างเป็นช่อดอกบัวยืน

ออกจากบัลลังก์ ซึ่งเลื่อนกลางไม่ชัดเจน ทั้งหมดอยู่ในกรอบนอกรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ยอดมนโค้งแหลม เส้นกรอบนอกเป็นลายลูกปะคำหรือจุดไข่ปลาเรียงต่อกันเป็นเส้น ลายนี้เป็นที่นิยมมากในสมัยทวารวดี คงจะเห็นเสมอในลายสลักบนธรรมจักร, อาสน์หิน ที่พบในเมืองสมัยทวารวดีทั่วไป สภาพของพระพิมพ์นี้สมบูรณ์ แต่ลวดลายเลื่อนกลาง ไม่คมชัด

องค์ที่ 2 - พบในบริเวณเจดีย์หมายเลข 2 เนื้อดินสีน้ำตาลดำ ขนาดกว้าง 6.5 เซนติเมตร สูง 11 เซนติเมตร สภาพสมบูรณ์ ลายพิมพ์ชัดเจนกว่าองค์แรก องค์ประกอบเหมือนองค์แรกทุกส่วน ข้อคอกบัวที่ยื่นออกจากบัลลังก์ด้านล่างชัดเจนกว่าองค์แรก ขอบขุ่มวงในที่ยอดเป็นปราสาททรงศิขรินั้น เป็นเส้นเม็ดปะคำหรือจุดไข่ปลาต่อกันชัดเจน เช่นกัน

พระพิมพ์พุทธคยานี้เคยพบในหลายแห่ง เช่น

ก. เมืองพุทธคยา ประเทศอินเดีย พบ 2 แบบ คือ 14

- กรอบขุ่มวงนอกเป็นรูปไข่ ขนาดกว้าง 11.2 เซนติเมตร สูง 14.2 เซนติเมตร สถูปรอบขุ่มวงในมี 8 องค์ พระพุทธเจ้าประทับนั่งบนบัลมาศค์ (บัลลังก์บัวมีกลีบบัวหงายและบัวคว่ำ) ใต้บัลลังก์มีจารึก 3 แถว

- กรอบขุ่มวงนอกรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ปลายคานมนมน ขนาดกว้าง 8.9 เซนติเมตร สูง 13-15 เซนติเมตร สถูปรอบขุ่มวงในมี 5 องค์ ลักษณะบัลลังก์เป็นแบบสี่เหลี่ยมเตี้ย ยอดมุนมีจารึกใต้บัลลังก์ 1 แถว

เนื้อดินทั้งสองแบบมีสีแดง (พบมากที่สุด) สีเทาอมเหลือง, สีดำ (อ้างอิงถึง Major-General Sir A. Cummingham, R.E., K.C.I.E., C.S.I., "Mababodhi or the great Buddhist temple under the Bodhi Tree at Buddhist-Gaya", India : The Eureka Publications, 1977 P.50-52)

นอกจากนี้ที่เมืองรัตนปุระ ก็พบพระพิมพ์แบบขุ่มวงกรอบนอกรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ปลายคานหนึ่งมน แต่ขุ่มวงในยอดเป็นรูปโค้งแหลม ไม่ใช่โค้งมนแบบพุทธคยา มีจารึกใต้ฐานคอกบัว (บัลมาศค์) เป็นจารึกในพุทธศตวรรษที่ 16 และยังพบกรอบอีกแบบหนึ่ง คือ ทรงกรวยแหลม ที่รอบคอกบัวเข้าที่ส่วนบน ดูเหมือนกระเปาะ ส่วนล่างพิมพ์เป็นพระพุทธรูปประทับนั่งในขุ่มยอดพุทธคยา ส่วนที่เป็นกระเปาะข้างบนประทับตราเป็นรูปวงกลม อายุอยู่ในสมัยกลาง (พุทธศตวรรษที่ 11-16) (อ้างอิง มล. สุขสวัสดิ์, สุขสวัสดิ์, การศึกษาพระพิมพ์ภาคใต้ของประเทศไทย. วิทยานิพนธ์ มหาวิทยาลัย สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์, ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร. 2528. หน้า 22)

ข. เมืองพุกาม และพะโค ประเทศพม่า พบ 2 แบบ คือ 15

1. พระพุทธรูปประทับนั่งภายในซุ้มโค้ง 3 พัทธบนบัลลังก์บัว (double lotus)
 ด้านข้างของซุ้มปรากฏเป็นกิ่งโพธิ์ทั้ง 2 ด้านแต่กิ่งด้านสูงขึ้นไป ที่ยอดซุ้มมีศิขรูปสามเหลี่ยม
 ซึ่งมี อามาลกะ (Amalaka) หรือยอดศิขรอยู่บนสุด มักจะมีสถูปขนาดใหญ่ตั้งอยู่ 2 ซ้างซุ้ม
 และมีสถูปประกอบเล็ก ๆ ปรากฏทั้งข้างบนและข้างล่างสถูปองค์ใหญ่ มีตัวอักษรจารึกอยู่ที่
 บัลลังก์บัวที่พระพุทธรูปประทับอยู่

2. ส่วนรูปกรอบพระพิมพ์ในแบบที่ 2 ที่เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าปลายด้านหนึ่งแหลมหรือโค้ง
 มน (เหมือนที่พบที่เจดีย์หัก) มีรายละเอียดที่แตกต่างไปเช่นกัน เช่น บัลลังก์ที่ประทับของพระ-
 พุทธรูปปางที่ว่าเป็นบัลลังก์ประดับกลีบบัวกว่า-บัวหงายอย่างเดี่ยว หรือเป็นบัลลังก์บัวที่มีฐาน
 สี่เหลี่ยมย่อมุมมารับอีกที นอกจากนี้ลักษณะการวางสถูป จำนวนและขนาดของสถูปก็จะแตกต่าง
 กันไปในแต่ละแบบ บางทีก็แตกต่างในการทำเผา หรือซุ้มที่ครอบองค์พระพุทธรูป ฯลฯ ขนาด
 ของพระพิมพ์ในกรอบแบบนี้ก็มีขนาดต่าง ๆ เช่น 15.6x9.2x3.2 เซนติเมตร 17.3x10.8
 12.1x8.9 เซนติเมตร ฯลฯ รายละเอียดที่ใกล้เคียงกับพระพิมพ์ที่บ่อตโนคคือ มีพระพุทธรูป
 ประทับนั่งขัดสมาธิบนบัลลังก์บัว (ปัทมาสน์) ซึ่งรองรับด้วยบัลลังก์รูปสี่เหลี่ยมย่อมุม มีลายพัน
 ปลายและจุดไขปลาดำประทับที่หน้ากระดานของบัลลังก์สี่เหลี่ยม พระองค์ประทับนั่งภายในซุ้ม
 โค้ง 3 หลีก มียอดศิขรและอามาลกะ (Stupa limial) ประดับอยู่ มีจุดไขปลาดำเป็นแนว
 เส้นล้อมรอบกรอบพิมพ์ทั้งสองข้างฐานบัลลังก์ย่อมุมมีดอกบัวอกโผล่ออกมา เพื่อรองรับสถูป 2
 องค์ในแต่ละข้างใต้ฐานบัลลังก์ปรากฏเป็นจารึกอยู่ 2 แถว แต่อ่านไม่ชัด

พระพิมพ์ในแบบที่ 2 ที่พม่านี้จะมีอายุในราวพุทธศตวรรษที่ 16-18

ค. กรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ อำเภอเมือง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มี 3 องค์ เนื้อดิน
 กิ่งนี้

องค์แรก- กรอบนอกรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ส่วนบนโค้งแหลม ขนาดกว้าง 5.5 เซนติเมตร
 สูง 8.3 เซนติเมตร คล้ายกับแบบที่ 2 ที่พบที่เมืองพุกาม ประเทศพม่า

องค์ที่สอง - กรอบนอกรูปไข่ แต่ส่วนกว้างหักหายไป ขนาดกว้าง 6.5 เซนติเมตร
 สูง 9 เซนติเมตร

องค์ที่สาม - กรอบนอกรูปทรงสามเหลี่ยมสูง ขนาดกว้าง 3.5 เซนติเมตร สูง 7.5
 เซนติเมตร

"พระพิมพ์แบบนี้ ค้นเคิมเป็นศิลปะแบบปาละ ประเทศอินเดีย แต่แบบทวารวดีก็
 นำมาใช้ ฉะนั้นที่ค้นพบในกรุพระปรางค์ครั้งนี้ จึงอาจเป็นแบบทวารวดี หรือเลียนแบบทวารวดี

จีนในสมัยอยุธยา ก็ได้ 16

พระปรางค์วัดราชบูรณะนี้ สถาปนารึ้นโดย สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) เพื่อเป็นที่ถวายพระเพลิงศพ เจ้าอ้ายพระยา และเจ้ายี่พระยา ผู้เป็น เษษฐา เมื่อปีมะโรง พ.ศ.1967 ¹⁷ ดังนั้นพระพิมพ์เหล่านี้จึงมีอายุไม่เลยลงมากกว่า พ.ศ.1967

ง, บ้านท่าหวี ตำบลลาดหญ้า อำเภอเมือง จังหวัดกาญจนบุรี พบพระพิมพ์ประทับนั่งใต้ ชุ่มพุทศคยา พบ 3 ชิ้น ทำจากตะกั่วและดินเผา (ทั้งมีขอบและไม่มีขอบ) ไม่ปรากฏรายละเอียด สืบหาความ แต่มีการกำหนดอายุว่า พระพิมพ์ดินเผาในชุ่มพุทศคยา มีเจดีย์อยู่ทั้ง 2 ด้าน น่า จะเป็นแบบทวารวดี ที่อิทธิพลแพร่มาจากอินเดีย สมัยหลังคุปตะ หรือ โปสคคุปตะ (พุทธ- ศตวรรษที่ 12-13) หรือทวารวดีตอนปลาย และพระพุทธรูปดินเผาปางมารวิชัยใต้ชุ่มพุทศคยา ชัดสมาธิเพชร (วัชรसन) นิ้วพระหัตถ์แต่ละข้อมีเหมือนกับที่เมืองสารนาถ อาจเป็นศิลปะปาละ ตอนต้น ซึ่งตรงกับสมัยทวารวดีตอนปลาย แต่ไม่มีการกำหนดอายุพระพิมพ์ที่เป็นเนื้อตะกั่ว มีการสันนิษฐานว่าน่าจะร่วมสมัยกับทวารวดี คงเป็นสมัยทวารวดีตอนปลาย ¹⁸

จ. วัดเจดีย์หัก อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี แบบที่ 2 มีลักษณะ ดังนี้ พระพุทธรูปประทับนั่งบนแท่นมัลลึงก์ แสดงปางอุ้มสปรตศมูทรา (มารวิชัย) ด้านหลังของพระพิมพ์โค้งมนคล้ายหลังเต่า แต่ด้านหน้าตรง แท่นมัลลึงก์ก็มีการย่อมุม ชุ่มโค้ง วงในประกอบด้วยวงโค้ง 3 วง วงบนสุดมียอดปราสาททรงศิขร ประดับอยู่บนอกชุ่มเป็นสถูป สูง 1.5 เซนติเมตร ประดับอยู่ 2 ข้าง ข้างละ 2 องค์ เนื้อสถูปเป็นกิ่งไม้ซึ่งอาจเป็น กิ่งพระศรีมหาโพธิ์ ด้านล่าง 2 ข้างแท่นมัลลึงก์ปรากฏเป็นลวดลายขนาดเล็กคล้ายพันธุพฤกษา บางชิ้นบริเวณใต้แท่นมัลลึงก์ จะมีจารึกอยู่ ¹⁹

เจดีย์หัก ในวัดเจดีย์หักนี้ มีผู้ศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบเจดีย์แปลกเปลี่ยนกับเจดีย์ ทิศวัดราชบูรณะ และเจดีย์อื่น ๆ ที่มีลักษณะคล้ายกัน ในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ได้ สันนิษฐานว่าอายุการสร้างเจดีย์หักนี้ อยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 21 โบราณวัตถุที่พบภายใน เจดีย์ คือ พระพิมพ์ที่ศึกษานี้จึงน่าจะสร้างมาก่อนพุทธศตวรรษที่ 21 ²⁰

ข. ภายในเมืองโบราณพระประโทน อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม ก็ได้พบพระพิมพ์ ประทับนั่งใต้ชุ่มพุทศคยาหลายชิ้น ซึ่งมีองค์ประกอบภาพแตกต่างกันไปหลายแบบ ซึ่งได้มีผู้ศึกษา กำหนดอายุไว้อยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 ลักษณะหลากหลายขององค์ประกอบนี้น่าจะแสดง ให้เห็นถึงความมั่นคงของพุทธศาสนาในเมืองนี้ และมีพัฒนาการต่อเนื่อง ตั้งแต่ต้นสมัยมาจน

ถึงช่วงปลายสมัย พระพิมพ์นั้นมีลักษณะ ดังนี้ " เป็นพระพิมพ์กว้าง 6 เซนติเมตร สูง 10 เซนติเมตร หนา 1.5 เซนติเมตร (นอกจากนี้ยังมีขนาดอื่น อีกคือ กว้าง 5 เซนติเมตร สูง 7 เซนติเมตร หนา 1.4 เซนติเมตร และกว้าง 6 เซนติเมตร สูง 9.8 เซนติเมตร หนา 1.5 เซนติเมตร) เป็นพระพุทธรูปประทับนั่งบนแท่นในท่าวัชรसनและภูมิปรราศมูทรา ภายในซุ้มสถูปพุทธคยาพระวรกายอวบอ้วยพระเกตุมาลาเป็นค่อมสั้นคล้ายกรวยสั้นครองผ้าห่มเฉียงเปิดพระอังสาขวา พระหัตถ์ซ้ายวางอยู่บนพระเพลลา พระหัตถ์ขวาวางอยู่ที่พระชงฆ์ นิ้วพระหัตถ์ชี้ลงเบื้องล่าง พระชงฆ์ชี้ซ้อนกันและเห็นฝ่าพระบาททั้งสองข้าง (ลักษณะเหมือนพระพุทธรูปในวิหารมหาโพธิ์-พุทธคยาที่ประทับนั่งในท่าวัชรसनะ ภูมิปรราศมูทรา) และมีสถูปอยู่รอบ ๆ องค์พระประธาน 6 องค์สองข้างสถูปใหญ่มีรูปกึ่งพระศรีมหาโพธิ์ประกอบลักษณะของสถูปเล็ก ๆ ที่อยู่รอบ ๆ องค์พระประธานมีลักษณะเป็นสถูปทรงกลม ฐานเป็นชั้น ๆ ก่อขึ้นไป องค์เจดีย์ทำเป็นรูปโค้งมน ก่อขึ้นไปเป็นส่วนยอดเจดีย์ทำเป็นปล้อง โฉนดกลด้นกันขึ้นไป ด้านข้างฐานของพระพุทธรูปประธานเป็นใบไม้อยู่ข้างละ 7 ใบ ด้านล่างสุดมีอักษรเขมมมา ลักษณะของพระพิมพ์ เป็นรูปโค้งรีปลายแหลม ด้านหลังหนุนโค้ง... ได้มีผู้กำหนดอายุของตัวอักษรว่า เป็นอักษรเทวนาครี มีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ 13-14 และยังอาศัยการกำหนดอายุจากลักษณะทางคานาศิลปะที่มีลักษณะคล้ายคลึงกับพระพุทธรูปอินเดียสมัยปาละ และมีลักษณะเหมือนกับพระพิมพ์ดินเผาที่พบที่พุทธคยา ประเทศอินเดีย สมัยปาละ (ลักษณะของพระพิมพ์ทรงจีวรบางแนบเนื้อ พระองค์ความอ้วนรัศมีเป็นค่อมกลมพระอุระนูน พระพักตร์กลมสั้น พระขนงโค้ง พระนาสิกงุ้ม) และรูปสถูปเล็ก ๆ ที่ประกอบมีลักษณะคล้ายมีลักษณะคล้ายสถูปสมัยปาละ คือ ฐานกลม องค์สถูปสูงเรียวขึ้น (เหมือนรูปสถูปในพระพิมพ์สมัยปาละที่ได้จากพุทธคยา และรูปสถูปในพระพิมพ์แบบที่ 1) ประกอบกับการกำหนดอายุจารึกที่กำหนดไว้ว่าอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 ดังนั้นพระพิมพ์ดินเผาแบบนี้ น่าจะจัดอยู่ในพระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดี ยุคที่ 2 ต่อยุคที่ 3 ตอนต้น ดังเหตุผลดังกล่าวข้างต้นและจากการแสดงถึงอิทธิพลแบบปาละของอินเดียที่มีการทำพระพิมพ์ก่อนพระพุทธรูปองค์ได้ตรัสรู้พระโพธิญาณที่พุทธคยา เพราะฉะนั้นน่าจะกำหนดอายุได้ว่าอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 ²¹

พระพิมพ์พุทธคยา เป็นภาพสัญลักษณ์ของพระพุทธประวัติตอน พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ณ เมืองพุทธคยา 1 ใน 4 สังเวชนียสถาน ซึ่งมีเรื่องราว ดังต่อไปนี้

"เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาถึงเหนืองังแม่น้ำเนรัญชรา เพื่อแสวงหาซึ่งโมกษ-

ธรรมอันประเสริฐสุดภายใต้พระศรีมหาโพธิ์ พระองค์ได้ทรงขณะมารพร้อมกัวยหม่อมมาร แล้ว
บรรลุนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ดังนั้นจึงทำเป็นรูปพระพุทธรูป ประทับนั่งในท่าชัคสมาธิ ทำ
ปางมารวิชัย (ภูมิสปรกมุทรา) เหมือนกับพระพุทธรูปทองคำที่เป็นพระประธานในวิหารมหาโพธิ์
พุทธคยาในประเทศอินเดีย 22

เนื่องจากเมืองพุทธคยาเป็นสถานที่เกิดเหตุการณ์ พระพิมพ์จึงจำลองหลังคา
ทรงศิขร (Sikhara) ในเมืองนี้ลงในพิมพ์ เมืองพุทธคยานี้อยู่ในปกครองของราชวงศ์ปาละ
ที่เจริญขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 14-17 ผู้สร้างสรรคงานพุทธศิลป์ปาละขึ้น และได้แพร่หลาย
อิทธิพลไปสู่เอเชียอาคเนย์ พร้อมทั้งพุทธศาสนา ยุคสุดท้ายของอินเดีย 23 อิทธิพลศิลป์ปาละ
จึงไปปรากฏอยู่ในอาณาจักรพุกาม ในประเทศพม่าปัจจุบันอย่างมาก โดยเฉพาะในรัชกาลของ
พระเจ้าอโนรุท และพระเจ้าจันสีตดา ที่ได้ปรากฏงานสถาปัตยกรรมอิทธิพลผสมระหว่างศิลป์
พื้นเมืองกับศิลป์ของอินเดียภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (ราชวงศ์ปาละ) ทำให้เกิดสถาปัตยกรรม
รูปแบบต่าง ๆ โดยเฉพาะทรงศิขร (Sikhara) บนอาคารที่มีแผนผังสมดุขยทุกด้าน
"วิหารอานันตะ" (Ananda) 24 อิทธิพลของพระพิมพ์พุทธคยาจึงเข้ามาในภาคพื้นทวีป
ช่วงนี้ ภาพบนพระพิมพ์พุทธคยาจึงเหมือนภาพคานหนาววิหารอานันตะ อาณาจักรพุกามมีอายุอยู่
ในราวพุทธศตวรรษที่ 14-19 ช่วงเวลาที่เจริญสูงสุดคือ พ.ศ. 1587-1656 รัชกาลพระเจ้า
อโนรุทมหาราช มีการแพร่อิทธิพลทางศาสนาและมณฑลมาทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เมือง
ต่าง ๆ ในวัฒนธรรมทวารวดีตอนปลาย อิทธิพลของพระพิมพ์พุทธคยาจึงเข้ามาสู่เมืองทวารวดี
ต่าง ๆ ถวาย และคงอยู่ต่อเนื่องถึงเมืองยุคหลัง คือ กรุงศรีอยุธยา ดังที่พบพระพิมพ์ชนิดนี้
ที่จังหวัดกาญจนบุรี, จังหวัดราชบุรี, จังหวัดนครปฐม (ตัวอย่างที่กล่าวถึงศึกษา) และจังหวัด
พระนครศรีอยุธยา ฯลฯ พระพิมพ์ชนิดนี้จึงน่าจะมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 14 ลงมาจนถึง
สมัยต้นกรุงศรีอยุธยา

สมัยลพบุรี

2. พระพิมพ์มหาปาฏิหาริย์ พบบริเวณเจดีย์หมายเลข 1 - 1 ขึ้น และเจดีย์หมายเลข 2
อีก 1 ขึ้น มีลักษณะดังนี้

องค์แรก - ขนาดกว้าง 9 เซนติเมตร สูง 11 เซนติเมตร เนื้อดินสีน้ำตาลดำ
กรอบทรงสี่เหลี่ยมจัตุรัส ยอดคานบนสอบเข้าหากัน จดกันเป็นยอดแหลม มีพระพุทธรูป 19 องค์
แบ่งเป็น 3 แถว แถวล่างเป็นพระพุทธรูปประทับนั่ง ภูมิสปรกมุทรา (มารวิชัย) 3 องค์ตรง
กลาง และ 4 องค์ด้านละ 2 องค์ ประทับนั่งชยานมุทรา (ปางสมาธิ) รวมเป็น 7 องค์

สูงประมาณ 1.5-2 เซนติเมตร แถวบนสุดเป็นพระพุทธรูปยืนบนดอกบัว 5 องค์ ภายในซุ้มเรือนแก้ว องค์กลาง ที่มีขนาดสูงที่สุด และยื่นสูงสูดนั้นแสดงปางเปิดโลกเหนือซุ้มเรือนแก้วของพระแถวบนสุดองค์กลางนี้ มีลักษณะคล้ายส่วนหลังคาปราสาทหรือปราสาท พระพุทธรูปองค์ถัดไปทางขวาแสดงปางอภัยมุทรา ด้านซ้ายแสดงปางประทานพรองค์ริมนอกสุดทั้ง 2 ซ้างแสดงปางเปิดโลก ทั้งหมดอยู่ที่ซุ้มเรือนแก้ว องค์ละซุ้มซ้อนกัน มีขนาดสูงประมาณ 2-3 เซนติเมตร รวมทั้งพิมพ์พระพุทธรูป 19 องค์

องค์ที่สอง- ขนาดกว้าง 9 เซนติเมตร สูง 11 เซนติเมตร เนื้อดินสีเหลืองนวล ลวดลายเลื่อนกลางกว่าองค์แรก ประกอบด้วยพระพุทธรูป 10 องค์ แบ่งเป็น 2 แถว แถวล่างเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งปางภูมิสมุทรา 3 องค์กลาง สูงประมาณ 3 เซนติเมตร อีก 2 องค์ริมทั้งสองด้านประทับนั่งแสดงท่าชยานมุทรา(สมาธิ) แต่ละองค์อยู่ที่ซุ้มเรือนแก้วองค์ละซุ้ม แถวบนทำเป็นพระพุทธรูปประทับยืน ในซุ้มเรือนแก้ว อีก 2 องค์ด้านนอกทั้ง 2 ซ้าง เป็นพระพุทธรูปประทับนั่งแสดงชยานมุทรา ไม่มีซุ้มเรือนแก้ว รวมทั้งหมก 10 องค์

พระพิมพ์มหาปาฏิหาริย์นี้เคยพบในบริเวณอื่น ๆ บ้าง คือ

ก. ในกรุงพระปรางค์วัดราชบูรณะ พบ 3 องค์ มี 2 ลักษณะคือ

- พระพุทธรูป 19 องค์ เหมือนองค์ที่พบที่บ่อตโนนนี้ คือแบบ เป็นภาพ 3 แถว แถวล่างและแถวกลาง เป็นพระพุทธรูปประทับนั่งท่าเดียวกับที่พบที่บ่อตโนน ในซุ้มเรือนแก้วเรียงต่อกัน แถวบนเป็นพระพุทธรูปประทับยืน 3 องค์ องค์กลางเหนือซุ้มเรือนแก้วก็มียอดหรือหลังคาปราสาทหรือปราสาท เช่นเดียวกัน อายุคงไม่เกินไปกว่า พ.ศ. 1967 ปีที่การสถาปนาวัดราชบูรณะนี้

ข. กรุวัดโพธิ์ ตำบลท่าเรือ อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ก็เคยพบพระพิมพ์นี้ ²⁶

ค. วัดหลวง อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี พบพระพิมพ์มหาปาฏิหาริย์ ลักษณะเดียวกับพระพิมพ์ที่พบที่บ่อตโนนแบบที่ 2 มีขนาดกว้าง 9 เซนติเมตร กรอบพิมพ์ทรงสามเหลี่ยม ด้านข้างโค้งนูนมาก มีพระพุทธรูป 10 องค์ เรียง 2 แถว แถวล่างประทับนั่งปางภูมิสมุทราบนบัลลังก์ใต้ซุ้มเรือนแก้ว แถวบนประทับยืน 3 องค์ บนบัลลังก์ ใต้ซุ้มเรือนแก้วครองสงฆ์พิมพ์เป็นจีบหน้านาง ขนาดข้างด้วยพระพุทธรูปเจ้าประทับนั่งชยานมุทรา(ปางสมาธิ) บนบัลลังก์ทั้งสองด้าน พระพุทธรูปเจ้า 5 องค์ แถวล่างทรงเครื่อง ชัดสมาธิราบ(วีราสนะ) บนบัลลังก์เป็นพระพิมพ์ดินเผา ซึ่งได้กำหนดอายุไว้ประมาณ ครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 8 ²⁷

ง. เจดีย์หัก อำเภอมือง จังหวัดราชบุรี พบพระพิมพ์ลักษณะเดียวกับแบบที่ 2 ที่พบที่ บ่อคโนด มีขนาดกว้าง 9 เซนติเมตร รูปกรอบพิมพ์ทรงสามเหลี่ยมด้านข้างมุมโค้งออก มี พระพุทธรูป 10 องค์ เรียง 2 แถว แถวล่างแสดงปางภูมิสัมปรศมุตตรา (ปางมารวิชัย) ในซุ้ม เรียงกัน 5 องค์ องค์ริมสุดทั้ง 2 ด้านมีขนาดเล็กกว่า 3 องค์ กลาง แถวบน เป็นพระประทับ ยืน 3 องค์ ไม่ทราบว่าท่าปางใดแน่ชัด องค์กลางสูงเด่นกว่าองค์อื่น (อาจแสดงให้เห็นความ สำคัญและฐานที่สูงของพระประธานที่มีเหนือองค์อื่น) การครองจีวรของพระที่ประทับยืนในแถว บนเหมือนกันกับการห่มคลุมอายุของเจดีย์หักอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 21 พระพิมพ์นี้จึงน่าจะมี อายุไม่เกินพุทธศตวรรษที่ 21 ²⁸

พระพิมพ์ มหาปาฏิหาริย์นี้สร้างขึ้นตามคติมหายาน ที่คงจะหมายถึงพระชยานิพุทธ และพระนانيพุทธทั้งหลาย ²⁹ เป็นพระพิมพ์ประเภทขุมปราสาทหรือขุมจรรยา สร้อยลพบุรี ศจ.มจ. สุภัทรทิศ ศิสกุล ได้ทรงวิเคราะห์พระพิมพ์มหาปาฏิหาริย์ในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ องค์ ที่เหมือนกับที่พบที่บ้านบ่อคโนด แบบที่ 1 ใจว่าอยู่ในศิลปะนครวัด ราว พ.ศ. 1650-1725 ³⁰ ดังนั้น จึงน่าจะมีอายุสมัยใกล้เคียงกับพิมพ์ที่บ่อคโนดนี้หรือหลังกว่าเล็กน้อย ราวพุทธศตวรรษ ที่ 17-19

3. พระพิมพ์ตรีภาย พบ 1 องค์ บริเวณเจดีย์หมายเลข 3 มีขนาดกว้าง 7 เซนติเมตร สูง 11 เซนติเมตร เนื้อดินสีน้ำตาลแดง ประกอบด้วยพระพุทธรูป 3 องค์ ประทับนั่งภูมิสัมปรศ มุตตรา บนปัทมาสน์ทรงเครื่องสามเทริด ภายใต้ขุมเรือนแก้ว 3 ซุ้ม องค์กลางจะมีขนาดสูง และเด่นกว่าองค์ข้าง เนื้อขุมองค์กลางมีวัตถุลักษณะคล้ายดอกแก้ว 1 ดอก ล้อมรอบด้วยกิ่ง พระศรีมหาโพธิ์ เคยพบพระพิมพ์แบบนี้ในหลายแห่ง คือ

ก. กรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ อำเภอมือง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา พบ 3 แบบ คือ ³¹

- เป็นรูปพระพุทธรูปเจ้าประทับนั่งภูมิสัมปรศมุตตรา บนปัทมาสน์ 3 องค์ ภายใต้ ขุมเรือนแก้ว 3 ซุ้ม องค์สูงและเด่นกว่าองค์ข้าง ๆ ทั้งหมดอยู่ในกรอบลายเม็ดปะคำหรือ จุกไขปลา เรียงต่อกันเป็นเส้นโค้งหลายวงต่อกัน เป็นรูปวงกลม เส้นผ่าศูนย์กลาง 105 ซม.

- เป็นพระพุทธรูป 3 องค์ ครองจีวรห่มเฉียง ประทับนั่งภูมิสัมปรศมุตตรา บน บัลลังก์ภายใต้ขุมเรือนแก้วที่ประกอบด้วยวงโค้งหลายวง ตอนบนเป็นกิ่งพระศรีมหาโพธิ์ ตอน ล่างใต้บัลลังก์มีสถาป เรียงกันหลายองค์ องค์กลางมีขนาดสูงที่สุดอยู่ใต้ขุมเรือนแก้วเพียงองค์ เดียว 2 องค์ ถัดออกมาทั้ง 2 ข้างรวมเป็น 4 องค์ มีขนาดลดลง อีก 3 องค์ ริมนอกสุดทั้ง 2 ข้าง มีขนาดเล็กที่สุด รวมทั้งหมด 9 องค์ มีขนาดประมาณ กว้าง 8-11 เซนติเมตร สูง 11-14 เซนติเมตร

- เป็นรูปพระพุทธรูป 3 องค์ ประทับนั่งภูมิลีลาปรกรรมพรหม ทรงเครื่อง สวมเทริด ประทับนั่งบนบัณฑาสน์ไขว่เขมือวเรือนแก้วองค์กลางสูงที่สุด เหนือขุมองค์กลางเป็นวัตถุคล้ายดอกบัว หรือศรีศูร 1 ชั้น ล้อมรอบด้วยกิ่งพระศรีมหาโพธิ์ มีขนาดตั้งแต่ 6-9 เซนติเมตร + 7-10 เซนติเมตร เป็นแบบที่เหมือนกับพิมพ์ที่ขานบ่อคโนคนี้

ข. เจดีย์หัก อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี พบ 2 แบบ คือ 32

- พระพุทธรูป 3 องค์ ประทับนั่งภูมิลีลาปรกรรมพรหม บนบัณฑาสน์ไขว่เขมือวเรือนแก้วองค์กลางสูงและเด่นที่สุด 2 องค์ข้างเป็นพระพุทธรูปขนาดปรก แสดงชยานมูทรา (ปางสมาธิ) มีเส้าหรือรากขุมบัณฑาสน์ให้สูงไคระคืบเดียวกับพระประธาน เหนือเรือนแก้วเป็นต้นพระศรีมหาโพธิ์ ทั้งหมดอยู่ในกรอบรูปสามเหลี่ยมแต่ต้นข้างบนออก มีขนาดกว้างตั้งแต่ 5.6, 5 เซนติเมตร สูง 6-8.5 เซนติเมตร

- พระพุทธรูป 3 องค์ ในกรอบรูปสามเหลี่ยมที่มีคานข้างโค้งบนออก ขนาดประมาณ 8.5/9.5 เซนติเมตร สภาพไม่สมบูรณ์ มีลักษณะเดียวกับพิมพ์ที่ขานบ่อคโนค

คติการสร้างพระพิมพ์ที่มีพระพุทธรูปประทับนั่งด้วยกัน 3 องค์นั้น เป็นคติของทางศาสนาพุทธนิกายมหายาน ซึ่งในประเทศไทยนั้นเราจะพบหลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวกับนิกายมหายานก็ในสมัยลพบุรี เป็นส่วนใหญ่ (ซึ่งสมัยนี้ได้รับเอาอิทธิพลทางความเชื่อและรูปแบบทางศิลปะมาจากขอมอีกทีหนึ่ง, ศิลปลพบุรีในประเทศไทยนั้นได้มีการกำหนดไว้ว่ามีอายุในราวพุทธศตวรรษที่ 16-20) "มหายานนิกายนั้นถือว่าพระพุทธรูปเจ้ามีกายสาม (ตรีกาย) ซึ่งมีแสดงในคัมภีร์ต่าง ๆ ในมหายานนิกาย เช่น มหายานสูตรลังกาฎีกาและสุวรรณประภาสสูตร เป็นต้น ตรีกายแห่งพระพุทธรูปเจ้า มีชื่อต่าง ๆ กันดังนี้

กายที่หนึ่ง เรียกว่า "ธรรมกาย" เป็นสาระหรือภาวะอันสำคัญของบรรดาพระพุทธรูปเจ้าเป็นกายที่เข้าสู่ความรู้แจ้งถึงโพธิ์หรือนิพพาน ธรรมกายนี้ ได้แก่ พระอาทิพุทธร (หรือปรมาทิพุทธร คือ พระพุทธรูปองค์แรกที่ถือกำเนิดขึ้นมาด้วยตนเอง)

กายที่สอง เรียกว่า "สัมโภคกาย" หรือกายแห่งความบันเทิง นั่นคือกายทิพย์วิเศษรุ่งเรืองซึ่งพระพุทธรูปเจ้าจะปรากฏให้เห็น สัมโภคกายนี้ ได้แก่ พระฉานิพุทธร หรือชยตนิพุทธร มีทั้งหมด 5 องค์ เกิดจากอำนาจของพระอาทิพุทธร มีพระไวโรจะ พระอภินภยะ พระรัตนสัมภาวะ พระอมิตาภะ และพระอโฆสลิตธิ)

กายที่สาม เรียกว่า "นิรมลกาย" หรือกายอันเนรมิตขึ้น คือ ร่างมนุษย์ (มานุสิพุทธร) ซึ่งพระโลกตมพุทธรหรือพุทธรูปเจ้าองค์อื่น ๆ จะปรากฏลักษณะที่แท้จริงของพระองค์

ให้เห็น (เป็นสภาวะของพุทธะอย่างหนึ่งที่ปรากฏพระองค์ในลักษณะแห่งความเป็นมนุษย์ที่ตก
อยู่ภายใต้สภาพแห่งทุกข์ อนิจจา อนัตตา เช่นเดียวกับมนุษย์และสัตว์อื่น ๆ ด้วย ตามกาละอัน
สมควรที่จะประกาศธรรม)

ซึ่งคคิตรีกายดังกล่าวกำเนิดมาจากความเชื่อที่ว่า พระพุทธเจ้าย่อมอยู่เหนือเทพ
ทรงความเป็นอยู่มาแล้วสองขัยกัลป์ พระองค์ได้ประทานพระธรรมเทศนาไว้ในโลกมานาน
แสนนานแล้ว และจะประทานต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด ที่พระองค์เสด็จลงมาถือปฏิบัติในโลกมนุษย์
และเสด็จเข้าสู่ปริณิพพานนั้นเป็นแต่มาয়াแสดงให้เห็นและเข้าใจไปว่าเป็นเช่นนั้นจริง เพื่อ
ช่วยส่งเสริมสาวกที่หย่อนความเพียรให้มีมานะที่จะปฏิบัติธรรมยิ่งขึ้นเท่านั้น 33

พระพิมพ์ตรีกายนี้ ศจ.มจ.สุภทรทิศ ทิศกุล ได้ทรงกำหนดอายุพระพิมพ์ตรีกาย
ในกฎพระปรากฏวัชรานุกรณะ แบบที่ 2 ซึ่งคล้ายกับพิมพ์ที่บอคโนค แต่ต่างกันในระยะเยียด
เล็กน้อย อยู่ในสมัยนครวัด พ.ศ.1650-1725 ³⁴ พิมพ์ที่บอคโนคนี้จึงน่าจะมีอายุสมัยใกล้เคียงกัน
ราวพุทธศตวรรษที่ 17-19

4. พระพิมพ์ปรกโพธิ์ พบ 2 องค์ บริเวณเจดีย์หมายเลข 2 และ 1 องค์ บริเวณ
เจดีย์หมายเลข 3 มีลักษณะ ดังนี้

องค์แรก - เนื้อดินสีน้ำตาลแดงเข้ม ขนาดกว้าง 9 เซนติเมตร สูง
17 เซนติเมตร ประกอบด้วยรูปพระพุทธเจ้าประทับนั่งฉายนมูทรา(ปางสมาธิ)ขัดสมาธิเพชร
(วัชรานัน) บนบัลลังก์สี่เหลี่ยมใต้ฐานพระศรีมหาโพธิ์ เนื้อเกตุมาลาทรงกรวย มีรูปวัฑดู
คล้ายคอกบัว 1 คอก หรือ ศรีสุวรรณ พระพุทธเจ้าทรงจีวรห่มคลุมบางแบบดำพระองค์ แบบศิลปะ
หลังคุปตะ(พุทธศตวรรษที่ 11-13) พระพักตร์สี่เหลี่ยม มีไรพระศก พระเศียรกลม ทั้งหมด
อยู่ในกรอบรูปไข่ไม้ ขอบกรอบเป็นเส้นโค้ง 4 เส้นต่อกัน ที่ระดับไหล่ ปลายเส้นโค้ง จะทำ
เป็นคล้ายคันศร ทั้ง 2 ข้าง และคานบนสุดติดกันเป็นรูปทรงแหลม พบในบริเวณเจดีย์
หมายเลข 2

องค์ที่สอง - เนื้อดินสีน้ำตาล-เหลืองอ่อน สภาพไม่สมบูรณ์ ส่วนบนบริเวณ
คันศรมหาโพธิ์ แตกบิ่นไป ขนาดกว้าง 8.5 เซนติเมตร สูง 12 เซนติเมตร องค์ประกอบ
เหมือนองค์แรกทั้งหมด แต่ใบหน้าสายตามองตรง ซึ่งองค์แรกสายตาดูเหมือนเหลือบมองคาน
ล่าง พบในบริเวณเจดีย์หมายเลข 3

องค์ที่สาม - เนื้อดินสีเหลืองนวล สภาพไม่สมบูรณ์ที่สุด เหลือเพียงส่วน
เศียร และคันศรมหาโพธิ์ ขนาดกว้าง 5 เซนติเมตร สูง 4.5 เซนติเมตร

เคยพบพระพิมพ์ปรกโพธิ์นี้ในเขตเมืองโบราณพระประโทณ และที่กรุพระปรากฏ
วัดราชบูรณะ มีลักษณะองค์ประกอบเหมือนพิมพ์ที่บ่อคโนคนี้ มีขนาดกว้าง 7 เซนติเมตร
สูง 15 เซนติเมตร 35

จากรูปแบบศิลปะในพระพิมพ์ปรกโพธิ์นี้ เป็นที่น่าสังเกตว่า เป็นการรวมกัน
2 แบบ คือ ศิลปหลังอุปะตะหรือทวารวดีตอนกลาง (พุทธศตวรรษที่ 11-14) จากลักษณะทรง
จีวรห่มคลุม บางแบบลำพระองค์ และศิลปะลพบุรี จากลักษณะพระพักตร์เหลี่ยม มีไรพระศก
สายตาเหลือบลงต่ำ คล้ายศิลปะบาปวน (พุทธศตวรรษที่ 1560- 1630) ซึ่ง ศจ.มจ.
สุภัทรทิศ คิศจุล ได้ทรงกำหนดอายุพระพิมพ์ปรกโพธิ์จากจังหวัดนครปฐม ที่อยู่ในพิพิธภัณฑ-
สถานแห่งชาติ พระนคร ว่าอยู่ในราวศิลปะบาปวน พุทธศตวรรษที่ 16-17 ดังนี้

"....สำหรับพระพิมพ์ในศิลปะขอม แบบบาปวนซึ่งอาจมีอยู่แต่ในสกุลช่างลพบุรี
โดยเฉพาะ ก็มีพระพิมพ์ซึ่งหาได้ยาก แสดงภาพพระพุทธรูปปางสมาธิ เทเนือฐาน ซึ่งมีลวดลาย
ประดับ ภายใตคันโพธิ์ 36

พระพิมพ์ปรกโพธิ์นี้จึงน่าจะมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15-17 สมัยทวารวดี
ตอนปลาย ที่อิทธิพลศิลปะลพบุรีจากกัมพูชาเข้ามาปะปนอยู่แล้ว

สรุป พระพิมพ์ทั้ง 4 แบบนี้ แบ่งได้เป็น 2 สมัย คือ ศิลปะทวารวดี และศิลปะลพบุรี
บางพิมพ์ก็มีลักษณะผสมของทั้งสองสมัย คือ พระพิมพ์ปรกโพธิ์ พระพิมพ์ทั้งหมดจึงอาจสรุปอายุ
ได้ว่า เข้ามาหรือสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 15-19 การกำหนดอายุของเจดีย์ และชุมชน
บริเวณเจดีย์ทั้ง 3 ณ บ้านบ่อคโนค ที่ร่วมสมัยกัน จากตัวอย่างพระพิมพ์ดินเผาที่สำรวจพบ
จึงได้ว่าอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15-19 เช่นกัน แสดงให้เห็นถึงชุมชนใกล้เคียงเมืองโบราณ
พระประโทณ ก็ยังคงอยู่ต่อมาหลังพุทธศตวรรษที่ 17 ที่วัฒนธรรมขอมหรือลพบุรีจากกัมพูชาเข้า
มาในชุมชนแห่งนี้ เรื่องของพระพิมพ์ขอมหรือลพบุรีนั้นไว้บทความที่น่าสนใจอยู่บ้าง ดังนี้

"การทำพระพิมพ์ในศิลปะลพบุรีในศิลปะลพบุรีนี้ถึงจะได้รับอิทธิพลทางศิลปะและ
ความเชื่อทางศาสนาจากเขมร แต่ก็ได้ปรากฏว่าพระพิมพ์ส่วนใหญ่จะค้นพบในประเทศไทย
เคยเชื่อกันมานานแล้วว่า พระพิมพ์เหล่านี้ไม่เคยปรากฏในศิลปะเขมร จนกระทั่ง ศจ.
ยอร์ช เซเคส์ สามารถแยกพระพิมพ์ขอม หรือ สมัยลพบุรีออกมาจากบรรดาพระพิมพ์ในประเทศไทย
ได้ตามความจริง แล้วพระพิมพ์ในศิลปะลพบุรีและศิลปะขอมก็เป็นอย่างเดียวกันทุกประการและ
ค้นพบภายในดินแดนประเทศไทย เช่น ที่จังหวัดนครปฐม ในกรุวัดราชบูรณะ จังหวัดอยุธยา
ยิ่งกว่าที่ค้นพบในประเทศกัมพูชาเอง พระพิมพ์ที่ได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะขอมยกเว้นพระพิมพ์ที่

เก่าที่สุดบางชิ้น ขอบแสดงภาพสถาปัตยกรรมประกอบ ผิดกับพระพิมพ์ในศิลปะไทย พระพิมพ์ที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะขอมนี้ไม่ปรากฏมีจารึกเลย ส่วนใหญ่แสดงให้เห็นถึงแม่พิมพ์ที่สร้างขึ้นอย่างดีและมีความตั้งใจในการสร้างองค์ประกอบภาพ แม้ว่าบนพระพิมพ์นั้นจะมีภาพบุคคลเล็ก ๆ มากกว่า 30 ภาพ และพระพิมพ์นั้นเองก็มีขนาดไม่ใหญ่ไปกว่า 50 ตารางเซนติเมตร

พระพิมพ์ที่ค้นพบในปัจจุบันมีแบบต่าง ๆ มากกว่าแม่พิมพ์ที่ค้นพบ แต่ก็ยังไม่ปรากฏว่ามีพระพิมพ์แบบใดที่เก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ 16 คือในศิลปะขอมแบบบาปวน การสร้างพระพิมพ์แบบลพบุรีหรือขอมนี้ กระทำกันต่อไปจนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 20 เป็นอย่างช้าที่สุด 37

4.2.2 เครื่องสำริด

สำริด คือ โลหะผสมระหว่างดีบุกและทองแดง เป็นผลงานของมนุษย์มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ที่จะพัฒนาเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ มนุษย์ใช้สำริดเป็นวัตถุดิบในการผลิต เครื่องใช้ เครื่องประดับ รูปเคารพ ตลอดจนอาวุธต่าง ๆ กลุ่มวัฒนธรรมที่มีพัฒนาการของเครื่องสำริดในระดับสูง คือ กลุ่มวัฒนธรรมขอม หรือวัฒนธรรมลพบุรีในประเทศไทย ที่เจริญขึ้นระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-18 ในบริเวณพื้นที่ประเทศกัมพูชา และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยในปัจจุบัน บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ซึ่งเป็นที่ตั้งของกลุ่มเมืองวัฒนธรรมทวารวดี ในพุทธศตวรรษที่ 12-17 ก็ได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมขอมหรือเขมร ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 15-16 ดังที่ปรากฏรูปแบบผสมระหว่างแบบศิลปะขอม กับแบบพื้นเมือง ในศิลปะทวารวดียุคสุดท้าย และปรากฏชัดเจนยิ่งขึ้น ในราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 ในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แห่งกัมพูชา ดังที่ปรากฏศิลปะขอมในพื้นที่จังหวัดกาญจนบุรี, เพชรบุรี, ราชบุรี ฯลฯ มากมาย

ในส่วนของจังหวัดนครปฐม ที่ตั้งเมืองโบราณพระประโทนในอดีต ซึ่งอยู่ใกล้เคียงกับบริเวณที่พบอิทธิพลวัฒนธรรมขอมชัดเจน ทั้งยังเป็นทางผ่านของสายวัฒนธรรมขอมจากทางตะวันออกเฉียงใต้ จึงน่าจะปรากฏอิทธิพลวัฒนธรรมขอมบ้าง ในการสำรวจร่องรอยชุมชนครั้งนี้ จึงได้พบโบราณวัตถุขอมหรือลพบุรีบ้าง ในพื้นที่ 3 แห่ง คือ

- บ้านบ่อคโนก หมู่ 5 อำเภอมะเมือง จังหวัดนครปฐม พบโบราณวัตถุ ดังนี้

1. คันฉ่องสำริด 2 บาน เส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 18 เซนติเมตร คันฉ่องสำริดคือแผ่นโลหะที่ขจัดจนเป็นมันวาวจนใช้แทนกระจกได้³⁸ มักจะประกอบด้วยค้ำสำริดหรือกรอบสำริดอีก 1 ส่วน ตัวอย่างคันฉ่องที่พบ ไม่มีการตกแต่งเป็นลวดลาย นอกจากลายขูดเป็นร่องคันฉ่องขอบคันฉ่อง 2 เส้น และยกขอบคันฉ่องขึ้นเป็นขอบนูน หนาประมาณ 0.5-0.7

เซนติเมตร ด้านหน้ามีลักษณะเว้าเข้า ด้านหลัง ไม่มีลายเส้นซุกเป็นร่องแบบด้านหน้า มีสภาพค่อนข้างสมบูรณ์ คันด่องสำริดลักษณะนี้ เคยพบในพื้นที่อื่น ๆ อีก คือ

ก. คันด่องสำริด ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 15 เซนติเมตร ขอบปากหนาประมาณ 0.6 เซนติเมตร ซุกได้บริเวณกลางทุ่ง บ้านนาปรือ ตำบลเนินหอม อำเภอเมือง จังหวัดปราจีนบุรี ขอบปากด้านหน้ามีลายซุกเป็นร่องสั้น 6 เส้น

ข. คันด่องสำริด ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 16.5 เซนติเมตร ขอบคันด่องหนาประมาณ 0.7 เซนติเมตร ซุกพบที่ตำบลศาลเคี้ยว อำเภอแก่งคอย จังหวัดสระบุรี ขอบปากด้านหน้ามีลายซุกเป็นร่องสั้น 4 เส้น

ค. คันด่องสำริด ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 17 เซนติเมตร ขอบหนา 0.5 เซนติเมตร ได้จากปราสาทบัวตุม จังหวัดสุรินทร์ มีลายซุกเป็นร่องสั้นบริเวณขอบปากด้านหน้า 4 เส้น

ง. คันด่องสำริด ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 18.5 เซนติเมตร ขอบหนา 0.7 เซนติเมตร พบที่ปราสาทเมืองแขก อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา ด้านหน้ามีลายซุกเป็นร่องสั้น 3 เส้น และนอกจากนี้แล้วยังพบคันด่องรูปแบบนี้อีกจำนวนหลายแผ่น ซึ่งไม่ทราบที่มาเป็นต้นว่าคันด่องซึ่งเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี กรมพระศรีสวางควัฒนวรราชสฤษฎิศจักรักษ์กุล มีลายซุกเป็นร่องสั้นบริเวณขอบปากด้านหน้า 4 เส้น และเส้นผ่าศูนย์กลาง 18.5 เซนติเมตร ขอบหนา 0.7 เซนติเมตร และเส้นผ่าศูนย์กลาง 18.4 เซนติเมตร ขอบหนา 0.6 เซนติเมตร หรืออีกแผ่นหนึ่งซึ่งเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

ปราจีนบุรี ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 16.5 เซนติเมตร ขอบหนา 0.5 เซนติเมตร 39

สำหรับหน้าที่ของคันด่องนั้น โดยเฉพาะที่พบในประเทศไทย ถือเป็นเครื่องใช้ของชนชั้นสูง และใช้ประกอบในพิธีกรรมทางศาสนา ดังที่มีผู้ศึกษาไว้ดังนี้

"ได้ค้นพบฐานหรือกรอบคันด่องสำริดรูปร่างคล้ายพระจันทร์เสี้ยวจำนวน 2 ชิ้น ชิ้นหนึ่งพบที่ปราสาทหินโคกปราสาท อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ อีกชิ้นหนึ่งพบที่โบราณสถานหมายเลข 11 เมืองพระรถ จังหวัดปราจีนบุรี ฐานคันด่องทั้งสองนี้เองทำให้ทราบว่าคันด่องสำริดซึ่งมีลักษณะเหมือนดาดขนาดเล็ก ซึ่งพบเป็นจำนวนมากในเขตจังหวัดปราจีนบุรี สระบุรี สุรินทร์ นครราชสีมา เป็นต้น อาจจะมีข้องเกี่ยวกับการรักษาโรคในโรงพยาบาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เพราะบริเวณขอบปากฐานคันด่อง 2 ชิ้นที่กล่าวข้างคั้นนั้นได้พบจารึกอักษรขอมโบราณ ภาษาขอมปรากฏอยู่ ซึ่งจารึกกล่าวว่า เป็นเครื่องไทยธรรมของพระราชาที่มอบให้แก่โรคยาศาล (โรงพยาบาลอันประเสริฐ) ณ วิเรนทรปุระ (พบที่ปราสาทหินโคกปราสาท) และ ณ อวิชัยปุระ (พบที่โบราณสถานหมายเลข 11 เมืองพระรถ) ในปี

เดียวกันคือ พ.ศ.1736 ซึ่งตรงกับรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ข้อความในจารึกโดยสรุปดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าคันทองสำริดเหล่านี้อาจจะใช้เครื่องประกอบพิธีกรรมทางศาสนาในวิหารซึ่งพระองค์ (พระเจ้าชัยวรมันที่ 7) โปรดให้สร้างรวมไว้กับโรงพยาบาลเสมอ หรืออาจจะใช้ในการประกอบพิธีคันทระในโรงพยาบาลที่เกี่ยวกับการรักษาโรค อย่างเช่นที่ทำกันในทิเบต กล่าวคือ อาจจะฉายเงาของรูปเคารพ ที่ประดิษฐานไว้ในโรงพยาบาล เช่น รูปพระไภษัชยคุรุ แล้วล้างคันทองสำริด ด้วยน้ำมนต์แล้วนำไปรักษาผู้ป่วย เป็นต้น หรืออาจนำไปฉายขับไล่อำนาจชั่วร้ายที่แฝงอยู่ในตัวของคนไข้ (โรคภัยต่างๆ) ตามแบบคันทระก็เป็นได้ 40

การพบคันทองลักษณะคล้ายภาคนขนาดเล็กในเขตจังหวัดนครปฐม อาจแสดงให้เห็นถึงการแพร่เข้ามาถึงของอิทธิพลขอมหรือลพบุรีในประเทศไทย ซึ่งอาจเป็นเครื่องใช้ของชนชั้นสูงในชุมชน บริเวณนี้ หรือเครื่องประกอบพิธีกรรมตามศาสนาพุทธ ลัทธิคันทระก็ได้ ทั้งนี้คงพิจารณาพร้อมกับโบราณวัตถุประเภทอื่น ๆ ที่พบร่วมกัน หรือในพื้นที่ใกล้เคียงกัน อายุสมัยนั้นคงอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ยุทธธรรมทวารวดีเสื่อมสลายลง และปรากฏหลักฐานการแพร่เข้ามาของอิทธิพลวัฒนธรรมขอม ในบริเวณเดียวกันนี้

2. พานเครื่องตั้ง 3 ขา พบตัวอย่าง 7 ชิ้น ที่ขอบปากมีลักษณะเป็นลายพับปลา หรือลายใบไม้ขนาดเล็ก และจะมีส่วนที่ยื่นพ้นจากขอบปาก อีกชุดหนึ่ง ที่มีลักษณะแนวโค้งงอที่ขอบปาก ส่วนขอบล่างของพาน บริเวณที่จะต่อเป็นขา ทั้ง 3 ขา บางชิ้นทำเป็นรูปปลายหน้ากาลอ้าปาก คายนากออกมา เป็นขาตั้ง หัวนาคจะอยู่ปลายล่างสุดของตัว ซึ่งจะโค้งขึ้น รูปหัวนาคให้ตั้งทำมุม 45° กับส่วนตัวนาคที่ตั้งกับพื้น หางนาคจะยังคงอยู่ในปาก หน้ากาล ลักษณะนาคสวมเครื่องประดับที่ตัวแบบนาคในศิลปะนครวัด (พ.ศ.1650-1715) ได้เคยพบพานเครื่องตั้ง 3 ขานี้ ในพื้นที่อื่น ๆ อีก เช่น 41

2.1 พาน 3 ขา ซึ่งขุดพบที่บ้านจันทร์ ตำบลสลักได อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์ (ไม่ทราบขนาด) ขอบปาก (ซึ่งมีลักษณะเนื้อหนา) ทำเป็นรูปกลีบดอกไม้และมีกลีบใบไม้รูปสามเหลี่ยมปลายกลีบมน ขนาดใหญ่สูงพ้นขึ้นมาจากกลีบดอกไม้ที่ขอบปากอีกทีหนึ่ง ตัวพานประดับด้วยลายเส้นนูนสลักกับลายลูกประคำ ส่วนกันมีลักษณะเป็นขอบขนาดใหญ่ ส่วนบนของขาทั้ง 3 ที่รองรับตัวพานประดับด้วยลายหน้ากาลหรือหน้าสิงห์ ส่วนขามีลักษณะโค้งหยักหักเป็นมุมแหลม ปลายขาทำเป็นรูปครุฑสวมมงกุฎรูปใบไม้ จากบริเวณดังกล่าวยังได้พบพาน 3 ขา อีกจำนวน 2 ใบ (รวมเป็น 3 ใบ) และในจำนวนนี้มีอยู่ 2 ใบ ซึ่งมีตัวอักษรขอมโบราณ

ภาษาขอมจารึกอยู่ควาย

2.2 พาน 3 ขา ขนาดความสูง 7.5 เซนติเมตร ปากกว้าง 8.5 เซนติเมตร ชุกพบในเขตจังหวัดบุรีรัมย์ ขอบปากมีลักษณะเป็นลายกลีบดอกไม้ขนาดเล็กและยาว ส่วนที่ยื่นต่อขึ้นไปจากขอบปากมีลักษณะเป็นกลีบดอกไม้รูปสามเหลี่ยมเหมือนกลีบบัวปลายบิดเบี้ยวขนาดใหญ่มาก เมื่อเทียบกับลายกลีบดอกไม้ที่ขอบปาก ตัวพานมีลักษณะคล้ายลายกลีบดอกไม้ ใบไม้ขนาดเล็กระหว่างเส้นขน 2 เส้น คาคประดับอยู่ 2 แนว ส่วนขาทั้ง 3 มีลักษณะคล้ายคกฤช และถ่างออกมาก ปลายขาประดับด้วยรูปนาค 3 เศียร

2.3 พาน 3 ขา ขนาดความสูง 7.5 เซนติเมตร ปากกว้าง 8 เซนติเมตร ชุกพบที่บ้านบุ ตำบลจรเข้ม่า อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ ขอบปากมีลักษณะเป็นลายกลีบดอกไม้ขนาดเล็กมาก จึงคล้ายเกสรดอกไม้และขอบปากมีลักษณะหยักเว้าเล็กน้อย ส่วนที่ยื่นต่อไปจากขอบปากมีลักษณะเป็นกลีบดอกไม้ขนาดใหญ่และผายออกเป็นอยุ่อย่างมาก ตัวพานทำเป็นลอนขน 2 ลอน ซึ่งประดับด้วยลายชุกเป็นร่องลึกคาคประดับอยู่จำนวนมาก ขาทั้ง 3 มีลายหน้าสัตว์ (ลบเลือนมากแล้ว) ประดับอยู่ส่วนบนซึ่งต่อจากตัวพาน ปลายขาทำเป็นรูปนาค 3 เศียร ซึ่งมีมงกุฎคือเป็นแผ่นเดียวกัน

พานหรือเครื่องตั้งที่มีขารองรับคล้ายพานมักจะมี 3 ขาเสมอ เครื่องใช้ประเภทนี้คงจะเป็นเครื่องใช้ในศาสนสถาน หรือสถานที่เกี่ยวกับกิจพิธีในทางศาสนา เพราะจากพานที่พบที่ตำบลสลักไถ่ อำเภอมือง จังหวัดสุรินทร์นั้น มีจารึกว่าเป็น "เครื่องไทยธรรมที่มอบให้ ณ โถมโยล เมื่อปี พ.ศ.1754" (ตรงกับรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7) ทั้งยังพบอีกตามศาสนสถาน เช่น ปราสาทหินพนมวัน จังหวัดนครราชสีมา , เมืองพระตะบอง กัมพูชา ฯลฯ ที่อยู่ร่วมกับเครื่องประกอบพิธีกรรมในลัทธิตันตระ ทั้งยังอาจเป็นเครื่องราชูปโภค หรือเครื่องใช้ของชนชั้นสูง ก็เป็นได้ 42

พานหรือเครื่องตั้ง 3 ขา ใช้เป็นที่ตั้งหรือรองรับเครื่องใช้ที่มีก้น หรือช่วงล่างกลม ตั้งกับพื้นเองไม่ได้ เช่น ชันสำริด, สังข์สำริด ฯลฯ จึงมักทำขอบปากเป็นรูปหยัก หรือซี่ฟันปลา เพื่อประโยชน์ในการยึดเกาะไค่ที่ยื่นขึ้นนั่นเอง อายุสมัยของพาน 3 ขานี้คงร่วมสมัยกับคันฉ่องซึ่งพบในบริเวณเดียวกัน คือราวพุทธศตวรรษที่ 17-18

3. พานรองฐานกลม 2 ใบ เส้นผ่าศูนย์กลาง 10 เซนติเมตร ลักษณะคล้ายพานเงิน พานทองในปัจจุบัน แต่ขอบปากที่ทำหยักเป็นกลีบดอกไม้ 3 เหลี่ยมจะบานออก เหมือนดอกไม้ ไม่ตั้งตรงขึ้น มีสภาพสมบูรณ์

พานี้คงใช้รองรับเครื่องใช้อีก 1 ส่วนที่กั้นตั้งกับพื้นเองไม่ได้ และต้องการให้อยู่ในตำแหน่งที่สูงกว่าภาชนะหรือเครื่องใช้อื่น ในราชพิธีและศาสนพิธีต่าง ๆ และอาจใช้เป็นพานวางสิ่งของสำคัญ เช่น ตราประทับ, เครื่องประดับขนาดเล็ก ตลอดจนดอกไม้ต่าง ๆ ฯลฯ เป็นเครื่องใช้ของชนชั้นสูง ลักษณะการใช้งานคงไม่ต่างจากพานในปัจจุบันมากนัก

อายุสมัยของพานฐานกลมนี้คงร่วมสมัยกับเครื่องสำริดอื่น ๆ ที่พบในบริเวณใกล้เคียงกัน คือราวพุทธศตวรรษที่ 17-18

4. กำไลแขน 1 วง มีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 15 เซนติเมตร ภายในกลวงมีเม็ดกระพรวนอยู่ข้างใน 3 เม็ดที่ตัววงกำไลเป็นลายหัวสัตว์คล้ายงู 2 ตัว หัวหันหลังชนกัน แต่ละตัวจะคายวงโค้งออกมาตัวละด้าน วงโค้งจะบรรจบเป็นวงเดียวกัน ที่ตัววงโค้งจะเป็นลายวงโค้งขึ้นลง ที่ปลายทั้งสองข้างของแต่ละวงจะขมวดเป็นวง และมีเส้นคล้ายครีบบปลา ต่อจากขมวดที่เป็นวง ทุกด้าน ต่อเนื่องไปทั้งวง สันกำไลด้านบนจะนูนเป็นเส้นหนาแบ่งส่วนลายที่ตัวด้านบนและด้านใน ด้านในจะเป็นลายซิกแซกต่อเนื่องจากปากงูตัวหนึ่งไปชนกับปากงูอีกตัวหนึ่ง

กำไลแขนนี้เป็นเครื่องประดับของชนชั้นสูง และน่าจะมีอายุสมัยร่วมกับเครื่องใช้สำริดอื่น ๆ ที่พบอยู่ร่วมกันคือ ราวพุทธศตวรรษที่ 17-18

5. ภาชนะสำริด 2 ใบ มีลักษณะเป็นชามขนาดใหญ่ หรือชามอ่าง แต่ละใบมีลักษณะดังนี้

- ภาชนะปากตรง มีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 18 เซนติเมตร เชิงถ่วงเท่ากับก้นภาชนะ และตั้งตรงสูงประมาณ 2 เซนติเมตร ส่วนลำตัวที่ต่อขึ้นมานั้นจะผายออกประมาณ 15° สูง 5 เซนติเมตร อยู่ในสภาพที่เกือบจะสมบูรณ์

- ภาชนะปากโค้งเข้า มีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 25 เซนติเมตร ก้นไม่มีเชิง ช่วงลำตัวผายออกประมาณ 45° ขึ้นมาประมาณ 5 เซนติเมตร แล้วโค้งเข้าประมาณ 45° ขึ้นมาอีก 2 เซนติเมตร และก้นด้วยเส้นลูกโลกาค 1 เส้น จากนั้นโค้งปากให้งุ้มเข้ามายังด้านล่างไปอีก 1 เซนติเมตร จากนั้นเป็นขอบปากที่งุ้มเข้าอีก และพับปลายลงมาทับด้านบนของขอบปาก ทำให้ดูหนาขึ้น และอาจจะเป็นที่รองรับฝ่าที่คู่กัน แต่ไม่พบฝ่า มีสภาพเกือบสมบูรณ์

อายุสมัยก็คงจะเหมือนเครื่องสำริดประเภทอื่น ๆ คือราวพุทธศตวรรษที่ 17-18

6. กำมกบหรือกระบี่สำริด พบ 2 กำม มีรายละเอียด ดังนี้

- ค้ำคายนกกลม มีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 2.5 เซนติเมตร ยาว 10 เซนติเมตร มีร่องรอยการบิคทอง ขอบด้านล่างเป็นลายหน้ากาล 4 หน้าเรียงกันโดยรอบ ถัดขึ้นไปเป็นเส้นตรงคาคตามขวาง 3 เส้น และลายลูกประคำหรือจุกไขปดารูปสามเหลี่ยมต่อกัน 1 ชั้น ถัดขึ้นไปเป็นลายสี่เหลี่ยมมีจุกอยู่ตรงกลางต่อกัน รวมกันเป็น 1 ชุด ทำลายลักษณะนี้ต่อกันไปอีก 1 ชุด จนถึงส่วนหัวค้ำ ค้ำคล้ายดอกไม้ที่กลีบดอกยาวแคบติดกันถี่ตรงกลางเป็นลายกลีบบัวซ้อนทับ เรียงกัน 1 วง ล้อมลูกแก้ว

- ค้ำคายนกกลม มีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 2.5 เซนติเมตร ยาว 14 เซนติเมตร มีร่องรอยการบิคทอง หลงเหลืออยู่มากกว่าค้ำแรก ขอบล่างสุดเป็นลายหน้ากาล 4 หน้าเรียงกัน ลวดลายถัดขึ้นไปเป็นลายเหมือนค้ำแรก แต่ช่องว่างระหว่างลายจะยืดยาวกว่า ก่อนถึงหัวค้ำ เป็นรูปสี่เหลี่ยมมุมต่อกันเป็นแถวค้ำรอบค้ำ 1 เส้น ส่วนหัวค้ำจะเหมือนค้ำแรก แต่ไม่มีลายกลีบบัวซ้อน และตรงส่วนลูกแก้วจะฝังหินสีขาวขุ่นคล้ายเพชรฝังอยู่แทน

ค้ำคายนกสามสีนี้ ประกอบค้ำหรือกระมี ประจำตำแหน่งเจ้านายชั้นสูง หรืออาจเป็น 1 ในเครื่องราชูปโภคของกษัตริย์ หรือผู้ปกครองเมืองก็เป็นได้ อายุสมัยคงอยู่ในเวลาเดียวกับเครื่องสำริดที่พบร่วมกัน คือราวพุทธศตวรรษที่ 17-18

7. ปลอกกล้ำไม้เท้า เป็นค้ำกลม มีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 2.5 เซนติเมตร มี 2 ส่วน ส่วนแรกยาวประมาณ 10 เซนติเมตร อีกส่วนหนึ่งยาวประมาณ 5 เซนติเมตร แต่ละชิ้นทำเป็นลายเส้นนูนคาล้วนตรงเป็นช่วง ๆ คล้ายข้อไม้ไผ่ 2 ส่วนนี้คงจะต่อกันเป็นชิ้นเดียวกัน

ปลอกสำริดนี้ น่าจะเป็นเครื่องประดับวัตถุที่เป็นเครื่องราชูปโภค หรือ เครื่องยศของชนชั้นสูง และน่าจะมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 เช่นเดียวกับเครื่องสำริดชิ้นอื่น ๆ

8. ส่วนประดับยอดหรืออนราชยาน แบบที่มีค้ำโค้งงอน 1 ชั้น มีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 3.5 เซนติเมตร ขอบค้ำหนึ่งทำลายเม็ดกลมต่อเรียงกันรอบ 7 เม็ด และมีค้ำกับขอบอีกค้ำหนึ่ง ที่อยู่ติดกับแถวไขปดสามเหลี่ยมเรียงต่อกัน เป็นขอบนอกสุด ส่วนกลางทำลายไขปด หรือดอกไม้รูปสามเหลี่ยมขนาดใหญ่ แต่ละกลีบซ้อนเหลื่อมกันแบบลายรักร้อยขนาน ไม่ตามความยาวของค้ำ เคยพบชิ้นส่วนประดับลักษณะนี้ในพื้นที่อื่น ๆ เช่น 43

ก. โบราณสถาน หมายเลข 11 เมืองพระรถ จังหวัดปราจีนบุรี

ข. ปราสาทเมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี

ชิ้นส่วนประดับยอดหรือบนราชรถ แขนงที่ค้ำไม้โถงคน จะใช้สวมเครื่องประดับ ส่วนปลายราชยานทั้ง 2 ข้าง ซึ่งโถงเป็นรูปเกือกม้าครึ่งลง โดยหันหน้าออกทั้ง 2 ข้าง คล้ายกับปลายของคานเสด็จหรือคานหาม

อายุสมัยของชิ้นส่วนประดับราชยานนี้ เป็นสมบัติของชนชั้นสูงในอดีต ราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 เช่นเดียวกับเครื่องใช้สำริดอื่น ๆ ที่พบใกล้เคียงกัน

9. ขอแขวน (Panlanquin hook) และห่วงคานหาม (Panlanquin ring)

ตัวขอแขวนสูง 8 เซนติเมตร กว้างที่สุด 3.5 เซนติเมตร เป็นห่วงกลมคล้องคานหาม ต่อจากห่วงลงมาจะเป็นขด มีลายหัวหงา ปลายนี้จะเกี่ยวรั้งกับตัวห่วงคานหาม ค้ำบนของห่วงกลม เป็นรูปคอกไม้ 4 กลีบ มีปุ่มตรงกลาง

ส่วนห่วงคานหาม กว้าง 9.5 เซนติเมตร สูง 10 เซนติเมตร รูปร่างเป็นห่วงคอกไม้ เป็นโลหะเส้นเคียวทั้งหมด รูปร่างคล้ายหม้อดิน ส่วนล่างกว้างกว่าค้ำบน บริเวณตำแหน่งที่คล้ายหม้อ จะคล้ายหัวหงาทั้งตัว เดือยขึ้นไปกลอดจนลงที่อยู่อีกด้านหนึ่ง บนหัวหงาจะเหมือนใบไม้หลายใบซ้อนเหลื่อมกัน ทั้งสองชิ้นอยู่ในสภาพสมบูรณ์ เป็นเครื่องประดับราชยาน หรือเปลหามของเจ้านายชั้นสูงสมัยโบราณ ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร มีอยู่ชุดหนึ่ง ลักษณะคล้ายกัน ศจ.มจ.สุภัทรวณิช คีตฤดี ทรงกำหนดอายุไว้ใน พ.ศ. 1650-1750 44
ดังนั้นห่วงคานหามและขอแขวนที่ขุดพบที่เมืองอินทผลัม ก็อาจมีอายุใกล้เคียงกัน ในพื้นที่อื่น ๆ ก็โดยพบเช่น

ก. เมืองพระตะบอง ประเทศกัมพูชา

ข. เมืองมณฑลบุรี ประเทศกัมพูชา

ค. จังหวัดนครราชสีมา ได้พบห่วงคานหาม ที่มีลวดลายเป็นเรื่องราวในศาสนาฮินดู ลัทธิไวษณพนิกาย เรื่องอวตารของพระวิษณุ ตอน "นรสิงหาวรรตาร"

การใช้งานของห่วงคานหามและขอแขวนนี้ จะใช้กับราชยานหรือเปลหามเสมอ โดยใช้ขอแขวนที่มีปลอก หรือข้อรั้งอยู่ค้ำบนนั้นสวมเข้ากับคานโถงทั้ง 2 ข้าง และนำห่วงคานหามาคล้องเกี่ยวไว้ กับขอแขวนอีกทีหนึ่ง จากภาพสลักที่ปราสาทนครวัดแสดงให้เห็นว่า ผ้าที่ใช้ทำเป็นเปลหรือที่นั่งนั้น ปลายทั้งสองข้างจะถูกเย็บติดกับตัวห่วงคานหามไว้ ดังนั้น ตัวขอแขวนและห่วงคานหาม จึงมีหน้าที่เป็นที่ยึดแขวนเปล หรือที่นั่งที่ทำด้วยผ้านั่นเอง 45

10. ข้อรักประกำษ์สำริด นิลทอง มีเส้นผ่าศูนย์กลาง 4 เซนติเมตร ลักษณะคล้ายแหวน ขนาดใหญ่ หัวแหวนเป็นรูปดอกไม้ ซ้อนกัน 3 ชั้น ลดหล่นกันไป สภาพสมบูรณ์ ข้อรักนี้ใช้ ประทับตัวไม้ลักษณะกลม ซึ่งเป็นส่วนประกอบของคานหาม พบว่าเครื่องราชูปโภค หรือเครื่อง ใช้ของเจ้านายชั้นสูงเป็นจำนวนมาก ที่มีลักษณะเป็นคานหรือค้ำต่าง ๆ เช่น ค้ำมกลด บังสุรย์ บังแทรก ฯลฯ มักจะมีข้อรักประกำษ์อยู่เสมอ เคยพบข้อรักประกำษ์ลักษณะนี้ในที่ต่าง ๆ เช่น 46

ก. อำเภอนนทบุรี จังหวัดนครราชสีมา

ข. ปราสาทหินพนมวัน จังหวัดนครราชสีมา

ค. อำเภอบัวใหญ่ จังหวัดนครราชสีมา

ง. เมืองพระรถ จังหวัดปราจีนบุรี ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดปราจีนบุรี

- บริเวณวัดศรีมหาโพธิ์ อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม พบตัวอย่าง 1 ชิ้น คือ

11. ขันสำริด แต่มีรูสำหรับเชื่อมติดกับอีกส่วนหนึ่ง รูปนี้มีเส้นผ่าศูนย์กลาง 1 เซนติเมตร หัวขันมีเส้นผ่าศูนย์กลาง 20 เซนติเมตร ผิวขันขัดเป็นมันเงาหนาประมาณ 1 เซนติเมตร มีน้ำหนักพอสมควร ขอบปากคานนอกมีเส้นซุกลึกเป็นวงรอบ 3 เส้น อาจเป็นเครื่องใช้ของ คนชั้นสูง หรือเครื่องประดับพิธีกรรม อายุราวพุทธศตวรรษ 1650-1750

- บริเวณเมืองโบราณพระประโคม หมู่ 4 อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม

12. กำไลสำริด 8 วง มีวดคล้าย 5 วง พบร่วมกับเครื่องถ้วยจีน เครื่องถ้วยชาม สมัย ราชวงศ์ซ่งภาคใต้-หยวน พุทธศตวรรษที่ 15-18 มีรายละเอียด ดังนี้

- กำไลสำริด หมายเลข 7-9 ลักษณะเป็นห่วงกลม ปลายทั้งสองก้านไม่ติดกัน หัวห่วงคานหนึ่งประดับด้วยปุ่ม 3 ปุ่ม

- กำไลสำริด หมายเลข 13 ลักษณะเป็นห่วงกลม ปลายทั้งสองก้าน ไม่เชื่อม ติดกัน หัวห่วงคานหนึ่งแบนเรียบ กึ่งกลางวง ตกแต่งด้วยการซุกสี่ขีด

- กำไลสำริด หมายเลข 14 ลักษณะเป็นห่วงกลม ปลายทั้งสองก้านไม่เชื่อม ติดกัน หัวห่วงทั้งสองก้านแบนเรียบ

อายุสมัยของกำไลสำริดเหล่านี้ จากดูคุณภาพ จำนวนเพ็ชรภาค หัวหน้าพิพิธภัณฑสถาน แห่งชาติ จังหวัดนครปฐม ซึ่งเป็นสถานที่เก็บรักษาอยู่ในปัจจุบันนั้น ได้กรุณาให้ข้อมูลรายละเอียด และข้อสันนิษฐานเบื้องต้นไว้ว่าเป็นศิลปะพุนรี พุทธศตวรรษที่ 17-18

13. สิ่งหมอบสำริด 1 ตัว ขนาดยาว 7 เซนติเมตร เป็นสิ่งทรงเครื่องโลหะทำหน้า เป็นแผ่นกลม มีจารึก เป็นตราประทับ ภายในลำตัวกลวง บริเวณหางน่าจะมีด้ามถือ แต่หัก หายไป จารึกที่เป็นตราประทับนั้น ผศ.ดร.อุไรศรี วรตะริน กรุณาอ่านได้ว่า "รกษ" ศ.ดร.ประเสริฐ ณ นคร กรุณาเพิ่มเติมว่าเป็นภาษาสันสกฤต และความหมายของ "รกษ" คือ รักษา เป็นการอวยพร ให้พร ส่วนสิ่งนั้นมีความหมายถึงว่า สัตว์ที่มีหน้าที่รักษา ดังที่จะ พบประติมากรรมสิ่งหมอบหน้าปราสาทหลายแห่ง ซึ่งเปรียบเสมือนยามดูแลรักษาปราสาทนั้น และ การให้พรนั้นมักจะปรากฏทั่วไปตามศิลาจารึก บ้างก็สลักว่า "ธรรมรกษ" 48

ส่วนอายุสมัยนั้นพิจารณาจากลักษณะ เครื่องทรงและโบราณวัตถุอื่นที่พบร่วมกัน คือ กำไลสำริดและกลุ่มเครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์ถังใต้-หยวน จึงอาจสันนิษฐานได้ว่ามีอายุ ในสมัยตรงกับศิลปะนครวัด-บาเยน พุทธศตวรรษที่ 17-18

สรุปว่าเครื่องใช้สำริดที่พบในพื้นที่ทั้ง 3 แห่งนั้น มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ลงมา หลังจากการล่มสลายของกลุ่มเมืองวัฒนธรรมทวารวดี อิทธิพลศิลปขอมก็ได้แพร่เข้ามาแทนที่ ดังที่ได้พบโบราณวัตถุ-โบราณสถาน ศิลปะขอมจำนวนมากในจังหวัดราชบุรี เพชรบุรี กาญจนบุรี เป็นต้น แต่ในพื้นที่จังหวัดนครปฐมซึ่งอยู่ในเส้นทางเดียวกันกับไม่พบโบราณสถาน ศิลปะขอมเลย การสำรวจแหล่งโบราณคดีในจังหวัดนครปฐมนั้นยังทำกันน้อยมาก จากการสำรวจ ครั้งนี้ได้พบฐานโบราณสถานจำนวนมากกระจายอยู่ทั่วไป แต่ยังไม่มีการขุดแต่ง หรือสำรวจ ศึกษาจากผู้ที่มีหน้าที่รับผิดชอบโดยตรง ซึ่งหากมีการสำรวจอย่างจริงจังแล้ว เรื่องราวของ วัฒนธรรมขอมในจังหวัดนครปฐมก็คงจะมีความกระจ่างมากขึ้น

4.2.3 เครื่องเคลือบดินเผา

เป็นเรื่องปกติที่จะพบภาชนะดินเผา เนื้อดินไม่เคลือบประเภทย่างรูปสัตว์ต่าง ๆ ในเขตจังหวัดนครปฐม ซึ่งเป็นที่ตั้งของเมืองโบราณพระประโทน เมืองหนึ่งในกลุ่มวัฒนธรรม ทวารวดีที่นิยมใช้เครื่องปั้นดินเผา เนื้อดินลักษณะกึ่งกล้าว แต่เครื่องเคลือบดินเผานั้นมิใช่ผล ผลิตของเมืองเหล่านี้และมิได้เป็นเครื่องใช้ในวิถีประจำวันของชาวเมืองส่วนใหญ่ ทั้งนี้ เครื่องเคลือบดินเผาที่พบในเขตจังหวัดนครปฐมย่อมเป็นสินค้าจากเมืองอื่น เครื่องเคลือบ ดินเผาที่มีคุณภาพสูง จะเป็นสินค้าจากประเทศจีนโดยส่วนใหญ่ ซึ่งมีพัฒนาการมายาวนาน ทั้ง แต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ต่อเนื่องมาถึงปัจจุบัน เครื่องเคลือบดินเผาจีนนี้เป็นสินค้าที่นิยมกันมาก มีการส่งออกเป็นสินค้ามายังเมืองอื่น ๆ อย่างกว้างขวาง ในเมืองโบราณต่างในทวีปเอเชีย ที่มีอายุสมัยราวพุทธศตวรรษที่ 15 ลงมา จึงมักจะพบเครื่องถ้วยจีนเสมอ

ได้พบเครื่องเคลือบดินเผาในการสำรวจนี้บ้าง แสดงให้เห็นถึงการติดต่อระหว่างกัน ซึ่งอาจเป็นไปได้ในรูปของการค้า ตัวอย่างเครื่องเคลือบดินเผาที่พบนี้จะมี 2 ชนิด คือ เครื่องเคลือบดินเผาจากประเทศจีน มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 18 และเครื่องเคลือบดินเผาที่พบที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15-17 เป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงการมีอยู่ของชุมชนพื้นเมืองในบริเวณที่ราบลุ่มของแม่น้ำนครชัยศรีนี้ในราวพุทธศตวรรษที่ 18 ทั้งที่เมืองโบราณพระประโทนได้เสื่อมสลายไปตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 17 แล้ว เครื่องเคลือบดินเผาที่พบ มีลักษณะรายละเอียดดังต่อไปนี้

ก. เครื่องถ้วยจีน พบใน 2 พื้นที่ คือ

- บริเวณวัดธรรมศาลา อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม ในบริเวณวัดธรรมศาลา มีนิทานพื้นบ้านเล่าขานเกี่ยวกับฐานเจดีย์สมัยทวารวดีว่า "เป็นที่อยู่ของปู่โสม ซึ่งเคยเป็นที่ปรึกษาของเจ้าเมือง ภายในถ้ำนี้มีเครื่องถ้วยชามมากมาย อยู่ในความดูแลของปู่โสม ในทุก ๆ ปี ชาวบ้านสามารถยืมออกมาใช้ในงานประจำปีได้ แต่ภายหลังชาวบ้านยืมมาแล้วไม่ยอมนำมาคืน ปู่โสมจึงพิโรธ บิดปากถ้าเสีย และไม่มีใครได้ถ้วยชามออกมาใช้ได้อีก" จากนิทานนี้สะท้อนให้เห็นถึงพื้นฐานการผูกนิทานคือ เครื่องถ้วยชามที่คงเคยมีอยู่จริงจำนวนมากในบริเวณวัด หรือในเจดีย์นี้ และน่าจะเป็นเครื่องเคลือบดินเผาที่สวยงามต่างจากเครื่องถ้วยดินเผาในชีวิตประจำวันของชาวบ้าน จึงต้องยืมออกมาใช้ในงานสำคัญ

ประกอบกับวัดนี้ตั้งอยู่ริมคลองบางแก้วด้านน้ำสาย เศรษฐกิจตั้งแต่สมัยทวารวดี ในบริเวณวัดนี้จึงย่อมต้องมีสินค้าต่าง ๆ ในอดีตคงเหลืออยู่บ้าง และจากบางส่วนของนิทานเรื่องนี้แสดงให้เห็นถึงการหยิบเอาเครื่องถ้วยนี้ไป จนทำให้ปริมาณของเครื่องถ้วยหลงเหลืออยู่น้อยมาก ตัวอย่างเครื่องถ้วยจีนที่สำรวจนี้ก็เป็นส่วนหนึ่งที่ชาวบ้านได้นำมา เก็บรักษาไว้ มีลักษณะดังนี้

- 1. ฝาเคลือบสีงา มีเส้นผ่าศูนย์กลาง 12.5 เซนติเมตร เนื้อดินสีขาวนวล พิมพ์ลายเมฆสลักกับลายเส้นขมวดคล้าย ครกกลางเป็นลายคอกไม้ในกรอบรูปเหรียญ ล้อมด้วยลายเส้นโค้งเคลือบน้ำเคลือบสีขาวนวลทั้งด้านในและนอก เป็นผลิตภัณฑ์เตาแก้ว หรือเตาอันจี ในเขตลพบุรี ซึ่งนิยมผลิตภาชนะเคลือบสีขาวอมฟ้า แบบที่เรียกว่า "สีงา" และพิมพ์ลายคอกบัวลายเหรียญแปะใต้เคลือบที่ฝาและตัวเคลือบ อายุสมัยของเตาเริ่มตั้งแต่ราชวงศ์สุโขทัย (พ.ศ.1670) ถึงราชวงศ์อยุธยา (พ.ศ.1971)

2. จานลายคราม มีเส้นผ่าศูนย์กลาง 11.5 เซนติเมตร มีลักษณะเป็นจานก้นตื้นข้างลึก ขอบปากผายออก เสิ่งสูงประมาณ ๐.5 เซนติเมตร ขอบล่างของเสียงเล็กแคบ เขียนลายสีน้ำเงินเข้มก่อนที่จะเคลือบด้วยน้ำเคลือบใส ที่ขอบปากจะเขียนเป็นลายหัวผู้่อ 2 ชั้น ชั้นในระบายสีน้ำเงินจันทับ ลายต่อกันโดยรอบขอบปากจาน 1 ชั้น บริเวณลำตัวจานไม่มีลาย ก้นชามค้ำในและขอบวงของก้นเขียนลายเส้นโค้งขมวดปลายคว่ำและหงายสลับกัน เรียงรอบ 1 ชั้น ตรงกลางก้นเป็นลายสระบัวมีดอกบัวและนกกระยางอยู่ในสระ ลักษณะลวดลายนั้นจะระบายสีน้ำเงินเข้มทึบภายในโครงเส้นของลายต่าง ๆ การวางตำแหน่งลายค่อนข้างเป็นระเบียบ เส้นลายสม่ำเสมอมีทิศทางแน่นอน แบบที่นิยมในสมัยราชวงศ์หยวน แต่รูปร่างของจานนั้นบาง เสิ่งไม่หนาเนื้อดินสีขาวละเอียด ต่างจากในสมัยราชวงศ์หยวน อายุสมัยของจานนี้จึงน่าจะอยู่ในช่วงปลายราชวงศ์หยวนก่อนราชวงศ์หมิง (พุทธศตวรรษที่ 20-21) ผลิตจากเตาจิ่งเต๋อเจิ้น มณฑลเจียงซี แหล่งผลิตเครื่องลายครามแหล่งใหญ่ของจีน

3. กระปุกลายคราม มีเส้นผ่าศูนย์กลาง 4.5 เซนติเมตร เนื้อดินสีแดง ก้นแบนราบ ไม่มีเสียงเขียนลายกลีบบัว รอบปากกระปุกที่บริเวณปาก ส่วนบริเวณลำตัวเขียนรูปกว้างในส่วนซึ่งเป็นสีความงกลตามคติจีน ลักษณะของลายที่เขียนเป็นเส้นโค้งในลายตัวสำคัญคือ กวางเท่านั้น ไม่ระบายทึบ แต่พื้นและก้นไม้รอบ ๆ จะระบายสีน้ำเงินแบบอิสระ ไม่มีขอบเส้นกำหนด เน้นให้เห็นโครงเส้นของตัวสำคัญ กระปุกนี้ผลิตจากเตาจิ่งเต๋อเจิ้น มณฑลเจียงซี อายุราวพุทธศตวรรษที่ 21-22.

50

- บริเวณหมู่ 4 บ้านพระประโทณ อำเภอมือง จังหวัดนครปฐม เครื่องถ้วยจีนกลุ่มนี้พบร่วมกับภาไลสำริดและสิ่งสำริดมีตราประทับ ศิลปะเขมร ชาวบ้านที่พบได้นำมามอบให้พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติจังหวัดนครปฐม ตั้งแต่กลางปี พ.ศ. 2533 ข้อมูลเครื่องถ้วยจีนกลุ่มนี้จึงได้จากคุณอุษา งามเพียรภาค หัวหน้าพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ จังหวัดนครปฐมในปัจจุบัน ประกอบด้วย

1. ชุดเคลือบสีไป๋ 1 ประกอบด้วยตัวเคลือบและฝา พิมพ์เป็นลายช่อดอกบัวและลายก้านชด ทั้งที่ฝาเคลือบและตัวเคลือบ เคลือบน้ำเคลือบสีขาวทั้งด้านในและนอก เนื้อดินสีขาวนวล ผลิตจากเตาอันจี มณฑลฝูเจี้ยน สมัยราชวงศ์ซ่งใต้ถึงราชวงศ์หยวน พุทธศตวรรษที่ 18

2. ชุดเคลือบสีไป๋ 2 มี 2 ชุด 4 ชิ้น ชุดแรกเป็นเคลือบพร้อมฝาทรงกลมแบน พิมพ์ลายเขาวงกตขานกันรอบตัวเคลือบและฝาในแนวตั้ง ก่อนเคลือบน้ำเคลือบสีขาว

อีกชุดหนึ่งเป็นเคลือบพร้อมฝา ตัวเคลือบพิมพ์ลายเขาวงกตในแนวตั้ง ส่วนฝาเคลือบ

พืชมัลลายนอกไม้ต้นและลายก้านชดไตเคลือบขาว เนื้อดินสีขาวทั้งหมดผลิตจากเตาอันจี มณฑลฝูเจี้ยน พุทธศตวรรษที่ 18

3. ชุกคลับชิงไป 3 ประกอบด้วยคลับและฝา ตัวคลับพืชมัลลายนะระร่องขนานกันในแนวตั้ง ผลิตจากเตาอันจี มณฑลฝูเจี้ยน อายุราวพุทธศตวรรษที่ 18 ส่วนตัวฝาพืชมัลลายนอกดอกไม้ ผิดตัวผิดฝากับตัวคลับ ผลิตจากเตาเคอฮัว มณฑลฝูเจี้ยน ราวพุทธศตวรรษที่ 17-18

4. ชุกเครื่องถ้วย 4 เป็นคลับพร้อมฝาและฝาอย่างเดี่ยวอีก 1 ชิ้น ชุกคลับพร้อมฝาเป็นทรงกลมแบนเคลือบใสทั้งด้านนอกและใน พืชมัลลายนอกประกายเรียงเป็นแถวระหว่างลายเส้นวงกลมดูขนาน เหมือนกันทั้งฝาและคลับ ผลิตจากเตาอันจี มณฑลฝูเจี้ยนพุทธศตวรรษที่ 18 อีก 1 ชิ้น เป็นฝาคลับทรงกลมแบน พืชมัลลายนอกดอกไม้ เคลือบใสทั้งด้านนอกและใน ผลิตจากเตาเคอฮัว มณฑลฝูเจี้ยน ราวพุทธศตวรรษที่ 17-18

5. ชุกเครื่องถ้วยจีน 5 ประกอบด้วยโถ พร้อมฝาทรงกลมสูง เนื้อหนา ฝามีจุดเคลือบใสเฉพาะด้านนอกไม่เคลือบกัน ขอบปากบิ่น และร้าว ผลิตจากเตาหนานอัน มณฑลฝูเจี้ยน สมัยราชวงศ์ซ่งเหนือ ในราวพุทธศตวรรษที่ 15-17 อีก 1 ชิ้นเป็นฝาคลับทรงกลม เคลือบสีเทาอมฟ้า ทั้งด้านในและนอก พืชมัลลายนอกดอกไม้ และลายเส้นขนานกันในแนวตั้ง ผลิตจากเตาเคอฮัว มณฑลฝูเจี้ยนในพุทธศตวรรษที่ 18

6. ชุกคลับชิงไป 6 เป็นคลับพร้อมฝา 2 ชุก ชุกแรกทรงกลมแบนพืชมัลลายนอกชดทั้งส่วนตัวและฝา ไต้เคลือบขาว ขอบปากบิ่นเล็กน้อย

อีก 1 ชุกเป็นคลับทรงกลมแบน เคลือบใสทั้งด้านในและนอก พืชมัลลายนอกชดที่ส่วนตัวคลับและตัวฝาพืชมัลลายนอกชดและลายก้านชด ผลิตจากเตาอันจี มณฑลฝูเจี้ยน ราวพุทธศตวรรษที่ 18

7. ไหสี่หู สภาพแตกเป็น 5 ชิ้น เป็นไหปากกว้าง เคลือบสีน้ำตาลอมเขียว ทั้งด้านในและนอก ประคัมหู รูปหน้ามังกรทั้ง 4 หู รอบปากไห ไต้หู 2 หู ก็เป็นลายนูนรูปตัวมังกร ด้านละ 1 ตัว ผลิตจากเตาในมณฑลกุ้ยชาง ราชวงศ์ซ่งภาคเหนือราวพุทธศตวรรษที่ 15-17

ข. เครื่องถ้วยลพบุรี

เครื่องถ้วยลพบุรีนี้มีแหล่งผลิตอยู่ในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยในปัจจุบัน แต่แหล่งเตาที่เป็นที่รู้จักนั้นอยู่ในเขตจังหวัดบุรีรัมย์ ซึ่งมีอยู่ใน 2 อำเภอ คือ อำเภอละหานทราย ที่มีผลอายุอยู่ในระหว่าง พ.ศ. 1528-1698 ที่เตาเผาโคกดินฟ้า

ที่นิยมผลิตเครื่องเคลือบดินเผาสีเขียวใส และสีน้ำตาล เนื้อดินสีเทา

อำเภอบ้านกรวด มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15-18 จากการขุดแต่งแหล่งเตา นายเจียน บริเวณบ้านถนนน้อย นิยมผลิตเครื่องถ้วยเคลือบสีเขียวอ่อน สีขาวนวล และสีน้ำตาล ผลิตผลจากเตานี้จะมีความประณีตเป็นพิเศษซึ่งอาจเป็นเตาหลวง

ลักษณะของเตาเป็นเตาถูป รูปไข่ ขนาดกว้าง 1.5 เมตร ยาว 15 เมตร ไข่ไม้ไผ่ ส่วนเป็นโค้งก้นจึงใช้ดินเหนียวยา บนโครงไม้ไผ่นั้นเป็นหลังคา ลักษณะเดียวกับเตาบ่านบางปูน จังหวัดสุพรรณบุรี มีผู้กล่าวว่าต้นแบบของเครื่องเคลือบเขมรนี้คือเครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์ถังลงมา 51 ตัวอย่างเครื่องถ้วยลพบุรีนี้ ได้พบที่

- บ้านบ่อโคก อำเภอมือง จังหวัดนครปฐม พบในพื้นที่ที่เคยพบพระพิมพ์ และเครื่องใช้สำริด มี 2 ชั้น คือ

1. กระจุกรูปปาก มีเส้นผ่าศูนย์กลาง 7.5 เซนติเมตร เนื้อดินสีเหลืองนวล เนื้อละเอียด เคลือบผิวสีน้ำตาลเข้ม พิมพ์เป็นลายนกปากและตาอยู่คานหน้า หางอยู่คานหลัง รอบตัวทำลายเขาหรือขนนกกันแนวข้าง เชิงไม่เคลือบได้รับอิทธิพลทางรูปแบบจากเครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์ถัง อายุราวพุทธศตวรรษที่ 15-17 ผลิตจากแหล่งเตาในจังหวัดบุรีรัมย์

2. กระจุกเคลือบสีน้ำตาลเข้ม ตัวถ้วยออกมากกว่าเชิง เนื้อดินสีขาวนวล ขอบปากตัดตรงมีลายนูนรูปปลาประดับอยู่ที่ขอบปากคานละ 1 ตัว ตรงกันข้ามกันรวมเป็น 2 ตัว อายุราวพุทธศตวรรษที่ 15-17 ผลิตจากแหล่งเตาในจังหวัดบุรีรัมย์เช่นกัน

สรุป ภาชนะดินเผาที่สำรวจพบนี้แม้จะมีอายุการผลิตตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 15 ลงมาแต่ช่วงเวลาที่ถูกส่งมาในบริเวณนั้น คงจะอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 โดยพิจารณาจากโบราณวัตถุที่พบร่วมกันซึ่งมักอยู่ในช่วงที่อิทธิพลขอมปรากฏเข้ามา หลังเมืองพระประโคนเสื่อมสลายลง โดยเฉพาะเครื่องถ้วยลพบุรีหรือเขมรนั้น พบที่บ้านบ่อโคก ซึ่งเป็นบริเวณที่สำรวจพบศิลปะขอมมากที่สุดในการสำรวจครั้งนี้

ตัวอย่างภาชนะดินเผาที่สำรวจพบนี้ล้วนอยู่ในความครอบครองของชาวบ้านในพื้นที่พบโบราณวัตถุชิ้นนี้ เป็นโบราณวัตถุอีกประเภทหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงการคงอยู่ของชุมชนพื้นเมืองหลังพุทธศตวรรษที่ 17 และมีการติดต่อสัมพันธ์กับเมืองอื่น ๆ ข้างเคียง

4.2.4 โบราณวัตถุอื่น ๆ

ในส่วนนี้จะเป็นโบราณวัตถุที่มีได้อยู่ในกลุ่มต่าง ๆ ช้างต้น และโบราณวัตถุที่ไม่ทราบที่มาโดยละเอียด แต่มีอายุสมัยหลังพุทธศตวรรษที่ 17 ลงมา ซึ่งจะสนับสนุนการมีอยู่ของชุมชนหลังพุทธศตวรรษที่ 17 โบราณวัตถุหลายชิ้นได้เก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดนครปฐม และในบริเวณวัดพระประโคมเจดีย์ ดังนี้

1. แท่นหินศิลาจำหลักจากวัดไทร ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดนครปฐม สลักเป็นแท่นสี่เหลี่ยมจัตุรัส สูง 61 เซนติเมตร กว้างด้านละ 114 เซนติเมตร ทั้ง 4 ด้านสลักเป็นรูปพระพุทธเจ้าแสดงปฐมเทศนาประทับนั่งบนบัลลังก์ ทรงจีวรเป็นริ้วแนบลำตัว ห่มเฉียง ปลายจีวรอยู่ในระคับพระอุระ ด้านซ้ายของบัลลังก์เป็นรูปปัญจวัคคีย์ นุ่งห่มลักษณะเดียวกับพระพุทธเจ้า ด้านขวาช่วงบนจำหลักเป็นรูปพระพรหมเจดีย์ และพระอินทร์เจดีย์คร ด้านล่างเป็นรูปบุคคลคล้ายดาบี่

ลักษณะการครองจีวรนี้เป็นลักษณะของศิลปะอมราวดี (พุทธศตวรรษที่ 7-11) พระพักตร์เหลี่ยม คิ้วต่อกันเป็นปีกกา จมูกบานใหญ่ พระโอษฐ์หนา มีร่องลึกยืมที่พระหนุแบบศิลปะขอมแบบบาปวน (พุทธศตวรรษที่ 15-16) จึงน่าจะเป็นภาพสลักในวงศ์ศิลปะทวารวดีตอนปลายราวพุทธศตวรรษที่ 15-17

การพบแท่นศิลาจำหลักสมัยทวารวดีที่วัดไทรนี้ สอดคล้องกับข้อมูลจากเจ้าอาวาสว่าฐานอุโบสถที่เห็นอยู่ในปัจจุบันนี้สร้างอยู่บนฐานเจดีย์เดิม ซึ่งเป็นอิฐขนาดใหญ่แบบอิฐสมัยทวารวดี จึงแสดงให้เห็นว่าศิลปะทวารวดีนี้กระจายออกมานอกเมืองไกลที่สุดที่บริเวณนี้ซึ่งห่างจากเมืองพระประโคมประมาณ 5 กิโลเมตร ผู้ที่นำศิลปะกรรมทวารวดี มาสร้างที่บริเวณนี้ ก็คงจะเป็นชาวเมืองพระประโคมที่คงอาศัยอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 17

2. โบราณวัตถุในบริเวณวัดพระประโคมเจดีย์ ประกอบด้วย

- ศิวลึงค์สลักจากหินทรายสีเสียว สูงประมาณ 1 เมตรจากการสอบถามได้ความว่าพบ 2 ชิ้น ในบริเวณฐานเจดีย์ห่างจากเจดีย์จุดประโคมทางทิศตะวันออกประมาณ 500 เมตร ศิวลึงค์นี้เป็นรูปเคารพในศาสนาฮินดู ซึ่งในที่นี่อาจเป็นเครื่องบูชาของพราหมณ์ประจำเมือง

- เศียรพระพุทธรูปปูนปั้น ศิลปะทวารวดี ก็มีลักษณะพระพักตร์เป็นเหลี่ยมมีไรพระศก ศิลปะทวารวดีนี้เป็นรูปแบบผสมระหว่างศิลปะทวารวดีและศิลปะขอมที่นิยมในกลุ่มเมืองที่ต่อเนื่องมาจากกลุ่มเมืองทวารวดีเดิม ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 18 ลงมา

- เศียรพระพุทธรูปหินทรายสีแสด ศิลปอยุธยา มีลักษณะพระพักตร์ยาว มีไรพระศก อายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 21-22

โบราณวัตถุเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลวัฒนธรรมอื่น ที่แพร่เข้ามาหลังจากที่เมืองพระประโทณเสื่อมสลาย และแสดงให้เห็นว่ามีชุมชนอยู่ต่อเนื่องมาหลังพุทธศตวรรษที่ 17 ซึ่งเป็นอายุสมัยของโบราณวัตถุนั้น

3. โบราณวัตถุในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ จังหวัดนครปฐม

๓. ฐานรูปเคารพ มีลักษณะเป็นสี่เหลี่ยมจตุรัส มีรูเคี้ยวตรงกลาง ไม่ทราบที่มา โดยละเอียด เป็นศิลปกรรมสมัยลพบุรี ราวพุทธศตวรรษที่ 16-17

- ฐานโยนหินทรายสีเขียว มีลักษณะเป็นแท่นสี่เหลี่ยมจตุรัส ตรงกลางมีรูเคี้ยวรอบรูเคี้ยวเป็นร่องรอบฐาน ด้านหน้าเป็นรางยื่นยาวออกมาให้น้ำไหลลงภาชนะรองรับ ซึ่งเป็นส่วนที่จะต้องประกอบกับแท่งศิวดิ่ง สำหรับรดน้ำที่ตัวศิวดิ่งให้ไหลลงมาตามร่องดังกล่าวเพื่อบูชาพระศิวะ ศิลปลพบุรี ในราวพุทธศตวรรษที่ 16-18

- ชิ้นส่วนของพระพุทธรูปหินทราย ในห้องคลัง สภาพไม่สมบูรณ์ แต่มีลักษณะทรงจิวรปลายศอกยาวลงมาถึงพระนาภี แบบพระพุทธรูปสมัยอยุธยาตอนกลาง และบางองค์เป็นปลายเขี้ยวตะขาบ แบบสมัยอยุธยาตอนปลาย เป็นโบราณวัตถุส่วนหนึ่งที่สนับสนุนชุมชนหลังพุทธศตวรรษที่ 17

- เศียรบุคคลปูนปั้น ศิลปทวารวดี มีลักษณะพระพักตร์เหลี่ยม มีไรพระศก บางชิ้นสวมเทริด คิ้วต่อกันเป็นปีกกา คาโปก วิมพีปากหนา อยุธยาพุทธศตวรรษที่ 17-18

โบราณวัตถุเหล่านี้เป็นหลักฐานอีกส่วนหนึ่งสำหรับศึกษาชุมชนสมัยต่าง ๆ ในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำนครชัยศรีหลังพุทธศตวรรษที่ 17-24 เช่นเดียวกับหลักฐานในหมวดอื่น ๆ ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

4. ผลการวิเคราะห์ข้อความจากเอกสารประวัติศาสตร์

เอกสารทางประวัติศาสตร์คือเอกสารที่บันทึกเรื่องราวต่าง ๆ ในอดีต เช่น พระราชพงศาวดาร, จดหมายเหตุต่าง ๆ ฯลฯ ในการศึกษาที่ผู้เขียนใช้เอกสารประเภทพระราชพงศาวดารเป็นหลักซึ่งได้บอกหรือบันทึกเรื่องราวบางส่วน of เมืองนครไชยศรีที่ได้รับการสถาปนาเป็นหัวเมืองชั้นในของกรุงศรีอยุธยาในปี พ.ศ. 2104 พระราชพงศาวดารที่ใช้ในการศึกษานี้ ประกอบด้วย

- พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา
- พระราชพงศาวดารฉบับพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน
- พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาก)
- คำให้การชาวกรุงเก่า; คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงพระเสวีรัฐอักษรนิติ
- พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ

เอกสารประวัติศาสตร์ช่วยให้ทราบเรื่องราวของเมืองนครชัยศรีที่มีศูนย์กลางปกครองอยู่ในเขตตำบลบ้านท่าเสา อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม ซึ่งอยู่ในเขตพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำใหม่ที่เกิดขึ้นหลังพุทธศตวรรษที่ 17 ถึงรายละเอียดต่อไปนี้

เมืองนครไชยศรี⁴ 2104 พระราชพงศาวดารทุกฉบับจะกล่าวถึงเหตุการณ์ในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ หลังเสร็จศึกสงครามกับหงสาวดีครั้งแรก ในคราวที่สูญเสียสมเด็จพระสุริโยทัย ว่าได้มีการปรับปรุงจัดตั้งหัวเมืองขึ้นใหม่ โดยยุบและหุบป้อมเมืองบางเมืองทิ้ง และตั้งเมืองใหม่ขึ้น เช่น เมืองนครไชยศรี เมืองสาครบุรี และเมืองนนทบุรี ฯลฯ ทุกฉบับจะกล่าวว่าการที่ทรงตั้งเมืองใหม่ขึ้นก็เพระจะกำจัดผลของกองทัพไม่เพียงพอในหัวเมืองใหม่เหล่านี้มีชายาครีมากพอที่จะเสริมกำลังพลให้เข้มแข็งขึ้น สมควรที่จะจัดการเกณฑ์มาเป็นทหารจึงได้ตั้งเมืองใหม่ขึ้น เพื่อที่จะได้จัดระบบเมืองและส่งข้าหลวงเข้าไปตั้งคนเข้ากองทัพได้โดยสะดวก เรื่องราวในตอนนั้นทำให้เข้าใจว่า บทบาทเริ่มแรกของเมืองนครไชยศรีที่กรุงศรีอยุธยาคือบทบาททางการทหาร

เมืองนครไชยศรีเกิดจากการตัดแบ่งท้องที่บางส่วนของเมืองสุพรรณบุรีทางใต้ และเมืองราชบุรีด้านตะวันออก⁵² แสดงให้เห็นถึงว่าชาวเมืองนครไชยศรีเป็นชาวพื้นเมืองเดิมที่อาศัยอยู่ในพื้นที่นี้มาแต่เดิม เป็นเพียงการจัดระบบเขตปกครองใหม่

ที่มาของชื่อเมืองนครไชยศรีนั้นมีอาจสืบทราบได้ว่ามีมาก่อนกรุงศรีอยุธยาหรือไม่ แต่ก็ไม่ปรากฏแน่ ๆ ในกรุงศรีอยุธยา ซึ่งทำให้แม่น้ำท่าจีนตอนที่ไหลผ่านเมืองนครไชยศรีนี้มีชื่อในท้องถิ่นตามชื่อเมืองนครไชยศรีว่า "แม่น้ำนครชัยศรี"

เมืองนครไชยศรีนี้คงมีบทบาทในด้านแหล่งกำลังพลเสริมกองทัพเท่านั้น แต่ความเข้มแข็งของกำลังพลที่อยู่ในเมืองนครไชยศรี เองนั้นคงมีน้อย จากการที่มักถูกโจมตีอยู่เสมอโดยเมืองข้างเคียงเช่น เดมร เป็นต้น ถูกเกณฑ์ผู้คนไปได้โดยง่าย เมื่อเทียบกับหัวเมืองอื่นใกล้เคียง เช่น เมืองเพชรบุรี ที่มีความเข้มแข็งกว่าและได้รับความสนใจจากกรุงศรีอยุธยา

มากกว่า เป็นต้น

จากสภาพตำแหน่งที่ตั้งของเมืองนครนิวยอร์ก จึงมีความอุดมสมบูรณ์เป็นแหล่งเกษตรกรรมที่สำคัญแหล่งหนึ่งผลิตเสบียงป้อนเข้าเมืองหลวงทั้งยังมีความสะดวกในการคมนาคมขนส่งสินค้า เมืองนครนิวยอร์กจึงมีบทบาทเป็นแหล่งอาหารและสินค้าเกษตรกรรมของกรุงศรีอยุธยา

สรุป เมืองนครนิวยอร์กจากเอกสารนี้เป็นหัวเมืองขนาดเล็กชั้นใน ที่ไม่ปรากฏบทบาทสำคัญในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยามากนัก คงเป็นแหล่งผลิตผลป้อนเข้ากรุงศรีอยุธยา และแหล่งกำลังพลของกองทัพเท่านั้น

4.4 ภาพรวมของชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำนครชัยศรีก่อนพุทธศตวรรษที่ 24

จากการศึกษาโบราณสถาน โบราณวัตถุที่ผ่านมาช่วยให้ได้ทราบลักษณะรูปแบบอิทธิพลของศิลปกรรมในแหล่งโบราณคดีในแต่ละแหล่ง ซึ่งรวมไปถึงอายุสมัยของชุมชนนั้น ๆ ได้ เนื่องจากในการสำรวจนั้นได้ยึดเอาเส้นทางลำน้ำโบราณเป็นหลัก ซึ่งก็ได้พบแหล่งโบราณคดีตามสองฝั่งลำน้ำโดยตลอด แหล่งโบราณคดีเหล่านี้จะเป็นวัดเกือบทั้งหมดเนื่องจากวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนมาตั้งแต่ที่มนุษย์เริ่มนับถือพุทธศาสนา วัดจึงเป็นแหล่งศิลปกรรมที่ถาวรในแต่ละยุคแต่ละสมัยด้วย เช่น เจดีย์ โบสถ์ วิหาร ใบเสมา และรูปเคารพ เป็นต้น ฯลฯ

วัดเก่าแก่ต่าง ๆ จากการสำรวจพบว่าหลาย ๆ แห่งจะมีหลักฐานเก่าลงไปถึงสมัยทวารวดีที่คงต่อเนื่องมาจากสมัยที่เมืองพระประโทณยังคงเจริญอยู่ ทั้งยังเป็นการแสดงให้เห็นถึงการมีชุมชนต่อเนื่องกับชาวเมืองพระประโทณบางส่วน ลงมาถึงพุทธศตวรรษที่ 24 บางแห่งจะพบหลักฐานเพียงสมัยเดียว ในบางแห่งจะพบ 2-3 สมัย หลักฐานต่าง ๆ ที่พบในแหล่งโบราณคดีทั้ง 17 แห่งนั้น แสดงให้เห็นถึงชุมชนในต่างต่าง ๆ ซึ่งแบ่งเป็น 3 ช่วง ดังนี้

4.4.1 ชุมชนในบริเวณลุ่มแม่น้ำนครชัยศรีระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17-18

ในช่วงเวลานี้ชุมชนที่หลงเหลืออยู่หลังการรุกรานของเมืองโบราณพระประโทณ คงเป็นกลุ่มเล็ก มีการรับเอารูปแบบวัฒนธรรมทางศาสนาจากเมืองรอบข้างเข้ามา ที่เด่นชัดคือวัฒนธรรมศิลปขอม ดังที่ได้พบโบราณวัตถุศิลปขอม จำนวนหนึ่งในการสำรวจนี้ ประกอบด้วย

- พระพิมพ์ดินเผา 4 แบบ พิมพ์สีลาชอม 3 แบบ พิมพ์สีลพุกาม 1 แบบ คือ พระพิมพ์พิมพ์พุทธฉายที่มีต้นกำเนิดในประเทศอินเดีย และส่งอิทธิพลมาให้แก่อาณาจักรพุกาม พร้อมกับพุทธศาสนาราวพุทธศตวรรษที่ 14-16 จากนั้นก็ส่งต่อเข้ามาถึงกลุ่มเมืองในวัฒนธรรมทวารวดี ดังที่พบพระพิมพ์พุทธฉายนี้ในประเทศอินเดีย พม่า กาญจนบุรี ราชบุรี และพระนครศรีอยุธยา เป็นต้น

พิมพ์อีก 3 พิมพ์ มีลักษณะของศิลปะชอม คือ พระพิมพ์ปรกโพธิ์ อิทธิพลศิลปะปาปวน (พุทธศตวรรษที่ 15-16) พระพิมพ์มหาปาฏิหาริย์ อิทธิพลศิลปะนครวัด (พุทธศตวรรษที่ 17) และพระพิมพ์ศรีภักย์ อิทธิพลศิลปะนครวัดเช่นเดียวกัน พระพิมพ์เหล่านี้เคยพบในจังหวัดราชบุรี และพระนครศรีอยุธยา ซึ่งเป็นเมืองที่ได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมชอมเช่นเดียวกัน

- เครื่องใช้และเครื่องประดับสำริด จำนวนมากพอสมควร เครื่องสำริดเหล่านี้มีหน้าที่เป็นเครื่องประกอบพิธีกรรมในลัทธิตันตระ และบางส่วนจะเป็นเครื่องใช้และเครื่องประดับของชนชั้นสูง เครื่องสำริดหลายชิ้นคล้ายคลึงกับเครื่องสำริดที่พบในจังหวัดปราจีนบุรี บริเวณเมืองโบราณศรีมโหสถ และกลุ่มเมืองในวัฒนธรรมชอมโดยตรง เมืองศรีมโหสถนี้เป็นเมืองท่าชายฝั่งทะเลเดิมในสมัยทวารวดีเช่นกัน แต่หลังพุทธศตวรรษที่ 16 ลงมา วัฒนธรรมชอมได้เข้ามาครอบคลุมอย่างเต็มที่ เนื่องจากอยู่ใกล้อาณาจักรชอมมากกว่าเมืองอื่น ๆ เครื่องสำริดที่พบในจังหวัดนครปฐม จึงอาจวิเคราะห์อายุได้โดยเปรียบเทียบรูปแบบกับเครื่องสำริดในเมืองศรีมโหสถและเมืองโบราณชอมเองหลายแห่ง อายุของเครื่องสำริดนี้น่าจะมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 16-19

- ภาชนะดินเผาเคลือบสีน้ำตาล จากแหล่งเตาในจังหวัดบุรีรัมย์

โบราณวัตถุเหล่านี้พบร่วมกันในบริเวณฐานเจดีย์แบบทวารวดีที่บ้านบ่อโคโนค ซึ่งอยู่ทางทิศใต้ของเมืองพระประโทณ มาตามคลองบ่อโคโนคที่ไหลเลี้ยวคูเมืองและบางส่วนพบที่บริเวณวัดศรีมหาโพธิ์ อำเภอนครชัยศรี ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองพระประโทณ ซึ่งมีโคกเนินสมัยทวารวดีหลายเนินกระจายอยู่ที่บริเวณวัดทุ่งน้อยชาวบ้านก็เคยขุดพบเครื่องสำริดประดับราชรถจำนวนมาก ดังนั้นแหล่งชุมชนที่มีวัฒนธรรมชอมจะอยู่ในบริเวณเมืองและรอบ ๆ เมืองพระประโทณ และพื้นที่ชุมชนในสายคลองบางพระ ซึ่งจะหนาแน่นกว่าชุมชนในสายคลองบางแก้ว

4.4.2 ชุมชนในบริเวณลุ่มแม่น้ำนครชัยศรีระหว่างพุทธศตวรรษที่ 18-22

ในช่วงนี้ ชุมชนพื้นเมืองนี้ได้มีรูปแบบวัฒนธรรมเป็นของตนเองอย่างแท้จริง หลังจากที่มีรูปแบบวัฒนธรรมของเมืองอื่นต่างเคียงที่โคแพร่เข้ามาก่อนหน้านี้ได้เลือนลางไป รูปแบบศิลปะนี้ บางท่านเรียกว่า "อุทอง" บางท่านรวมเรียกเป็น "ศิลปอโยธยา" ซึ่งพัฒนาการต่อมา เมื่อรวมเมืองกับละโว้ที่อยู่ทางฝั่งตะวันออกของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา รวมเป็นกรุงศรีอยุธยา อาณาจักรที่ชัดเจนที่สุดของชาวสยาม เรียกว่า "ศิลปอยุธยา" และชุมชนนี้ก็จะมีเหมือนกับชุมชนอื่นในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ในช่วงเวลาเดียวกันนี้ คือ มีการติดต่อค้าขายกับเมืองอื่น ๆ ดังที่ได้พบเครื่องถ้วยจีนจำนวนมากที่มีลักษณะเดียวกับ เครื่องถ้วยจีนที่พบในชุมชนต่างเคียงร่วมสมัยกัน

หลักฐานร่องรอยของชุมชนในช่วงเวลานี้มักจะพบในบริเวณเดียวกับที่พบหลักฐานทวารวดี จึงเป็นความต่อเนื่องของชุมชนเดียวกันมาโดยตลอด ชุมชนช่วงนี้จะตั้งถิ่นฐานอยู่ตามลำน้ำสำคัญ คือ

- คลองบางแก้ว ซึ่งเป็นเส้นทางเศรษฐกิจมาตั้งแต่สมัยที่เมืองพระประโททยังเจริญอยู่ เราจึงได้พบหลักฐานของชุมชนทวารวดีในบริเวณนอกเมืองนี้ด้วย กระทั่งในสมัยต่อมาแม่น้ำท่าจีนจะเล็กลงแต่ก็ยังเป็นเส้นทางคมนาคมขนส่งของชุมชนที่ยังคงหลงเหลืออยู่มาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ เราจึงได้พบโบราณวัตถุ โบราณสถานสมัยหลังทวารวดีรวมอยู่ด้วย เช่น เจดีย์ใบเสมา รูปเคารพและเครื่องเคลือบดินเผา เป็นต้น ฯลฯ

แหล่งหลักฐานสมัยทวารวดีเท่าที่ได้สำรวจพบอยู่ไกลจากเมืองพระประโททยามากที่สุดคือ 5 กิโลเมตร คือบริเวณวัดพรุ ไกลไปจากนั้นจะพบน้อยมาก แสดงให้เห็นถึงช่วงการขยายชุมชนในขณะนั้นพื้นที่ที่เป็นตำบลบ้านท่าในในปัจจุบัน คงยังไม่เหมาะต่อการตั้งถิ่นฐาน คือ อาจยังมีน้ำท่วมถึงเสมอ ๆ

- คลองบางพระ ระยะทางจะไกลกว่าคลองบางแก้ว แต่ก็ได้พบหลักฐานสมัยทวารวดีหนาแน่น คลองบางพระนี้มีส่วนหนึ่งที่ติดต่อกับลำน้ำสายย่อยที่ไหลต่อเนื่องมาจากคลองเจดีย์บูชา ในบริเวณคูเมืองทางด้านทิศตะวันตก จึงเป็นเส้นทางหนึ่งที่ชุมชนจากเมืองพระประโททยอาจจะใช้เป็นเส้นทางขยายตัวออกมา จึงได้พบฐานเจดีย์สมัยทวารวดีหลายแห่งซึ่งอยู่ต่อมาจนได้รับเอาวัฒนธรรมขอมด้วย ดังที่ได้เคยมีผู้พบเครื่องสำริด ศิลปเขมร บริเวณวัดศรีมหาโพธิ์วัดทุ่งน้อย เท่าที่สำรวจนั้นหลักฐานสมัยทวารวดีจะอยู่ไกลที่สุดห่างจากเมืองพระประโททยมาทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ 10 กิโลเมตรในบริเวณของวัดโบสถ์ร้างในปัจจุบัน ไกลจากนั้นไปจะพบน้อยมาก

ในบริเวณเมืองพระประโทณนั้น ศิลปกรรมของชุมชนสมัยคูทองและอยุธยา ก็มีปรากฏอยู่เช่นกัน ดังที่ พระประโทณเจดีย์ และพระปฐมเจดีย์องค์เก่า ที่มีลักษณะผสมของศิลปกรรมสมัยอยุธยา เนื่องจากการบูรณะซ่อมแซมอย่างต่อเนื่องในระยะเวลาที่ผ่านมา เช่น ส่วนฐานพระปรางค์ 8 เหลี่ยมแบบคูทอง และค้ำพระปรางค์ย่อมุมแบบศิลปอยุธยาตอนปลาย เป็นต้น ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความต่อเนื่องของชุมชนในระยะเวลาพุทธศตวรรษที่ 18-22

4.4.3 ชุมชนบริเวณคูน้ำนครชัยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 22-24

ชุมชนในช่วงนี้ค่อนข้างจะชัดเจนเนื่องจาก ได้ถูกกล่าวถึงบ้างในพระราชพงศาวดาร เพราะได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นเมืองนครไชยศรี หัวเมืองชั้นในของกรุงศรีอยุธยา เป็นแหล่งกำลังพลของกองทัพ ซึ่งคงมีบทบาทในช่วงแรกที่สถาปนาเท่านั้น เนื่องจากหลังสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิลงมา ก็มีน้อยได้มีการกล่าวถึงเมืองนครไชยศรีในแง่ของการทหารเลย แต่จากลักษณะภูมิประเทศที่ตั้งของเมืองนครไชยศรี พบว่ามีบทบาทเป็นแหล่งเสบียงอาหารและสินค้าการเกษตรของกรุงศรีอยุธยามากกว่า

ทั้งที่ชุมชนในช่วงนี้มาอยู่อาศัยกันอย่างหนาแน่นในบริเวณนอกรัศมี 5 กิโลเมตร อาจเป็นเพราะสภาพพื้นที่ได้เปลี่ยนแปลงจากเดิมที่ยังคงเป็นที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงมาเป็นที่ดอนปลอดภัยจากน้ำท่วมดังสภาพในปัจจุบัน ผู้คนจึงเริ่มกระจายเข้าไปอยู่อาศัยกันมากขึ้น ดังที่ได้พบโบราณวัตถุ โบราณสถาน สมัยอยุธยาโดยส่วนใหญ่ในบริเวณพื้นที่ใหม่นี้ หลักฐานที่เก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ 22 นั้น พบน้อยมาก สาเหตุที่ศิลปกรรมสมัยอยุธยา-รัตนโกสินทร์ มาตั้งอยู่ในบริเวณนี้ ก็คงเพราะความเป็นหัวเมืองชั้นในในเมืองหนึ่งของกรุงศรีอยุธยานั่นเอง

จากหลักฐานทั้ง 17 แห่ง ที่ได้สำรวจมานั้น แสดงให้เห็นการอยู่อาศัยต่อเนื่องของชุมชนเมืองพระประโทณบางส่วนลงมาถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา ชุมชนเหล่านี้จะขยายตัวมาทางตะวันออกในลักษณะก่อน เป็นก่อนไปจนกระทั่งในสมัยอยุธยา จึงมาอยู่กันอย่างหนาแน่นในบริเวณเมืองนครไชยศรี ที่มีความอุดมสมบูรณ์สูงและสะดวกต่อการคมนาคมไปสู่เมืองต่าง ๆ ชุมชนนี้คงอยู่อาศัยจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ เพิ่งจะย้ายศูนย์กลางกลับมาอยู่ที่บริเวณพระปฐมเจดีย์ในสมัยรัชกาลที่ 5 นี้เองจนถึงปัจจุบัน

เชิงอรรถท้ายบทที่ 4

- 1 คีลปากกร, กรม. วิวัฒนาการพุทธสถานไทย (กทม.:อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ปร จำกัด; 2533), หน้า 72-73.
- 2 สุนทรภู. นิราศสุนทรภู (กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), หน้า 290-291.
- 3 สุจิตต์ วงษ์เทศ. ขุนศรีศรีทศา, หน้า 67.
- 4 การศาสนา, กรม. ประวัติพุทธเจดีย์. (กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์การศาสนา. 2526), หน้า 3-4.
- 5 สุจิตต์ วงษ์เทศ. ขุนศรีศรีทศา, หน้า 60-69.
- 6 น. ณ. ปากน้ำ. สถาปัตยกรรมในสยามประเทศ (กทม.:สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2516)
- 7 คีลปากกร, กรม. วิวัฒนาการพุทธสถานไทย,
- 8 สัน สีมารัง. "รายงานการสำรวจจิตรกรรมฝาผนังในเขตอำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม" เอกสารประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์ โบราณคดี และวัฒนธรรมพม่าน จังหวัดนครปฐม, หน้า 6-9.
- 9 บรรจบ เทียมทัต. กำเนิดเสมาธรรมจักร (กทม.), หน้า 1.
- 10 น. ณ. ปากน้ำ. ศิลปะบนใบเสมา. (กทม.:สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2524), หน้า 9.
- 11 กมล ฉายาวัดนะ. ใบเสมาภาคกลางของประเทศไทย. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2523, หน้า 29-31.
- 12 เรื่องเดิม, หน้า 72-73.
- 13 นิตินันท์ คีรีทรัพย์. พระนิมิตดินเผาสมัยทวารวดี. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524, หน้า 17-18.
- 14 จิรนนท์ พุทธมนต์พิทักษ์ และคณะ. เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง "โบราณคดี-ทุ่งเจดีย์หัก" จากการบูรณะชุดแต่งเจดีย์แปดเหลี่ยม ที่วัดเจดีย์หัก อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี, สัมมนาปริญญาตรี ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2532, หน้า 97.
- 15 เรื่องเดิม, หน้า 98-99.
- 16 สุภัทรทิศ คีรีฤๅล. "โบราณวัตถุที่ค้นพบจากกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ รุ่นที่ 2" พระ-

พุทธรูปและพระพิมพ์ในกรุงพระปรางค์วัดราชบูรณะ อำเภอเมือง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.
(กทม.: กรมศิลปากร, 2502). หน้า 17.

¹⁷ ศิลปากร, กรม. "อายุของพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา" พระ-
พุทธรูปและพระพิมพ์ในกรุงพระปรางค์วัดราชบูรณะ อำเภอเมือง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา,
หน้า 7-9.

¹⁸ วรราช สุวรรณฤทธิ. "หลักฐานทางโบราณคดีสมัยทวารวดีที่บ้านท่าหวี จังหวัด
กาญจนบุรี" วารสารเมืองโบราณ, ปีที่ 14, ฉบับที่ 4 (ตุลาคม-ธันวาคม 2531), หน้า 81-83.

¹⁹ จิรนนท์ พุทธมนต์พิทักษ์ และคณะ. เรื่องเดิม, หน้า 86.

²⁰ เรื่องเดิม, หน้า 175-176.

²¹ นิตินันท์ ศิริทรัพย์. เรื่องเดิม, หน้า 31-32, 69-70.

²² เรื่องเดิม, หน้า 50.

²³ สุวิญญู สุขสวัสดิ์, มรว.ดร. ศิลปจามและศิลปพม่าโดยสังเขป. (นครปฐม:
โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2531), หน้า 30.

²⁴ สุภัทรทิศ ศิสกุล, ศจ.มจ. ศิลปอินเดีย (กทม.: องค์การศาสนา, 2519) หน้า 114

²⁵ จิรนนท์ พุทธมนต์พิทักษ์และคณะ. เรื่องเดิม, หน้า 105-106.

²⁶ เรื่องเดิม, หน้า 87

²⁷ สถาบันทักษิณศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา, สารานุกรมวัฒนธรรม
ภาคใต้ เล่ม 6 (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์การพิมพ์, 2523), หน้า 2295-2597

²⁸ จิรนนท์ พุทธมนต์พิทักษ์. เรื่องเดิม, หน้า 87

²⁹ พร้อม สุทัศน์ ณ อยุธยา. ประวัติศาสตร์ โบราณคดี โบราณสถาน และพระพิมพ์
(พระนคร: เจริญธรรมการพิมพ์, 2512), หน้า 3

³⁰ สุภัทรทิศ ศิสกุล, ศจ.มจ. ประติมากรรมขอม (นครหลวงกรุงเทพธนบุรี: กรุงเทพมหานคร
การพิมพ์, 2515), หน้า 160

³¹ ศิลปากร, กรม. เรื่องเดิม. รูปที่ 38, 72-97

³² จิรนนท์ พุทธมนต์พิทักษ์และคณะ. เรื่องเดิม, หน้า 80-87

- 33 เรื่องเคิม, หน้า 104-105.
- 34 สุภัทรทิศ ศิลปิน, ศจ.มจ. ประติมากรรมขอม, หน้า 160
- 35 ศิลปากร, กรม. เรื่องเคิม, รูปที่ 60
- 37 เรื่องเคิม, หน้า 159-160
- 38 ประสงค์ ชาวนาไร. การศึกษาประติมากรรมเครื่องใช้สำริดในศิลปะเขมรในประเทศไทย. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529, หน้า 52
- 39 เรื่องเคิม, หน้า 53-54
- 40 เรื่องเคิม, หน้า 170-171
- 41 เรื่องเคิม, หน้า 66-67
- 42 เรื่องเคิม, หน้า 177-178
- 43 เรื่องเคิม, หน้า 190
- 44 สุภัทรทิศ ศิลปิน, ศจ.มจ. ศิลปะขอม (พระนคร: หจก. ศิวพร, 2510), รูปที่ 75
- 45 ประสงค์ ชาวนาไร. เรื่องเคิม, หน้า 91
- 46 เรื่องเคิม, หน้า 204
- 47 ข้อมูลจากคุณอุษา จัวนเพียรภาค หัวหน้าพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ จังหวัดนครปฐม
- 48 อ่านโดย รศ.ดร. กุโรศรี วรสระริน และศจ.ดร. ประเสริฐ ณ นคร
- 49 ปวีวรรณ ชรรษาพรและกฤษณา พิเศษศรี. ศิลปะเครื่องถ้วยในประเทศไทย (กทม: บริษัท แอคมี่ พรินติ้ง, 2533), หน้า 68-70
- 50 ข้อมูลจากคุณอุษา จัวนเพียรภาค กำหนดอายุโดยคุณปวีวรรณ ชรรษาพร พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ อีสานศึกษา เต็มเองหยุด จำกัด
- 51 นัฏฐภัทร-ภูวงศ์ จันทวิศ. เครื่องถ้วยจากเตาในจังหวัดบุรีรัมย์ (กทม: บริษัท หิรัญพัฒน์ จำกัด, 2532), หน้า 19-45
- 52 คำวรางฆานุภาพ. สมเด็จพระนเรศวรมหาราช. พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, หน้า

บทสรุป

จากการศึกษาร่องรอยของชุมชนบริเวณแม่น้ำนครชัยศรี ก่อนพุทธศตวรรษที่ 24 ได้ผลสรุปตามจุดมุ่งหมายที่ตั้งไว้เบื้องต้น คือ ชุมชนที่ราบลุ่มที่ราบลุ่มแม่น้ำนครชัยศรี ที่อาศัยอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17 -24 นี้ เป็นชุมชนเมืองโบราณพระประโทณบางส่วนที่มีได้อพยพไปเมืองอื่นเมื่อพุทธศตวรรษที่ 17 ดังที่พิจารณาได้จากการพบโบราณสถาน โบราณวัตถุหลายสมัยร่วมกันพื้นที่เดียวกัน ตั้งแต่สมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 11-17) ถึงสมัยลพบุรี (พุทธศตวรรษที่ 17-24) แสดงให้เห็นการอยู่ต่อเนื่องกันของชุมชนแห่งนี้

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-18 ชุมชนนี้คงอาศัยอยู่รอบ ๆ เมืองพระประโทณ ในรัศมีไม่ไกลเกิน 5 กิโลเมตร มีการติดต่อกับชุมชนรอบข้างจากการที่พบโบราณวัตถุศิลปกรรมบริเวณบ้านบ่อตโนนท ทางทิศใต้ของเมืองพระประโทณ

ในราวพุทธศตวรรษที่ 18 ลงมานั้น เขตพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำใหม่ ทางทิศตะวันออกติดแม่น้ำนครชัยศรี คงจะปลดปล่อยจากน้ำท่วมคล้ายกับลักษณะในปัจจุบัน ชุมชนพื้นเมืองนี้ จึงขยายเข้าไปอยู่ในพื้นที่ใหม่มากขึ้นเรื่อย ๆ จนได้รับการสถาปนาเป็นหัวเมืองชั้นในของกรุงศรีอยุธยา ที่เรียกชื่อว่า "เมืองนครไชยศรี" ในปี พ.ศ.2104 มีบทบาทเป็นแหล่งกำลังพล เสริมกองทัพ และแหล่งสินค้าส่งออกประเภทผลิตภัณฑ์ทางการเกษตรของกรุงศรีอยุธยามาโดยตลอด ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. ที่มาของชุมชนลุ่มแม่น้ำนครชัยศรีในพุทธศตวรรษที่ 17

ในช่วงก่อนการเกิดแม่น้ำนครชัยศรีนั้น ในบริเวณแม่น้ำจะเป็นชุมชนทางคลองและชายฝั่งทะเลที่น้ำท่วมถึงมาก่อน จากชายฝั่งทะเลนี้เข้ามาทางตะวันตกประมาณ 7 กม. จะเป็นพื้นที่ตั้งของชุมชนเมืองที่สำคัญ คือ เมืองพระประโทณ เมืองท่าค้าขายทางทะเล โดยมีแม่น้ำบางแก้วที่ไหลผ่านตัวเมือง มาออกทะเลเป็นเส้นทางเดินเรือเข้าออก ชาวเมืองพระประโทณมีความเจริญสูงสุดในค่านวัฒนธรรม คือ มีภาษาใช้มีช่างที่มีฝีมือ ทางค่านศิลปกรรมสูง ฯลฯ ภายในเมืองมีการจัดระเบียบระบบชลประทานชักน้ำธรรมชาติเข้ามาใช้จ่ายภายในตัวเมือง รูปแบบวัฒนธรรมของชาวเมืองพระประโทณนั้นมีที่มาจากวัฒนธรรมอินเดีย ทั้งทางศาสนาพุทธ รูปแบบศิลปกรรม ตลอดจนความเชื่อต่าง ๆ ฯลฯ มาผสม

กลมกลืนกับลักษณะพื้นเมือง จนเป็นรูปแบบวัฒนธรรมที่สำคัญ คือ "ทวารวดี" ซึ่งมาจากชื่อในภาษาสันสกฤต ซึ่งเป็นชื่อเมือง ที่มีวัฒนธรรมลักษณะนี้และได้ติดต่อกับทางประเทศจีน จึงปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุจีน ในชื่อเมืองว่า "โถโลโปตี้"

ลักษณะวัฒนธรรมทวารวดีนี้ปรากฏอยู่ในเมืองต่าง ๆ หลายเมืองในบริเวณที่ราบภาคกลางของประเทศไทยในปัจจุบัน ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11-17 ซึ่งมักถูกเรียกว่า กลุ่มเมืองทวารวดี โดยนักวิชาการในปัจจุบัน

เมืองพระประโทณนี้เสื่อมสลายลงในราชพุทธศตวรรษที่ 17 เนื่องจากปัจจัยทางภูมิศาสตร์ และระบบการค้าใหม่ช่องจีน รวมถึงการแพร่อิทธิพลของมหาอำนาจข้างเคียง เช่น อาณาจักรพุกามและชอม ทำให้เมืองพระประโทณ และเมืองทวารวดีอื่น ๆ มีการเคลื่อนไหวรวมตัวกันเพื่อรับมือกับสถานการณ์ที่เกิดขึ้น สาเหตุโดยละเอียดของการร้างผู้คนลงในเขตเมืองพระประโทณ ที่จะถูกรวม หรือส่วนใหญ่อพยพไปที่ใดนั้นยังเป็นเรื่องที่ไม่กระจ่างชัดในปัจจุบัน

หลังพุทธศตวรรษที่ 17 ชุมชนบางส่วนมิได้อพยพไป ยังคงอาศัยอยู่บริเวณเดิม แต่จะอยู่รอบ ๆ เมืองพระประโทณ ที่มีความอุดมสมบูรณ์กว่า ชุมชนที่เหลืออยู่นี้เองที่เป็นชุมชนบริเวณคุ้มแม่บ้านนครชัยศรี หลังพุทธศตวรรษที่ 17 ลงมา อยู่ก่อนเมืองมาถึงสมัยอยุธยา-รัตนโกสินทร์ กิ่งที่พบหลักฐานสมัยทวารวดี กระจายอยู่รอบนอกเมืองที่อยู่ของชุมชนที่เหลืออยู่ร่วมกับหลักฐานสมัยลพบุรี อ่างทอง หรืออยุธยา ในพื้นที่เดียวกันเสมอ

2. ร่องรอยการกระจายชุมชนและรูปแบบวัฒนธรรมของชุมชนต่าง ๆ บริเวณคุ้มแม่บ้านนครชัยศรี ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17-24

จากการสำรวจแหล่งโบราณคดีที่เป็นร่องรอยของชุมชนในบริเวณรอบ ๆ ในเขตอำเภอเมืองและอำเภอนครชัยศรี ซึ่งถือว่าเป็นส่วนหนึ่ง ที่ราบลุ่มแม่บ้านนครชัยศรี และการวิเคราะห์ศึกษาหลักฐานในแหล่งโบราณคดีเหล่านั้นร่วมกับเอกสารต่าง ๆ ทำให้ได้เห็นภาพรวมที่ถึงของชุมชนในแต่ละช่วงเวลา และรูปแบบวัฒนธรรมของชุมชน เป็น 2 ช่วง คือ ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17-18 , พุทธศตวรรษที่ 18-22, ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 22-24 ดังต่อไปนี้

2.1 ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17-18 พบว่ามีการกระจายชุมชนอยู่บริเวณลำน้ำสายสำคัญ คือ คลองบางพระ, คลองบางแก้ว และรอบ ๆ โกล่เคียงตัวเมืองพระประโทณเท่าที่ได้สำรวจนั้น สถานที่ที่ปรากฏหลักฐานสมัยทวารวดีของชุมชนยุคต้น ที่ไหลจากเมืองพระประโทณที่สุด ในสายคลองบางพระ คือ วัดโบสถ์ ห่างมาทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

ประมาณ 10 กิโลเมตร และในสายคลองบางแก้ว ก็วัดไพร ห่างมาทางทิศตะวันออก ประมาณ 5 กิโลเมตร ทั้งสองแห่งห่างจากแม่น้ำนครชัยศรีประมาณ 3 กิโลเมตร พื้นที่ 3 กิโลเมตร คงยังไม่เหมาะสมต่อการตั้งถิ่นฐาน จึงปรากฏหลักฐานเก่าไปถึงสมัยทวารวดี น้อยมาก

ชุมชนระยะนี้จะได้รับอิทธิพลจากอาณาจักรขอม ซึ่งเริ่มแพร่เข้ามาในราว พุทธศตวรรษที่ 15 มาปรากฏชัดเจนในพุทธศตวรรษที่ 17-18 รัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ของขอม ที่กล่าวถึงชื่อเมืองต่าง ๆ ในบริเวณใกล้เคียงกับเมืองพระประโทนนี้ เช่น เพชรบุรี กาญจนบุรี, ราชบุรี ฯลฯ ได้เคยมีผู้เสนอว่าบริเวณเมืองพระประโทนเดิมนี้คือเมือง คัมพูชัญนะ ในจารึกปราสาทพระขรรค์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7¹ แต่ก็ยังไม่เป็นที่ยอมรับนัก เพราะไม่พบโบราณสถานขอมในเขตจังหวัดนครปฐม แบบเมืองข้างเคียงที่ปรากฏชื่อในจารึก เลย ชุมชนแห่งนี้จึงอยู่ในลักษณะชาวพื้นเมืองที่รับวัฒนธรรมขอมเข้ามาในชุมชน แหล่ง โบราณคดีที่มีหลักฐานศิลปะขอม คือ บริเวณบ้านบ่อคโหนด ทางทิศใต้ของเมืองพระประโทนเดิม และวัดศรีมหาโพธิ์ วัดทุ่งน้อย ในเขตอำเภอนครชัยศรี นั้นแสดงให้เห็นถึงการมีอยู่ของชุมชน พื้นเมืองในช่วงเวลานี้ก่อนช่วงศิลปะขอม ในปัจจุบันทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองพระประโทน

2.2 ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 18-22 เป็นช่วงที่กลุ่มเมืองทวารวดีเดิม กลับ มาเจริญขึ้นอีกครั้ง แต่ตำแหน่งที่ตั้งของแต่ละเมืองต่างจากเดิม เรียกกลุ่มเมืองใหม่นี้ว่า "สุพรรณภูมิ" ร่วมกับการเกิดรูปแบบศิลปะทวารวดี หรืออยุธยาตอนต้น ซึ่งเป็นการรวมระหว่าง ศิลปะทวารวดีและศิลปะขอม ปรากฏอยู่ทั่วไปในบริเวณจังหวัดสุพรรณบุรี, ราชบุรี, ชัยนาท และ นครปฐม ฯลฯ

ชุมชนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-18 ที่กล่าวมาแล้วนั้น คงอยู่ที่เดิม มาจนถึงช่วง พุทธศตวรรษที่ 18 จึงได้เริ่มขยายชุมชนมาทางตะวันออก แต่ยังไม่หนาแน่นนัก ดังที่พบหลักฐาน สมัยทวารวดี และอยุธยา อยู่ร่วมกับหลักฐานสมัยทวารวดี ในพื้นที่เดียวกันเป็นภาพการอยู่ต่อเนื่องมาอย่างชัดเจน

2.3 ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 22-24 สภาพพื้นที่บริเวณริมแม่น้ำนครชัยศรี ที่ไม่ พบหลักฐานเก่าไปกว่าสมัยอยุธยา คงมีการเปลี่ยนแปลงเป็นที่ลุ่มขึ้น ปลอดภัยจากน้ำท่วมถึง จึงเริ่มมีการขยายตัวของชุมชน ไปทางตะวันออก ทิศริมแม่น้ำนครชัยศรีอย่างชัดเจน เพราะ ได้พบหลักฐานสมัยอยุธยา-รัตนโกสินทร์หนาแน่นมาก ในบริเวณอำเภอนครชัยศรีในปัจจุบัน ซึ่งอยู่ทิศริมแม่น้ำยาวลงมาโดยตลอดจากปากคลองบางพระ ถึงปากคลองบางแก้ว

ชุมชนมีการอยู่อาศัยหนาแน่นมากขึ้น ในพุทธศตวรรษที่ 22 จึงได้รับการสถาปนาเป็นเมืองนครไชยศรี หัวเมืองหนึ่งของกรุงศรีอยุธยา หลังจากนั้นมาแหล่งชุมชนใหญ่จึงมาอยู่ในบริเวณริมแม่น้ำนครชัยศรี ตลอดจนจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ 5 ได้มีการย้ายเมืองกลับมาที่บริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ ศูนย์กลางชุมชนจึงมาอยู่ที่บริเวณอำเภอเมืองในปัจจุบัน

3. บทบาทของเมืองนครไชยศรี (พุทธศตวรรษที่ 22-24) ต่อกรุงศรีอยุธยา

เมืองนครไชยศรี ได้รับการสถาปนา ในปี พ.ศ. 2104 โดยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ แห่งกรุงศรีอยุธยา หลังจากที่ทรงเสด็จศึกหงสาวดีครั้งแรก เพื่อเป็นแหล่งเกณฑ์กำลังพลไปเสริมกองทัพ ในคราวเกี่ยวกับการสถาปนาเมืองสาครบุรี และนนทบุรี โดยแบ่งพื้นที่บางส่วนของแขวงราชบุรี และสุพรรณบุรี มารวมเป็นเมืองนครไชยศรี ที่มีศูนย์กลางอยู่ที่บริเวณอำเภอนครชัยศรีในปัจจุบัน บทบาทของเมืองนครไชยศรีต่อกรุงศรีอยุธยานั้น จากการศึกษาในเอกสารและตำแหน่งที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ พบว่าน่าจะมี 2 ประเด็น คือ

3.1 เป็นแหล่งกำลังพลทางทหารของกรุงศรีอยุธยา ซึ่งปรากฏอย่างชัดเจนแล้วในเหตุผลของการสถาปนาเมืองนครไชยศรี คือ ผู้คนหลบหนีเข้ามาเป็นอันมาก กำลังพลในกองทัพไม่เพียงพอ จึงตั้งเมืองใหม่ขึ้นหลายเมือง เพื่อส่งกำลังเข้ามาสำรวจด่านในคราวจักระบยเมือง และจัดตั้งหน่วยเกณฑ์กำลังพล ในแต่ละท้องที่ได้สะดวกยิ่งขึ้น ที่บันทึกในพระราชพงศาวดารหลายฉบับ

บทบาทนี้คงมีความสำคัญเฉพาะช่วงต้นเท่านั้น เพราะในสมัยหลังมา มิได้มีการกล่าวถึงเมืองนี้ในแง่ของการทหารอีกเลย และปรากฏว่ากำลังพลประจำเมืองเองก็ไม่เข้มแข็งเท่าที่ควร จากเหตุการณ์ประวัติศาสตร์สมัยพระมหาธรรมราชา พระยาละแวกแห่งกัมพูชา ได้ถือโอกาสเข้ามาโจมตีหัวเมืองของกรุงศรีอยุธยา เช่น สุพรรณบุรี นครไชยศรี ราชบุรี จนถึงสาครบุรี ได้ผู้คนไปมากมาย ในขณะที่เมืองเพชรบุรี ที่อยู่ใกล้เคียงต้องถูกตีถึง 4 ครั้งถึงจะแตก ฯลฯ

3.2 เป็นแหล่งเสบียงและสินค้าเกษตรกรรมของกรุงศรีอยุธยา เนื่องจากนครไชยศรีตั้งอยู่ริมแม่น้ำนครชัยศรี หรืออีกชื่อหนึ่งว่า แม่น้ำท่าจีนที่เป็นเส้นทางคมนาคมขนส่งสินค้าเข้า-ออก ภายในทวีปที่สำคัญคู่กับแม่น้ำเจ้าพระยา ตลอดสมัยกรุงศรีอยุธยาและรัตนโกสินทร์

กรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองท่า ค้าขายกับชาวต่างประเทศ ควบคุมเส้นทางการคมนาคมขนส่งภายในทวีปได้เกือบทั้งหมด แต่กรุงศรีอยุธยาเองมิได้ผลิตสินค้าได้เอง โดยจะรับจาก

หัวเมืองต่าง ๆ ไปชาย เป็นรายได้เข้าสู่กรุงศรีอยุธยา เมืองนครไชยศรีนั้นอยู่ในพื้นที่ราบ
 ดุ่มใหม่ หลังจากพุทธศตวรรษที่ 17 เคยเป็นพื้นที่ดุ่มชายฝั่งทะเลน้ำท่วมถึงมาก่อน ดินจึงมี
 การทับถมของตะกอน ทำให้ดินมีความอุดมสมบูรณ์ เหมาะแก่การเกษตรกรรมเป็นอย่างมาก
 จึงเป็นแหล่งผลิตที่ส่งผลทางการเกษตรที่สำคัญแห่งหนึ่งที่ย้ายเข้าสู่กรุงศรีอยุธยา ดังที่ในสมัย
 รัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ได้ทรงให้ท้าวจรัสวัดสวนผลไม้ เพื่อเก็บอากร ซึ่งตอน
 นั้นมีเพียง 10 เมือง ที่เป็นแหล่งใหญ่ เมืองนครไชยศรีเป็นหนึ่งในสิบเมืองนั้นด้วย หัวเมือง
 ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไม่ต่างจากสมัยกรุงศรีอยุธยามากนัก เมืองนครไชยศรีจึงเป็นแหล่ง
 ผลผลิตทางการเกษตรที่สำคัญในสมัยอยุธยาด้วยเช่นกัน

บทบาทด้านการเป็นแหล่งเกษตรกรรมนี้จึงดูจะเด่น และมีความสำคัญยาวนานกว่าบทบาททางด้านกำลังพลกองทหาร ของเมืองนครไชยศรีต่อกรุงศรีอยุธยา ซึ่งมีบทบาท
 เหนือกว่าในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเท่านั้น

ปัญหาและข้อเสนอแนะ

1. เนื่องจากกำลังและเวลาจำกัด การสำรวจแหล่งโบราณคดีในเขตอำเภอเมือง และ
 อำเภอนครชัยศรี จึงกระทำไม่ได้ทั่วทุกแห่ง ดังนั้น ผลสรุปของหัวข้อศึกษานี้ จึงเป็นผลจาก
 การศึกษาแหล่งโบราณคดีเท่าที่ได้สำรวจซึ่งพยายามครอบคลุมพื้นที่แต่ละจุดให้ได้มากที่สุด แต่ก็ยัง
 ไม่ทั่วถึงทั้งหมด จึงอาจมีข้อบกพร่องบ้าง และเป็นผลการศึกษาแบบภาพรวมกว้าง ๆ ของ
 ชุมชนที่ศึกษานี้

2. ในการสำรวจนี้ หลักฐานหลายชิ้นนั้นอยู่ในความครอบครองของชาวบ้าน และเอกชน
 ที่สะสมของเก่า ทั้งยังได้ทราบมาว่า วิธีการขุดหาของเก่านั้น สะดวก รวดเร็ว และมีการลัก
 ลอบขุดค้นกันมากมายในเกือบทุกพื้นที่ ที่พบร่องรอยโบราณวัตถุ-โบราณสถาน ตั้งแต่อดีตมา
 จนถึงปัจจุบัน ก็ปรากฏอยู่เสมอ ๆ จึงขอให้เจ้าหน้าที่หน่วยศิลปากรที่ 2 ที่มีหน้าที่รับผิดชอบ
 พื้นที่โดยตรง ออกสำรวจเก็บข้อมูลให้ได้มากที่สุด ในเวลาอันรวดเร็ว ก่อนที่แหล่งโบราณคดี
 มากมายในจังหวัดนครปฐมจะถูกทำลายไปเสียก่อน

3. จากการสำรวจได้พบโบราณวัตถุ ศิลปกรรมหรือลพบุรี จำนวนมากพอสมควร จึงแสดง
 ให้เห็นถึงอิทธิพลศิลปลพบุรีในจังหวัดนครปฐม ซึ่งอาจต่อเนื่องกับชุมชนเมืองโบราณพระประโทน
 ก็ได้ จึงอยากเสนอแนะผู้ที่สนใจใฝ่หาการศึกษา เรื่อง "สมัยลพบุรี" ในจังหวัดนครปฐม
 ซึ่งยังมีข้อมูลอยู่น้อยมาก ในปัจจุบัน

4. ในการศึกษานี้ต้องให้ข้อมูลเกี่ยวกับเมืองโบราณพระประโทณ ซึ่งมีมาก แต่กระจุกกระจายกันยังไม่มีการรวบรวมเป็นเรื่องราวของเมืองโบราณพระประโทณทั้งแต่ต้น ตลอดจนยุคเสื่อม รวมไปถึงสถานที่ที่ชาวเมืองชั้นปกครอง ส่วนใหญ่อพยพไป และสาเหตุของการอพยพอย่างชัดเจน จึงขอเสนอแนะให้ผู้สนใจ เลือกเป็นหัวข้อศึกษาต่อไป เพื่อเป็นประโยชน์ต่อการนำมาเป็นข้อมูลประกอบการศึกษา เรื่องอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องได้สะดวกยิ่งขึ้นในอนาคต

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

บรรณานุกรม

- กมล ฉายาวัชณะ. "ใบเสมาภาคกลางของประเทศไทย" วิทยานิพนธ์ปริญญาโท บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2523.
- จิรนนท์ พุทธมนต์พิทักษ์ และคณะ. เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง "โบราณคดีทุ่งเจดีย์หัก" จากการบูรณะขุดแต่งเจดีย์แปดเหลี่ยม ที่วัดเจดีย์หัก อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี. สัมมนาปริญญาตรี ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2532.
- จังหวัดนครปฐม. รวมเรื่องจังหวัดนครปฐม. นครปฐม: พระปฐมการพิมพ์, 2522.
- _____ . เอกสารประกอบเทศกาลอาหารและผลไม้จังหวัดนครปฐม. นครปฐม; 2532.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. สองนคร. กทม.: เรือนแก้วการพิมพ์, 2524.
- ชัย เรื่องศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยค่านเศรษฐกิจตั้งแต่โบราณ-พ.ศ. 2893, รวบรวมโดยพรเพ็ญ อันตระกูล. กทม.: บริษัททันอ้อ จำกัด, 2533.
- ฐลิวรี จามรมาน. ชุมชนเก่าๆ บริเวณลุ่มแม่น้ำนครชัยศรี. นครปฐม: ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2520.
- _____ . พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับงานโบราณคดีในจังหวัดนครปฐม. นครปฐม.
- _____ . "หลักฐานทางด้านประวัติศาสตร์สมัยอยุธยาของจังหวัดนครปฐม" เอกสารประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์ โบราณคดี และวัฒนธรรมพื้นบ้านจังหวัดนครปฐม. นครปฐม: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2525.
- คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมวงศ์เธอกรมพระยา. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. กทม.: หจก. สิวพร, 2511.
- _____ . ประชุมปาฐกถาของสมเด็จพระยาคำทรงราชานุภาพ, รวบรวมโดยศจ. มจ. สุภัทรทิศ คិតกุล. กทม., 2519.
- _____ . เอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรีและกาญจนบุรี เดือนสิงหาคม รศ. 117. กทม.: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2511.

- ศรี อมาตยกุล."เรื่องจังหวัดนครปฐม" วารสารศิลปากร, ปีที่ 3, ฉบับที่ 5 (มกราคม 2503).
- ธิดา สารระยา, รศ.คร..(ศรี)ทวารวดี. กทม.: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2532.
- น.ณ.ปากน้ำ. เที่ยวเมืองศิลปอุทอง. กทม.: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2516.
-พุทธประวัติมากรรรมในประเทศไทย. กทม.: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.
-"ศิลปกรรมหลังสมัยทวารวดีในจังหวัดนครปฐม" เอกสารประกอบการสัมมนา ประวัติศาสตร์ โบราณคดี และวัฒนธรรมพื้นบ้านจังหวัดนครปฐม. นครปฐม: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2525.
-ศิลปบนใบเสมา. กทม.: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2534.
-"ศิลป์ในกลุ่มน่านนครชัยศรี" วารสารเมืองโบราณ, ปีที่ 8, ฉบับที่ 3 (สิงหาคม-พฤศจิกายน 2525).
-สถาปัตยกรรมในสยามประเทศ. กทม.: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2516.
- ณัฐสุภัทร จันทวิช และภูษงค์ จันทวิช. เครื่องถ้วยจากเตาในจังหวัดบุรีรัมย์. กทม.: บริษัทวิทยุพัฒนา จำกัด, 2532.
- นิติพันธุ์ ศิริทวีพยุ. พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดี. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท บัณฑิตวิทยาลัย คณะโบราณคดี, 2524.
- บุญนาค ศิวกุล. "คลองเจดีย์บูชากับผลทางเศรษฐกิจและสังคมที่มีต่อชุมชนในเขตเทศบาลเมืองนครปฐม" รายงานผลการวิจัย. นครปฐม: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2522.
- ประสงค์ ชาวนาไร. "การศึกษาประติมากรรมเครื่องใช้สำริดในประเทศไทย". วิทยานิพนธ์ปริญญาโท บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2523.
- ปวิวรรต ธรรมมาปรีชากร และกฤษณา พิณศรี. ศิลปเครื่องถ้วยในประเทศไทย. กทม.: บริษัทแอดมี พรินติ้งจำกัด, 2533.
- ผ่องศรี วนาสิน, ผศ. และทิวา สุภจรรยา, ผศ. เมืองโบราณบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมของที่ราบภาคกลางในประเทศไทย: ศึกษาตำแหน่งที่ตั้งและภูมิศาสตร์สัมพันธ์. กทม.: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.
- ผาสุข อินทราวุช, รศ.คร.. รายงานการขุดค้นที่ตำบลพระประโทน อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม. นครปฐม: แผนกบริการกลาง มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2527.
- พระครูสุพจน์วราภรณ์. "อารยธรรมกลุ่มแม่น้ำนครชัยศรี" วารสารเมืองโบราณ, ปีที่ 8 ฉบับที่ 3 (สิงหาคม-พฤศจิกายน 2525)

พระจักรพรรดิหงส์(จาก). พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา. ๓หม.:องค์การค้าดุสิตสภา, 2533.

พันจันทนุมาศ. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา. พระนคร:สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2507.

มนู วัลย์เพชร, รศ.:คร. และคณะ. "การศึกษาชื่อทางภูมิศาสตร์เกี่ยวกับชื่อภูมิภาคของ
จังหวัดนครปฐม" รายงานการวิจัย. นครปฐม:ภาควิชาภูมิศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์
มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2522.

มณูญ โท๊ะยามา . โครงสร้างเศรษฐกิจของภาคและจังหวัดในภาคตะวันตก ปีพ.ศ.2524-
2530. นครปฐม:ศูนย์ข้อมูลภูมิภาคตะวันตก, สถาบันวิจัยและพัฒนา, มหาวิทยาลัย
ศิลปากร, 2523.

มหาวิทยาลัยศิลปากร. รายงานเบื้องต้นโครงการศึกษาวิจัยลุ่มแม่น้ำท่าจีน ปีพ.ศ.2527:กลุ่ม
ลักษณะทางกายภาพและทรัพยากรทางธรรมชาติ. นครปฐม:มหาวิทยาลัยศิลปากร,
2528.

ศวีศักดิ์ วัลลีโกม, รศ.: "นครชัยศรี" วารสารเมืองโบราณ, ปีที่๘, ฉบับที่๓, (สิงหาคม-
พฤศจิกายน 2525).

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนงานวิจัยสิทธิ์
"นครชัยศรีกับเส้นทางทางคมนาคมในลุ่มน้ำเจ้าพระยา" เอกสารประกอบการสัมมนา
ประวัติศาสตร์ โบราณคดี และศิลปวัฒนธรรมพื้นบ้านจังหวัดนครปฐม. นครปฐม:
มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2525.

_____ . "นครปฐมอยู่ที่ไหน" อนุสรณ์ในงานพระราชทานเครื่องขอมมาและดินเผาศพ คุณสุวิ
บุญยศรีสวัสดิ์. กทม.:โรงพิมพ์โพสท์ลิซซิ่ง, 2520.

_____ . โบราณคดีไทยในทศวรรษที่ผ่านมา. กทม.:สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2525.

_____ . สยามประเทศ. กทม.:พิชเนตส์ พรินติ้ง เซนเตอร์, 2534.

ศิลปากร, กรม. "ชุมชนโบราณที่สระมรกต" ชุมชนบริเวณสระมรกต เมืองศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปรา-
จีนบุรี. กทม.:สำนักพิมพ์สมาพันธ์ จำกัด, 2534.

_____ . โบราณสถานที่มีได้ขึ้นทะเบียนเล่ม๒. กทม.:โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่ง
ประเทศไทย จำกัด, 2533.

_____ . พระพิมพ์และพระพุทธรูปในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.
กม., 2502.

_____ . วิวัฒนาการพุทธสถานไทย. กทม.:บริษัทอมรินทร์พรินติ้งกรุ๊ป, 2533.

- สน สีมาทรง, ผศ. "รายงานการสำรวจกิจกรรมผาผนังในเขตอำเภอนครชัยศรี จังหวัด นครปฐม" เอกสารประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์ โบราณคดี และวัฒนธรรมพื้นบ้านจังหวัดนครปฐม .นครปฐม:มหาวิทยาลัยศิลปากร , 2525.
- สมเด็จพระพนรัตน์ วัดป่าแก้ว. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา. กรุงเทพฯ:สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2505.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. ขุนศรีศรีทธา. กรุงเทพฯ:ธนาคารกรุงศรีอยุธยา จำกัด, 2533.
- _____ ศรีวิชัย. กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์การศาสนา, 2531.
- สุนทรภู. นิราศสุนทรภู. กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์ดุสิต, 2504.
- สุภาภรณ์ คันตลาวัณย์, ผศ. ศึกษาประวัติศาสตร์สมัยใหม่-ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจุ่มแม่น้ำท่าจีน. กทม:มหาวิทยาลัยศิลปากร คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร , 2527.
- สุภัทรทิศ กิศจุล , ศจ. มจ. และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์. "ตำนานพระปฐมเจดีย์" เรื่องจังหวัด นครปฐม. กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์พระจันทร์, 2502.
- _____ "โบราณวัตถุที่ค้นพบจากกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา" พระพิมพ์และพระพุทธรูปในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะจังหวัดพระนครศรีอยุธยา. กทม, 2502.
- _____ ศิลปะลพบุรี. พระนคร: หจก. สีวพรจำกัด, 2510.
- _____ ศิลปะอินเดีย. กทม: องค์การตำราดุสิต, 2511.
- สุริยวฑ สุขสวัสดิ์, มรว. คร.. ศิลปจามและศิลปะพม่าโดยสังเขป. นครปฐม: โรงพิมพ์มหา-
วิทยาลัยศิลปากร, 2531.
- สิทธิพร ภิรมย์วัน และคณะ. โครงการจุ่มแม่น้ำท่าจีน:การศึกษาเพื่อการวางแผนพัฒนาชุมชน ในจังหวัดสมุทรสาคร, นครปฐม. กทม.:คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์, 2523.
- หน่วยอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมและศิลปกรรมท้องถิ่น. โบราณสถานและศิลปกรรมในจังหวัดนครปฐม: ศูนย์วัฒนธรรมวิทยาลัยครูจังหวัดนครปฐม, 2533.
- หลวงประเสริฐอักษรนิติ. คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพง-
ศาวดารกรุงเก่า. กทม:สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2510.

โครงการศึกษาลุ่มน้ำท่าจีน

ภาควิชาการออกแบบและวางผังชุมชนเมือง มหาวิทยาลัยศิลปากร

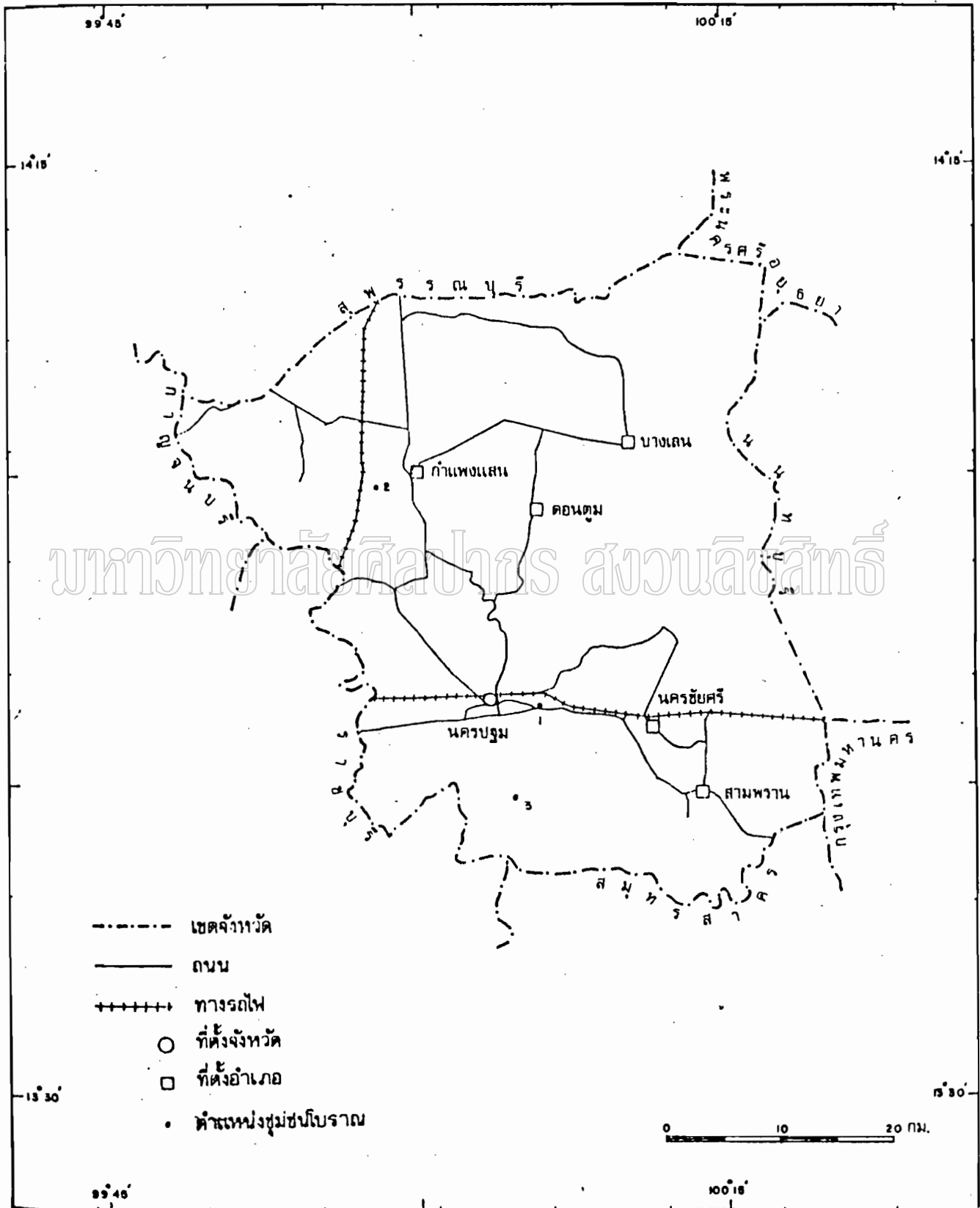
การศึกษาเพื่อวางแผนพัฒนาชุมชนเมืองในจังหวัด

สมุทรสาคร และจังหวัดนครปฐม

2529

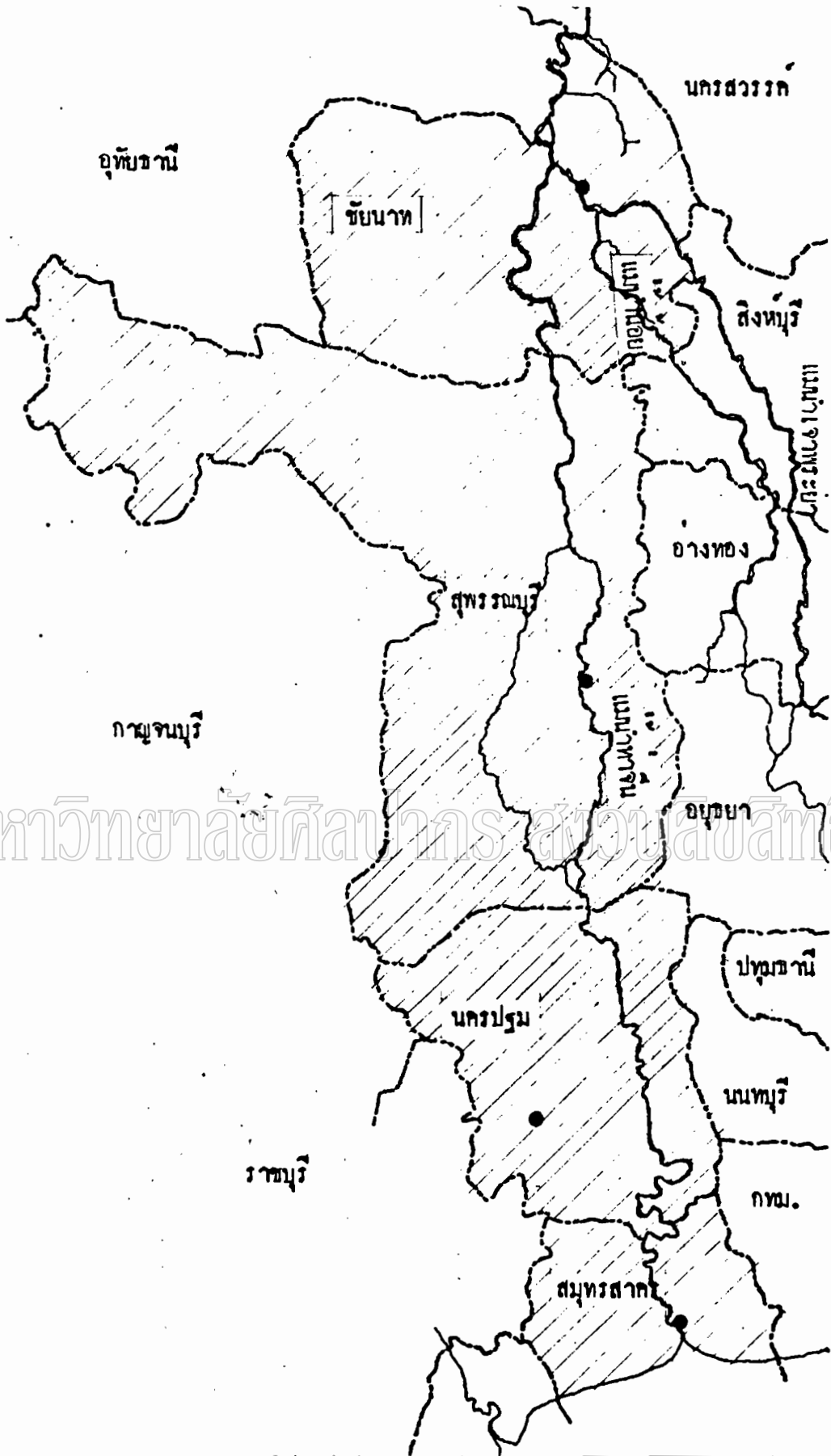
แผนที่ที่ 1 แสดงที่ตั้งจังหวัดท่าจีน

แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งชุมชนโบราณ จังหวัดนครปฐม (18)
LOCALITY MAP OF ANCIENT SETTLEMENTS : CHANGWAT NAKHON PATHOM

แผนที่ที่ 2 แสดงจังหวัดนครปฐม

ที่มา: ทิว ศุภจรรยา. โครงการวิจัยชุมชนโบราณจากภาพถ่ายทางอากาศ, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยศิลปากร ศูนย์สาธิต

โครงการศึกษาลุ่มน้ำท่าจีน

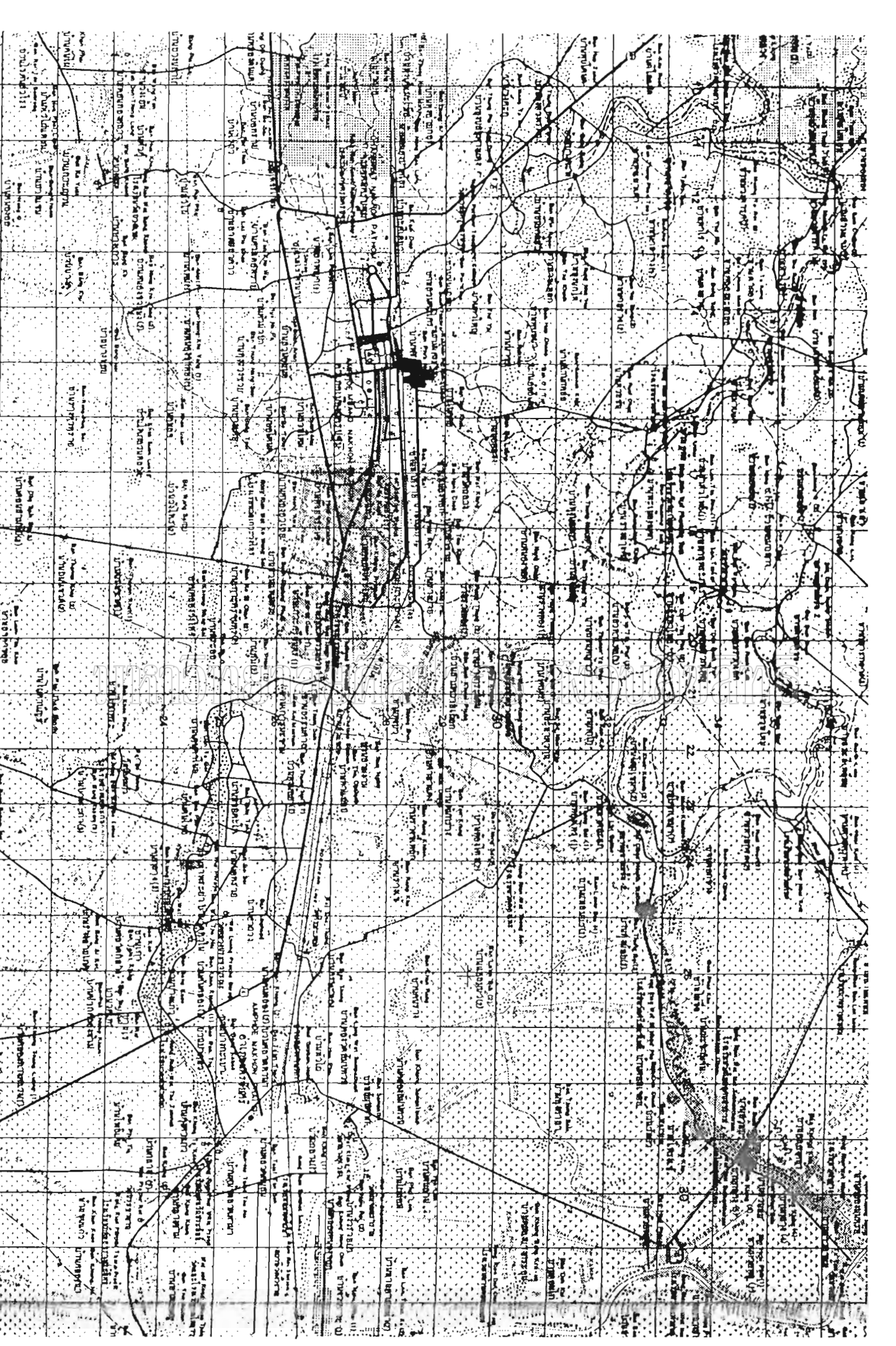
ภาควิชาการออกแบบและวางผังชุมชนเมือง มหาวิทยาลัยศิลปากร

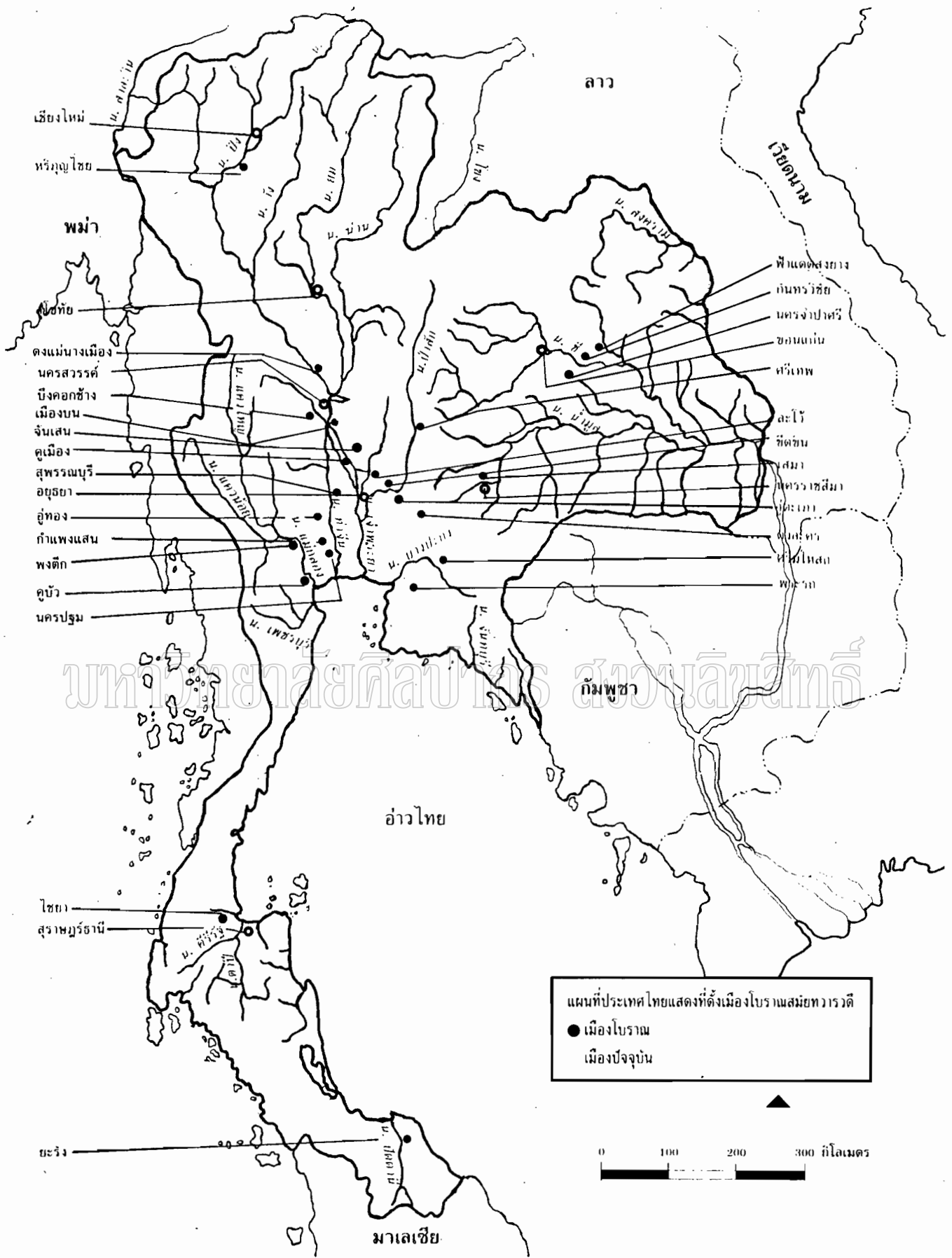
การศึกษาเพื่อวางแผนพัฒนาชุมชนเมืองในจังหวัด

สมุทรสาคร และจังหวัดนครปฐม

2529

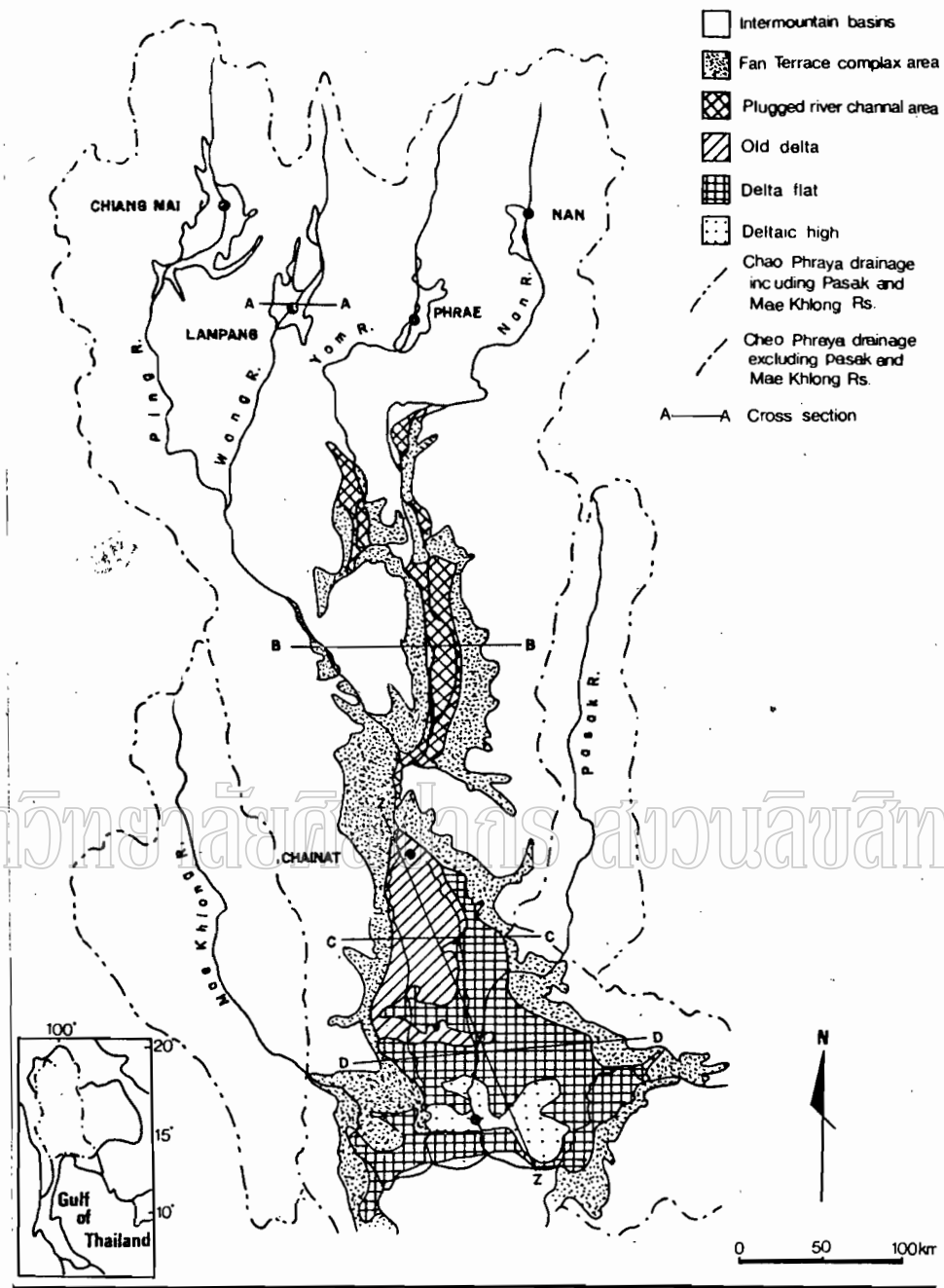
แผนที่ที่ 3 แสดงแนวพื้ทำนบกั้นน้ำและแนวพื้ปกครองจังหวัด

แผนที่ที่ 5 แสดงที่ตั้งเมืองโบราณกลุ่มวัฒนธรรมทวารวดี
ในพหุภาคีศตวรรษที่ 11 - 16

ที่งา : ดิศ สกรยา. (กวี) ทวารวดี. กทพ : สำนักพิมพ์เสียงโบราณ. 2532. หน้า 42

แผนที่ที่ 6 แผนที่แสดงลักษณะธรณีสัณฐานของที่ราบเจ้าพระยาตอนล่าง (After Takaya 1969)

ที่ลง: ดวงศรี นพดิท, ทิมา ตมาจรรยา . เลืองโบราณบริเวณชายฝั่ง
 ทะเลเดิมของที่ราบภาคกลางไทยประเทศไทย: ศึกษาตัดแห่งที่
 ตั้งภูมิภาคสงหวัดพัพพ. กทช: วจพดงกรณพหวิทยภณย. 2525

อธิบายแผนที่ที่ 8 แผนที่แสดงสถานที่ในการสำรวจและอายุสมัยของโบราณวัตถุ โบราณสถาน
ในสถานที่นั้น

ประกอบด้วย-บริเวณคลองเจดีย์บูชา (ก)

- หมายเลข 1. วัดพระเมรุ
" 2. วัดพระปฐมเจดีย์
-บริเวณคลองบ่อคน (ข)
หมายเลข 3. บ้านบ่อคน
-บริเวณคลองบางแก้ว (ค)
หมายเลข 4. วัดพระประโธมเจดีย์
" 5. เจดีย์จุลประโธม
" 6. วัดโลกพระเจดีย์
" 7. วัดธรรมศาลา
" 8. วัดหลวงประชามูรณะ
" 9. วัดท่าใน
" 10. วัดสิงห์
" 11. วัดไทร
" 12. วัดกลางบางแก้ว
" 13. วัดประชานาถ
-บริเวณคลองบางพระ (ง)
" 14. วัดบางพระ
" 15. วัดโบสถ์
" 16. วัดศรีมหาโพธิ์
" 17. วัดโลกพระเจดีย์

สัญลักษณ์อายุสมัยในสถานที่

- ๓ คือ สมัยทวารวดี พุทธศตวรรษที่
11-17
๔ คือ สมัยลพบุรี พุทธศตวรรษที่
12-18 (คิดเป็เขมรในประ-
เทศไทย)
๕ คือ สมัยสุโขทัย พุทธศตวรรษที่
17-20
๖ คือ สมัยอยุธยา พุทธศตวรรษ
ที่ 19-24
๗ คือ สมัยรัตนโกสินทร์ พุทธ-
ศตวรรษที่ 24-ปัจจุบัน

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนวิจัยสัตว์

ภาพถ่ายทางอากาศ แสดงขอบเขตเมืองโบราณพระประเทธ

ที่มา: วารสารเมืองโบราณ ปีที่ 8 ฉบับที่ 3 (สิงหาคม-พฤศจิกายน

2525) , หน้า 9

รูปที่ 1 คลองบางแก้ว ไหลผ่านเมืองโบราณพระประโทนไปทางตะวันออก
มหาวิทยาลัยศิลปากร สว่างนวลสิทธิ์

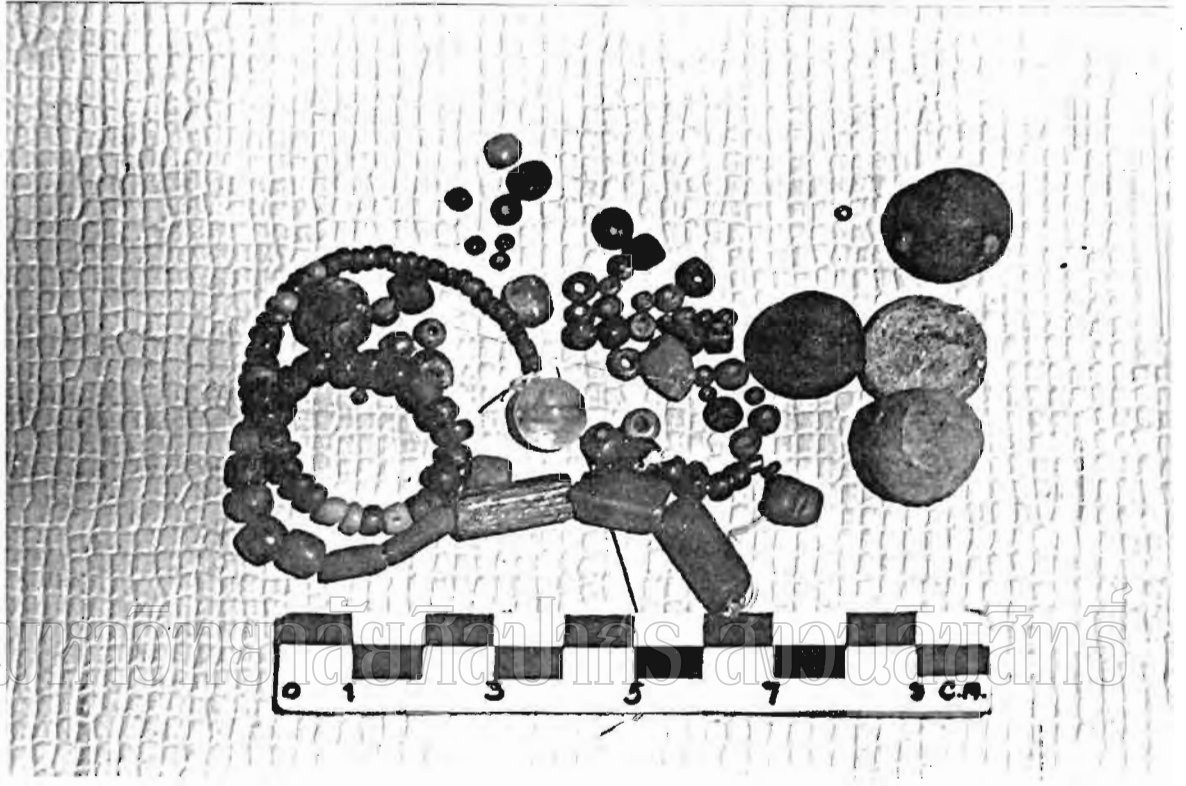
รูปที่ 2 ปลายคลองบางแก้ว ก่อทไทรตรงสี่แยกฟ้าพชรชัยศิริ

รูปที่ 3 คลองศกตาแดงแยกจากคลองเจดีย์บูชาไหลไปรวมกับคลองบางพระ
มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 4 คูเมืองโบราณพระปรางค์ไทยดงต่างทิศตะวันออก

รูปที่ ๕ โบราณวัตถุสมัยทวารวดี ที่พบในเขตเมืองโบราณพระประโทน

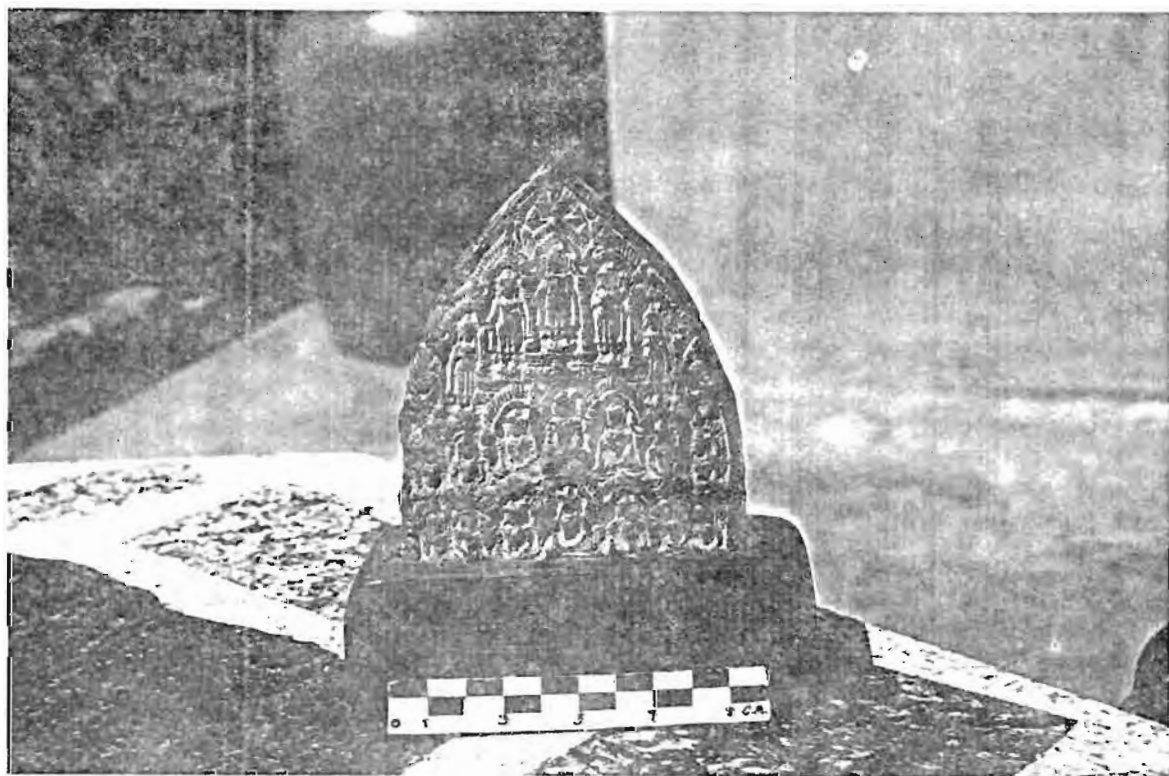
หลักฐานบริเวณคลองบ่อตไผ่

รูปที่ ๖ บริเวณลำห้วยเจดีย์หมายเลข 1

รูปที่ 7 พระพิมพ์ดินเผาตั้งพุทธศกยา ที่พบในบริเวณสุสานเจดีย์ No. 1
มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 8 พระพิมพ์หาปภากริย์

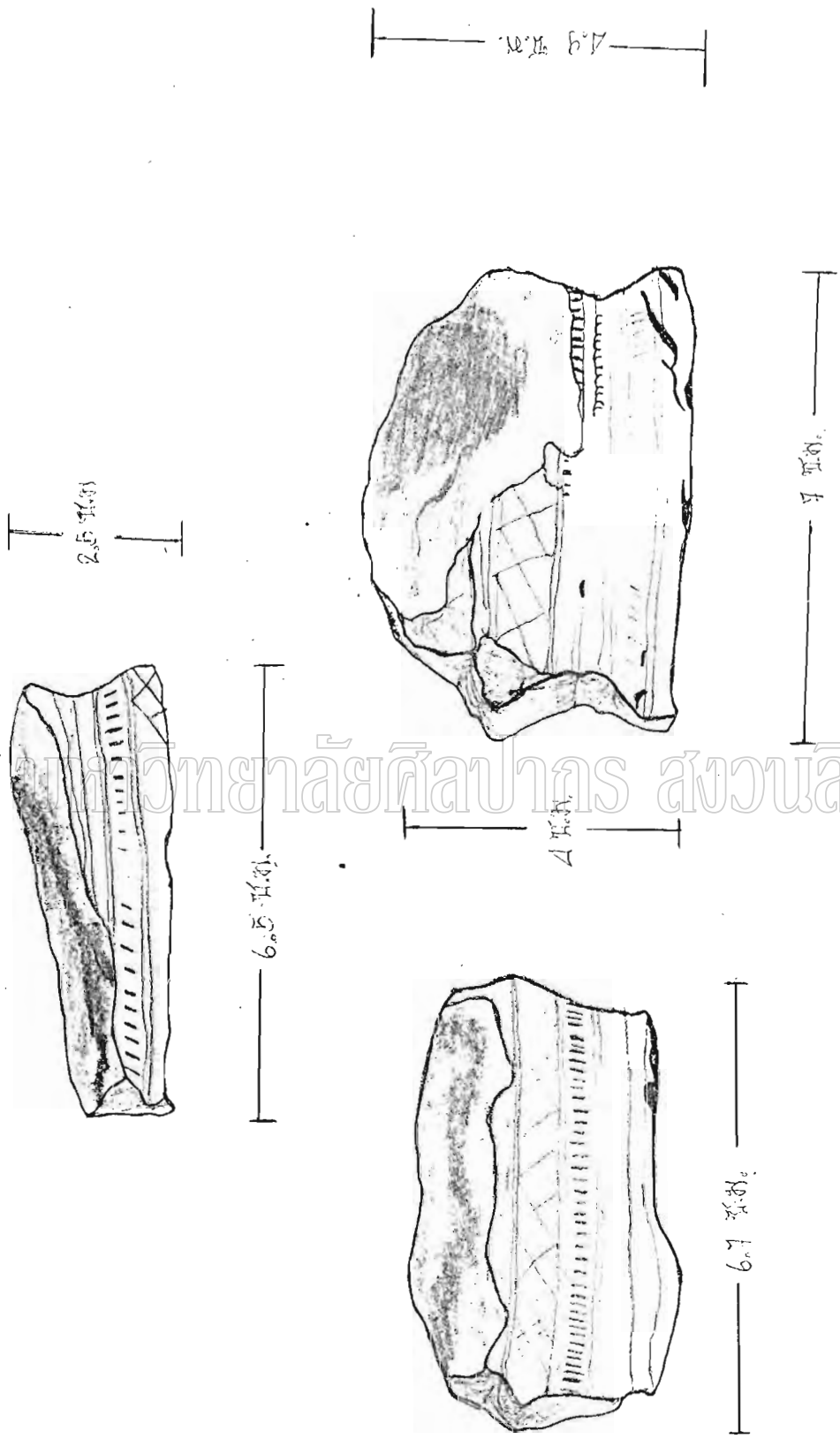

รูปที่ 9 ศอกเจ้าซึ่งอยู่ในบริเวณสุสานเจดีย์หมายเลข 2

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนลิขสิทธิ์

รูปที่ 10 ชิ้นส่วนหลายชิ้น และประติมากรรมหินทรายที่พบในบริเวณสุสานเจดีย์ No. 2

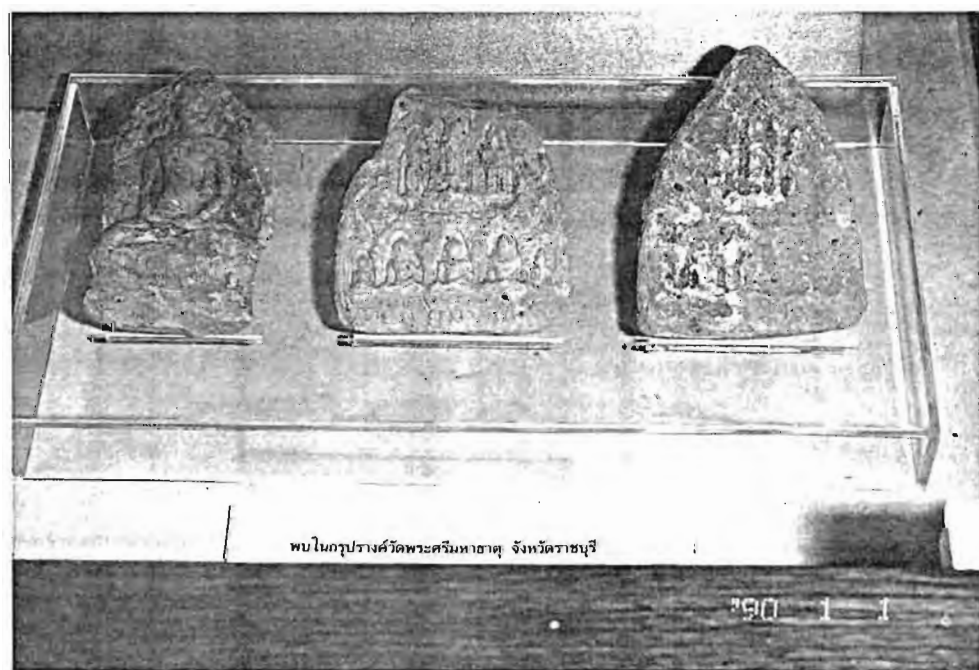
รูปที่ 9.1 ภาพฉายเส้นทึบของขลุ่ยสำริดขุดพบที่เมืองเจดีย์ No. 2 บ้านมอเตาเขต

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 11 พระพิฆงพั้งทหาปฏิหาริย์ ที่พบในไพรเวทสูงหเจดีย์ No. 2

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

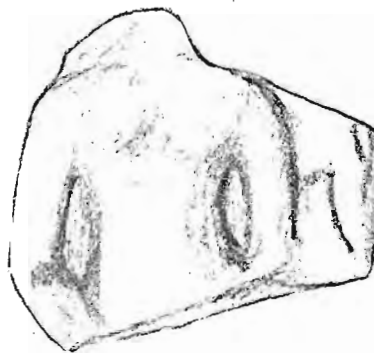
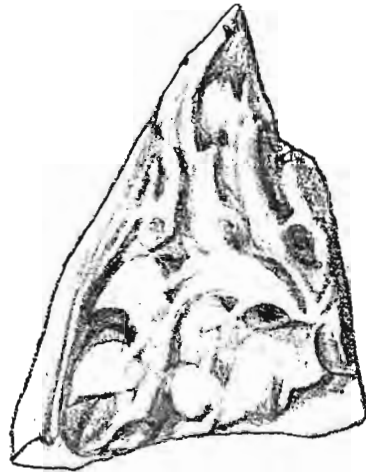
รูปที่ 12 ตัวอย่างพระพิฆงพั้งทหาปฏิหาริย์ ที่พบในไพรปรางค้วัดพระศรีมหาธาตุน
จังหวัดราชบุรี

รูปที่ 13 พระพิฆเนศวร์พญาคชชา ที่พบในบริเวณซากเจดีย์ No. 2
มหาวิทยาลัยศิลปากร สังกวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 14 ชิ้นส่วนของพระพิฆเนศวร์พญาคชชา ที่พบในบริเวณซากเจดีย์ No. 2

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ ๓.1 ภาพสายเส้นหินส่วพระพิฆพัทธาครบทุก ที่พมใหม่บริเวณเจดีย์ No.2 บ้านบ่อไธสง

รูปที่ 15 ภาพลายเส้นพระพิฆเนศวร์
ในทวารวดี
พระนครศรีอยุธยา

ที่มา: ประติมากรรมของ, ศ.จ. กจ.
สุภัทรมติดี จิตต์กุล, หน้า 161

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 16 เจดีย์ที่เมืองพุมพิ-
คยา ประเทศอินเดีย
ต้นแบบพระพิฆเนศวร์
พุมพิคยา

ที่มา: วิศวกรรมพุมพิคยา
ไทย, หน้า 67

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนอนุรักษ์

รูปที่ 17 พระพิฆเนศวร

มหาวิทยาลัย

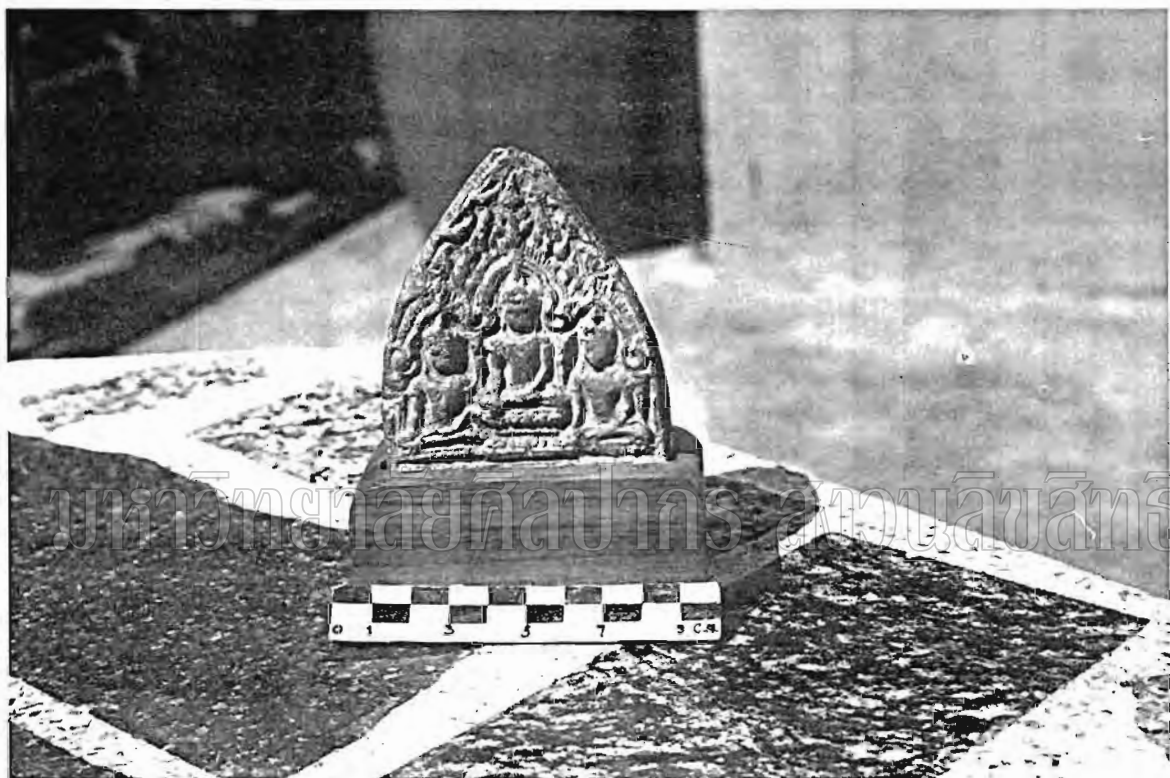
ศรี

รูปที่ 18 บริเวณท่าทเจดีย์ No. 3

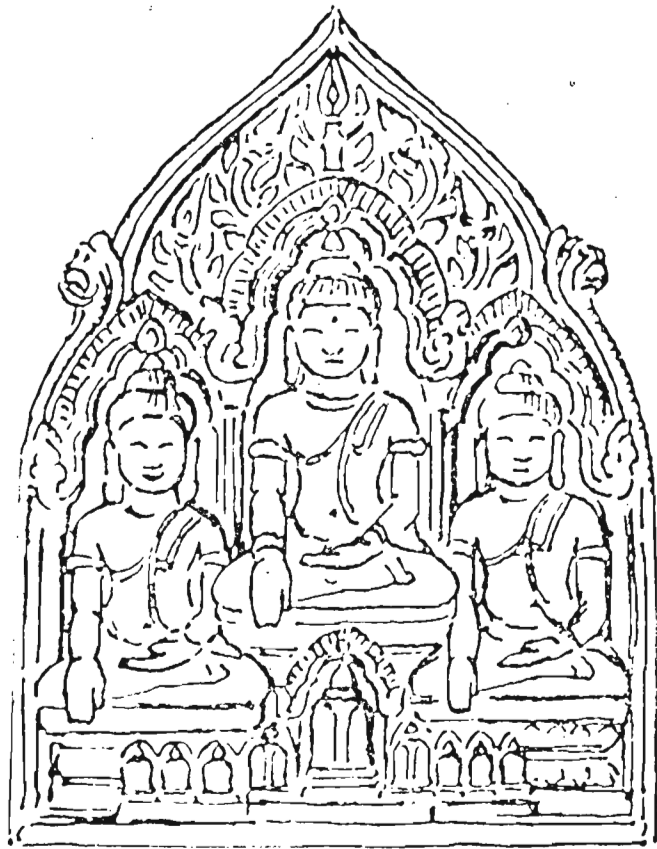
มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนอนุรักษ์

รูปที่ 19 พระพิลาปรางค์ที่พบในบริเวณพระราชเจดีย์ No. 3

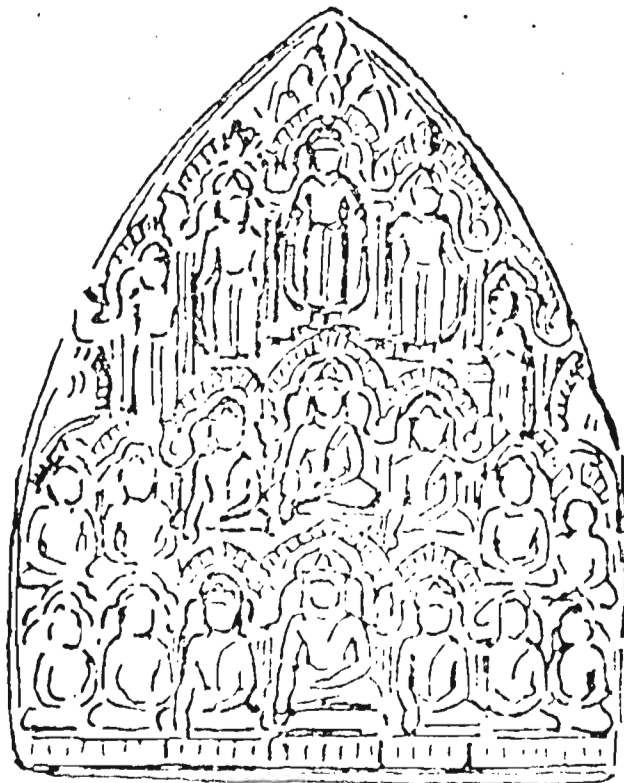
รูปที่ 20 พระพิฆเนศวร์ที่พบที่พบบริเวณฐานเจดีย์ No. 3

รูปที่ 21 ภาพลายเส้นพระพิฆเนศ
ตรีภย ที่พบในกรุ พระ
ปราสาทวัดราชบูรณะ

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 22 ภาพลายเส้นพระพิฆเนศ
มหาปฎิหารย์ พบใน
พระปราสาทวัดราชบูรณะ

ที่มา: ประติมากรรมของ

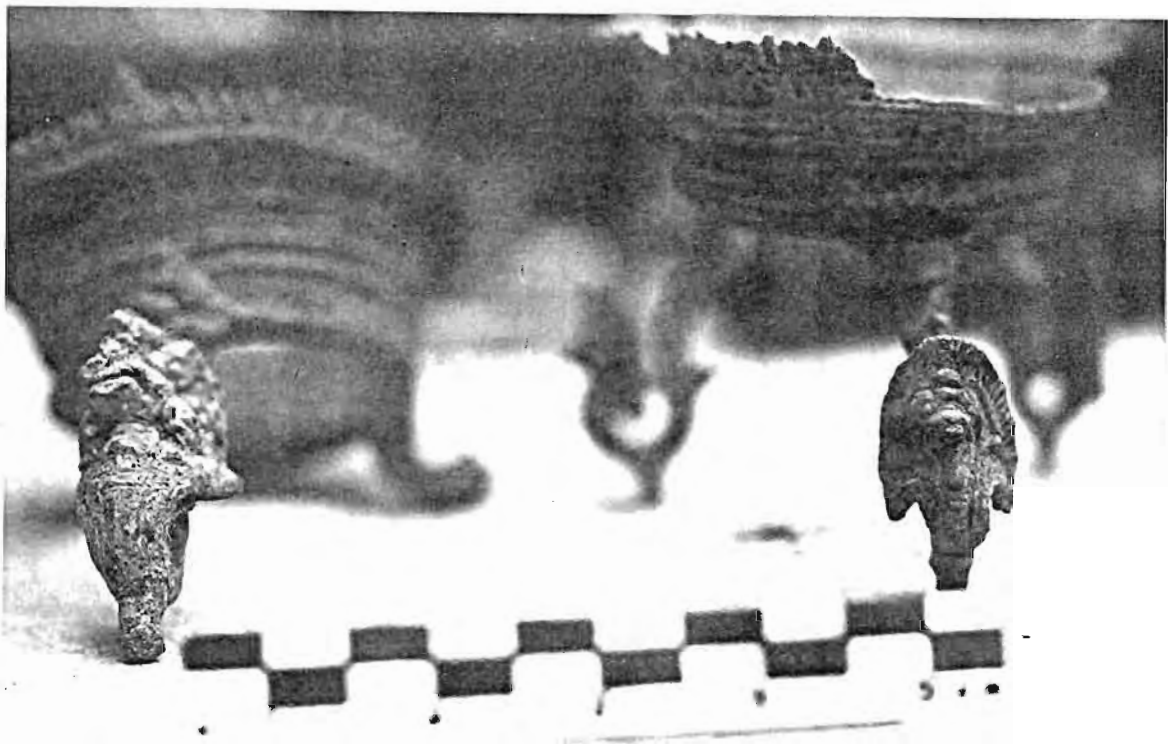

รูปที่ 23 กำไลทองคำรูปวงรี ศิลปะเขมร

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

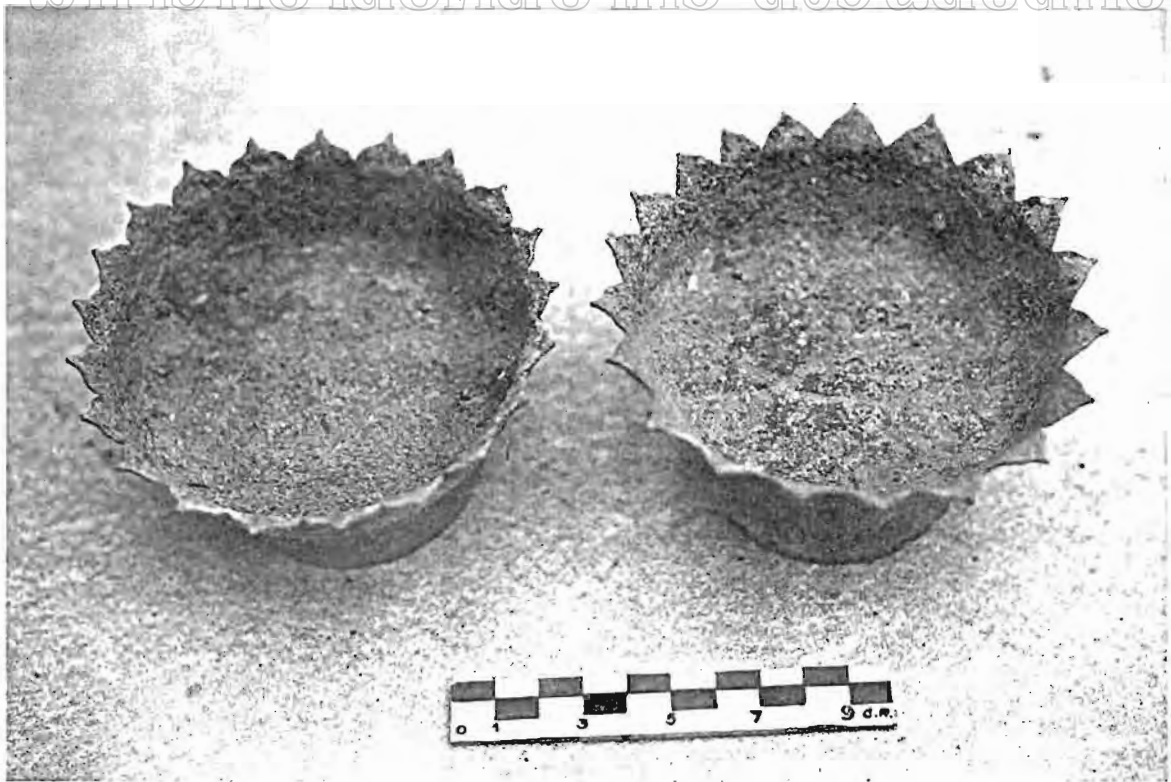

รูปที่ 24 พานทองรูปวงรี ๓๓ ศิลปะเขมร

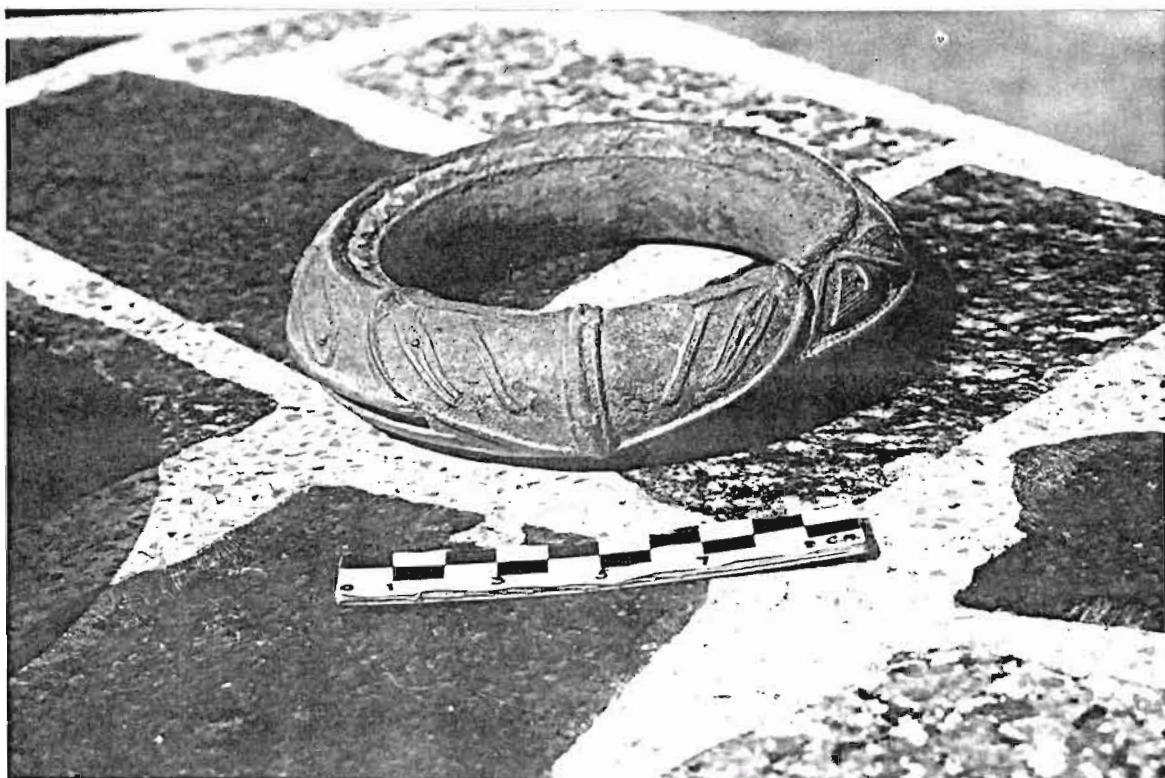

รูปที่ 25 พานทองเครื่องตั้ง ๒๗๓ รูปเตี้ยรูปทรงพญาคช ศิวลปะเนมร

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 26 พานทองเครื่องตั้งสูงจากคช ศิวลปะเนมร

รูปที่ 27 กำไลเขมรสำริด ศิลปะเขมร

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 28 ภาชนะสำริด ศิลปะเขมร

รูปที่ 29 ภาชนะสำริด ศิลปะเขมร

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

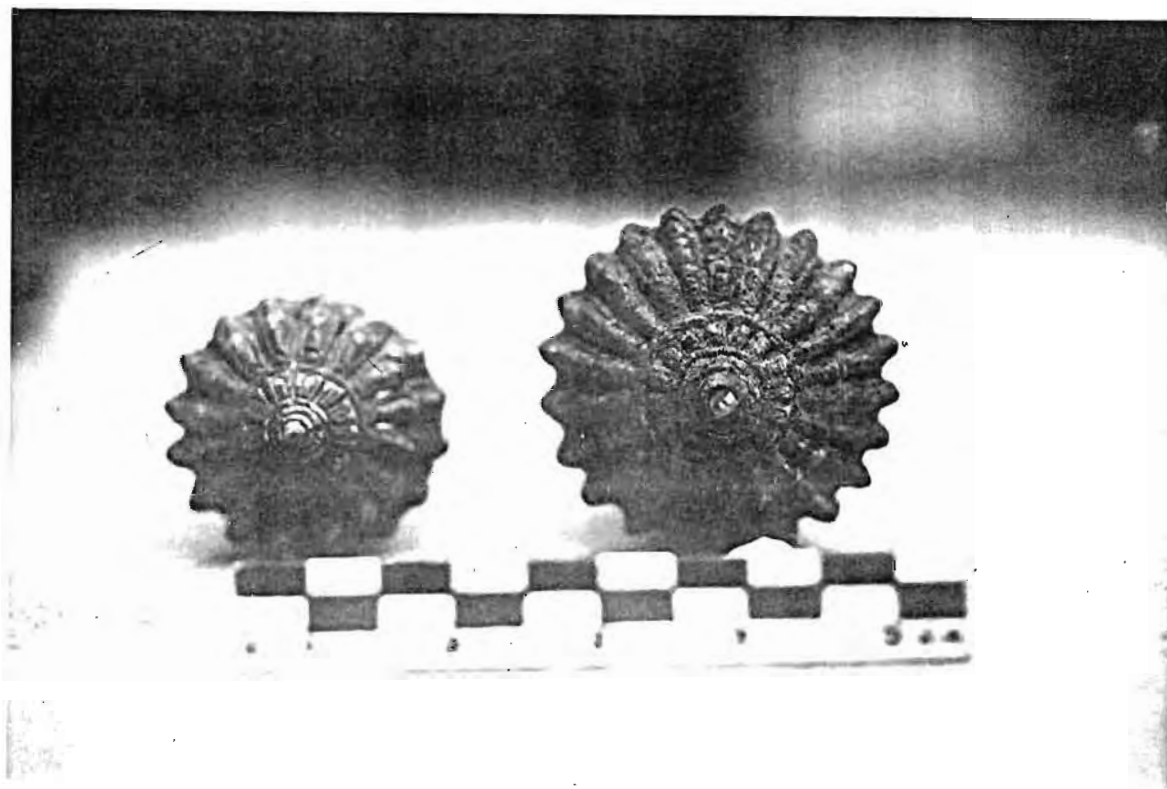

รูปที่ 30 ด้ามดาบสำริด ศิลปะเขมร

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 31 ด้ามดาบสำริด ศิลปะเขมร

รูปที่ 32 หัวด้ามคานสำริด No. 28 , 29 ศิลปะเขมร
มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 33 ด้ามไม้เท้าสำริด ศิลปะเขมร

รูปที่ 34 สลึงประดับขอตหรืองอพรารักษ์ยงพ ดัลปะเขมร
มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 35 หัวรัดประดับสังกริด ดัลปะเขมร

มหาวิทยาลัยศิลปากร - อภินิหาร

รูปที่ 36 ท่วงกาทมหามสังกริต ศิลปะเขมร

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 37 แสดงรูปประกอบเครื่องประดับ คางคกทอง ขอบเขวพสำริดของราชยาน
ศิลปะลพบุรี

รูปที่ 38 ภาชนะเคลือบดินเผา ศิลปะเขมร

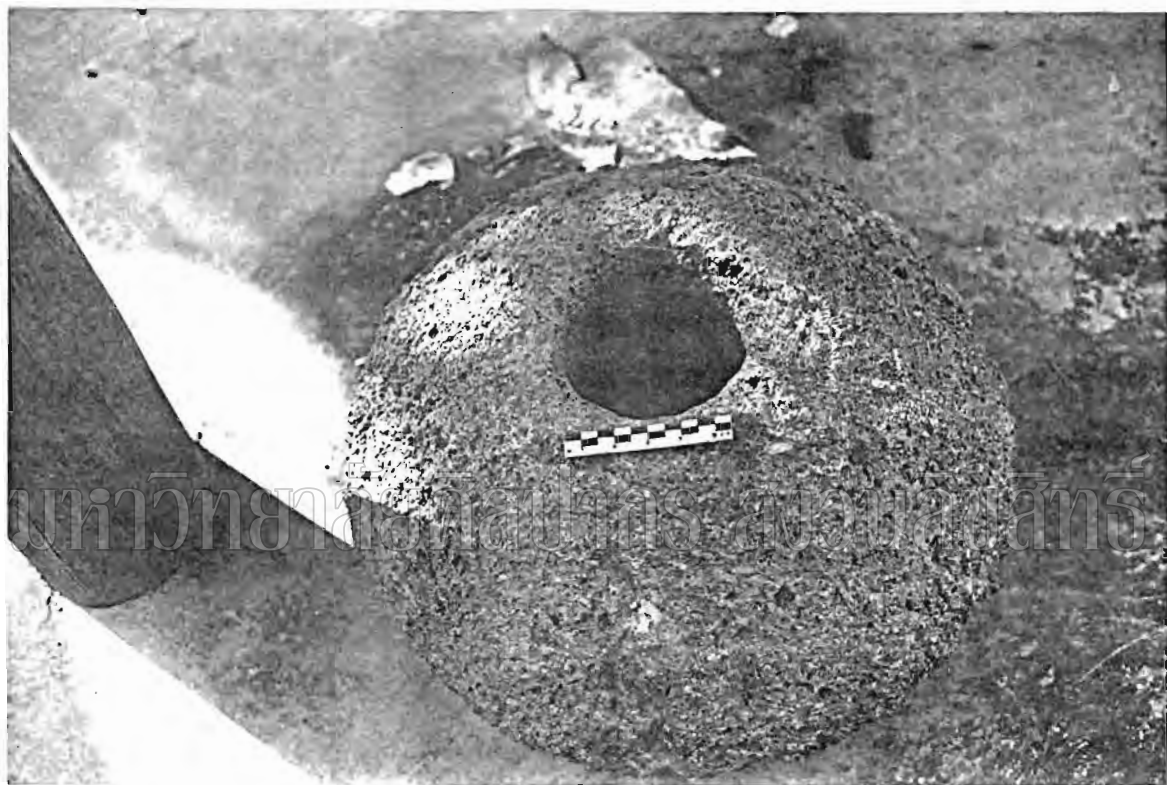
มหาวิทยาลัยศิลปากร อนุรักษ์ศิลปกรรมศาสตร์

รูปที่ 39 ระฆังหิน ศิลปะทวารวดี ปัจจุบันอยู่ที่วัดเกาะวังไทร

มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตสุโขทัย

รูปที่ 40 ระฆังหินศิลาปะทวารวดี ปัจจุบันอยู่ที่วัดเกาะวังไทร

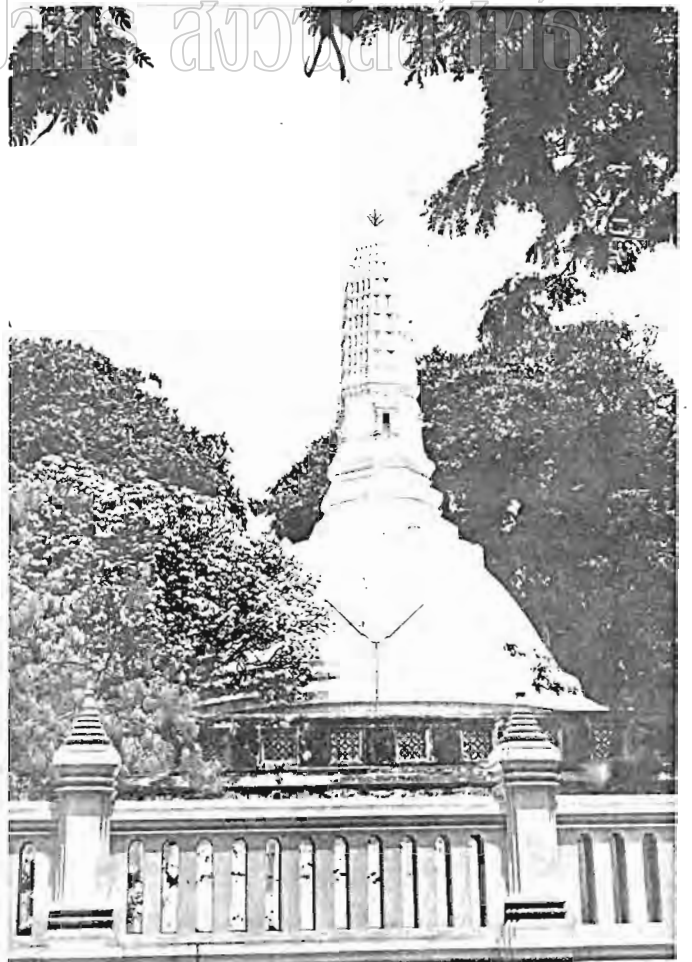
รูปที่ 41 ชิ้นส่วนหยอดตมูกุศิลาแดง ศิลปะทวารวดี

โบราณคดี บริเวณคลอง-
ชัยบุรี

รูปที่ 42 เจดีย์วัดพระเมรุ คุ้มขุนทรารมดี

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนพิทักษ์

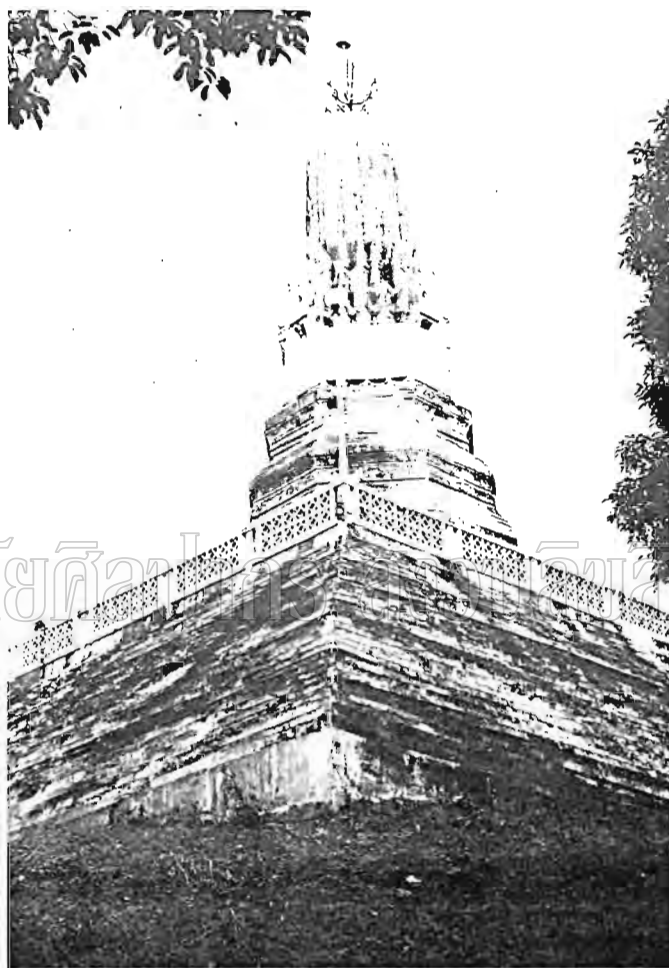

รูปที่ 43 วัดพระปรางค์เจดีย์
คุ้มขุนทรารมดี-อยุธยา

รูปที่ 44 รูปเจดีย์สมัยทวารวดีในวัดพระปฐมเจดีย์ (เขตสงฆ์)

หลักฐานพระอิเหนาคลองบางแก้ว

รูปที่ 45 พระประไพทศเจดีย์ ฝั่งท่ากรรมา-อยุธยา

มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาลัยช่างศิลป์

รูปที่ 46 เกียรตินครตูปพูนพิง คติปะอษุชยาโงเขตวัดพระประโกล

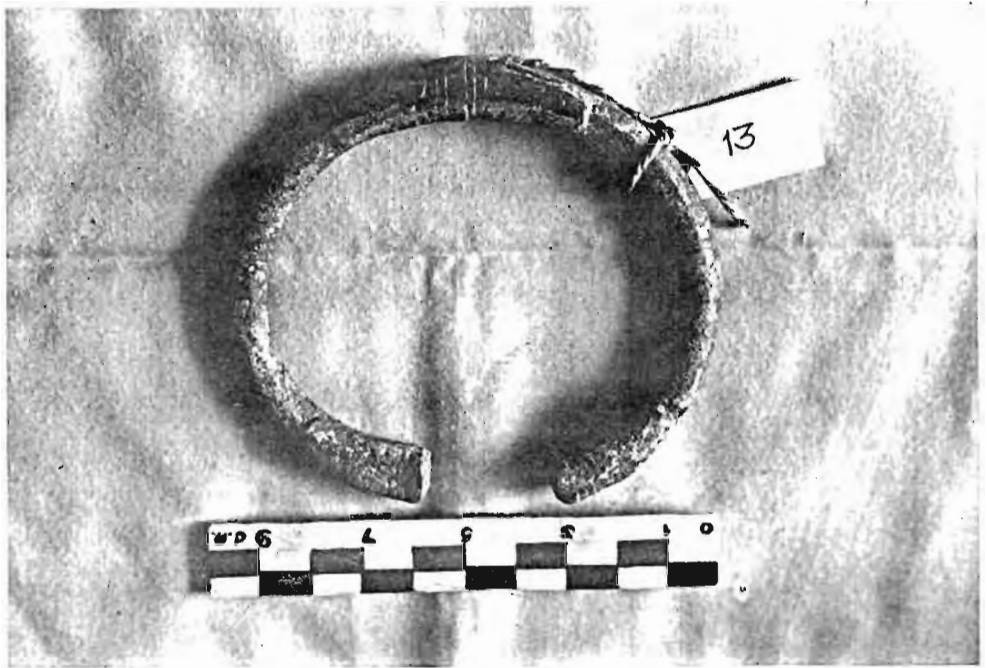
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

รูปที่ 47 เศียรพระพุทธรูปหินทราย ศิลปะอู่ทอง ใต้เขตวัดพระประโคน

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนลิขสิทธิ์

รูปที่ 48 แท่นศิวิลึงค์ ศิลปะขอม โพนธรวัดพระโตณ

รูปที่ 49 กำไลสำริด ศิลปะของ พบในเขตวัดประโพง ปัจจุบันอยู่ที่
พิพิธภัณฑสถาน จังหวัดนครปฐม

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

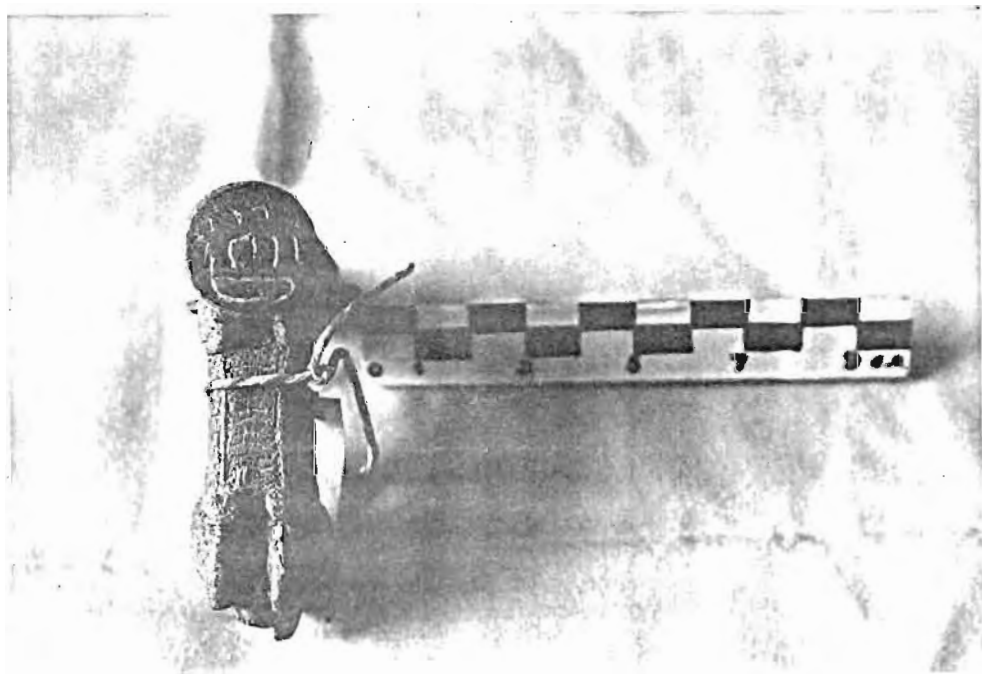

รูปที่ 50 กำไลสำริด ศิลปะของ พบในเขตวัดพระประโพง ปัจจุบัน
อยู่ที่พิพิธภัณฑสถาน จังหวัดนครปฐม

รูปที่ 51 ดิ่งหัวสิงห์ ศิลปะขอม พบในเขตวัดพระโขนง ปัจจุบัน
 อยู่ในพิพิธภัณฑสถานฯ จังหวัดนครปฐม

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 52 อักษรที่แผ่นทองคำใต้เท้าสิงห์ ศิลปะขอม ในเขตวัดพระ-
 โขนง ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานฯ จังหวัดนครปฐม

รูปที่ ๕๓ ตัวอย่างภาชนะเคลือบสีน้ำตาล สลักลายวงโค้งสีน้ำตาล - หยวพ พุทธศตวรรษที่ 18
มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

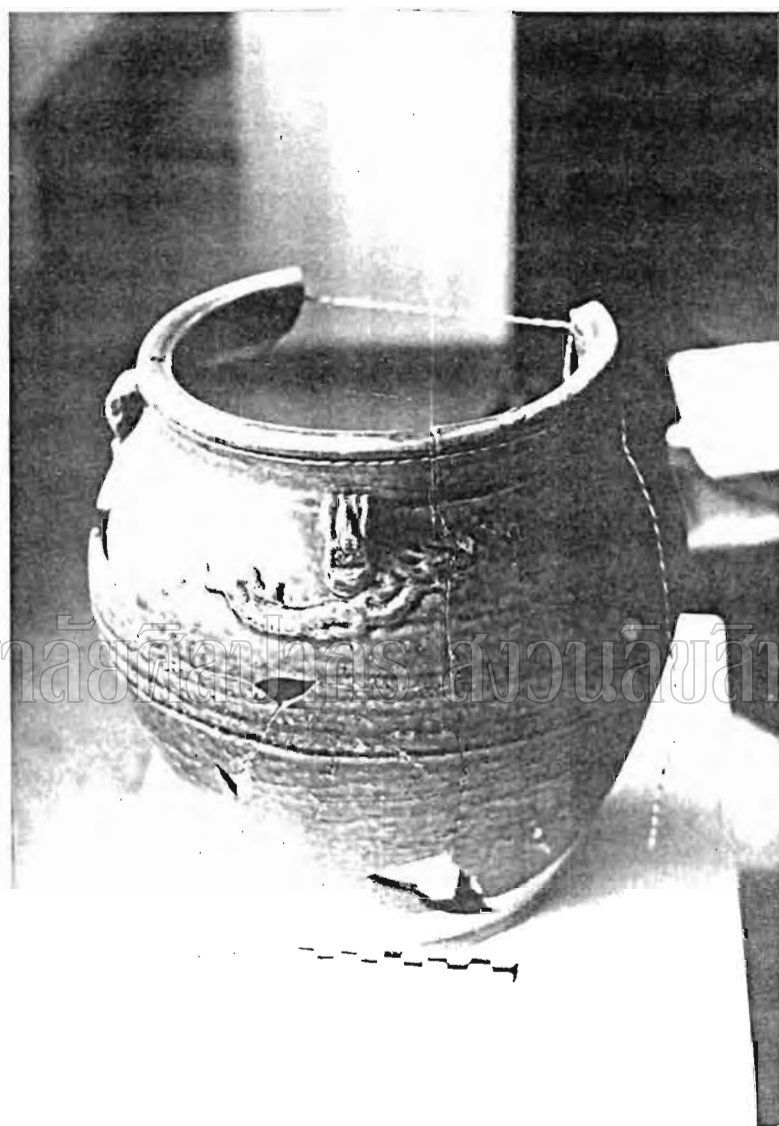
รูปที่ 54 ตัวอย่างภาชนะเคลือบสีน้ำตาล สลักลายวงโค้งสีน้ำตาล - หยวพ พุทธศตวรรษที่ 18

รูปที่ 55 ตัวอย่างภาชนะเคลือบสีทาสีขี้ผึ้งสีน้ำตาลวงค์สังใต้ - หยวท พุทธศตวรรษที่ 18

รูปที่ 56 ตัวอย่างภาชนะเคลือบสีทาสีขี้ผึ้งสีน้ำตาลวงค์สังใต้ - หยวท พุทธศตวรรษที่ 18

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนศิลปกรรม

รูปที่ 57 ตัวอย่างภาชนะเคลือบสี (ไห) สมัยราชวงศ์สุโขทัย - อยุธยา พุทธศตวรรษที่ 18

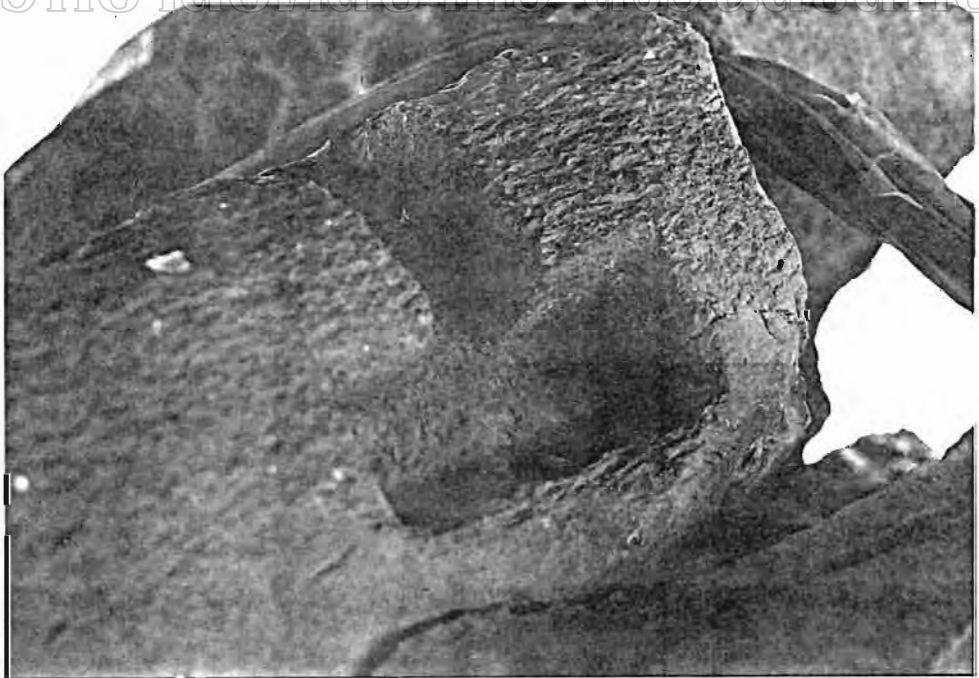

รูปที่ 58 เจริญจุลประไพเทพ

รูปที่ 59 จากหออากาศ ไร่หวัดธรรมศาสตร์

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 60 ชิ้นส่วนหินพลูมิประตุ จากหออากาศรูปที่ 59

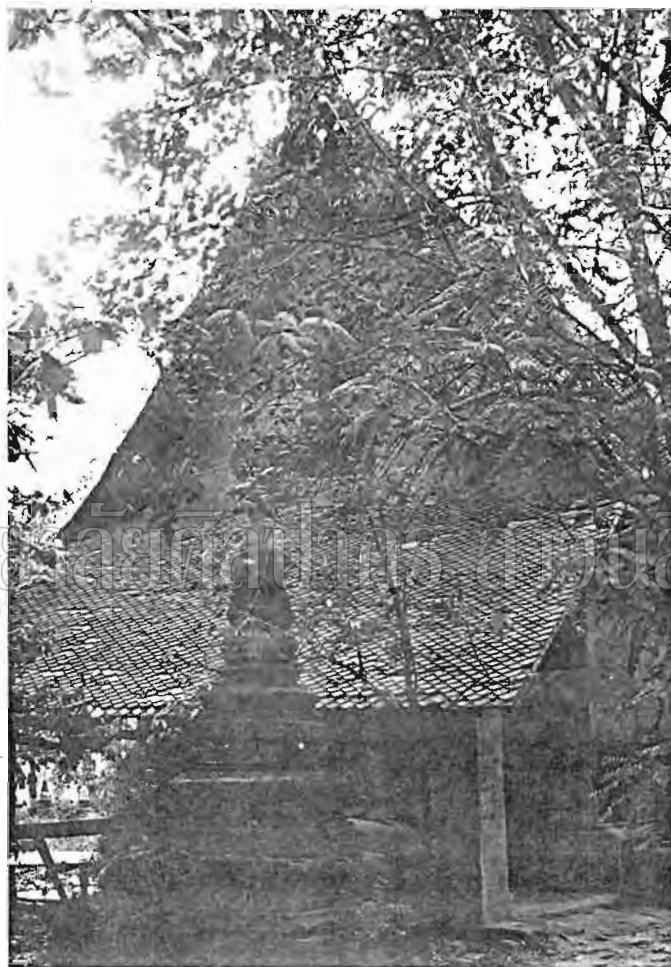

รูปที่ 61 ฐานเจดีย์สมัยทวารวดี

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 62 ร่องรอยการถูกสกัดบนชุดค้ำพาดำพิกัดตะวันออกของฐานเจดีย์รูปที่ 61

มหาวิทยาลัยศิลปากร ศูนย์วิจัยศิลปกรรมศาสตร์

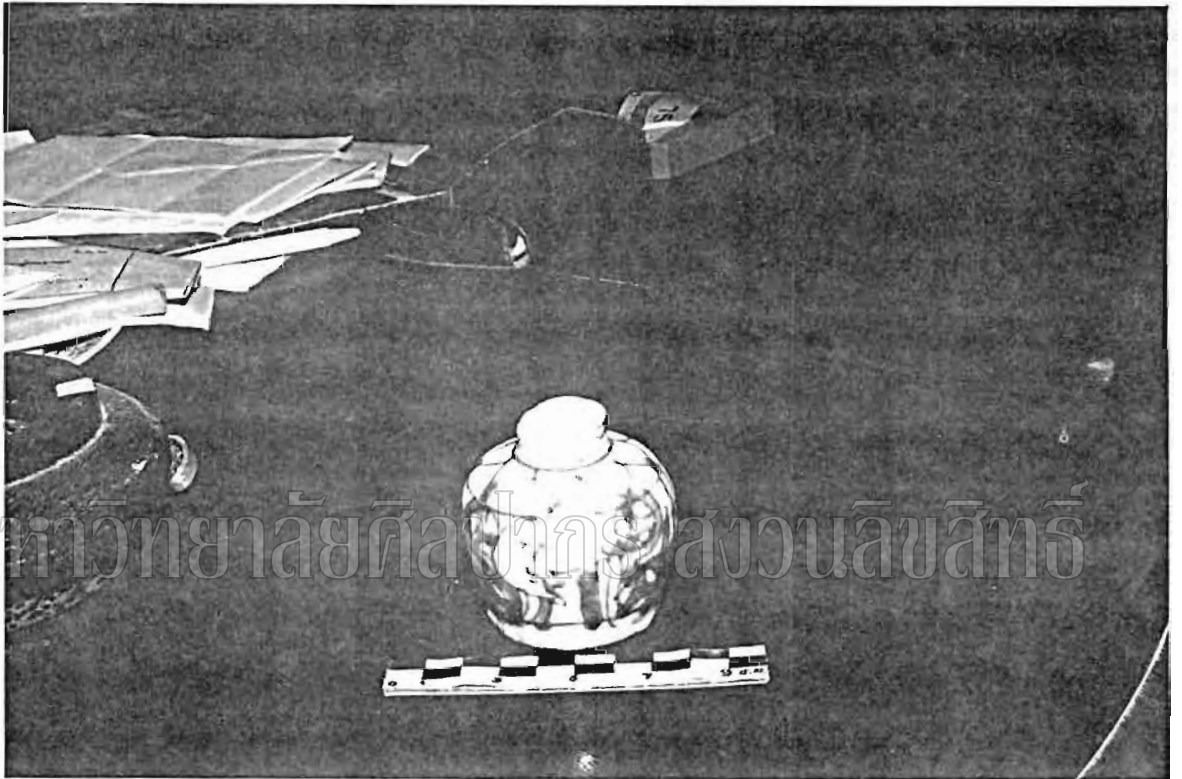
รูปที่ 63 วิหารสมัยอยุธยา-รัตนโกสินทร์ ในวัดธรรมศาลา

รูปที่ 64 ภาชนะเคลือบ สลักรวงศ์หญิง (พุทธศตวรรษที่ 21-22) ไร่วัดธรรมศาลา มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 65 ฝาตลับจิ๋วไป สลักรวงศ์หญิง พุทธศตวรรษที่ 18 ไร่วัดธรรมศาลา

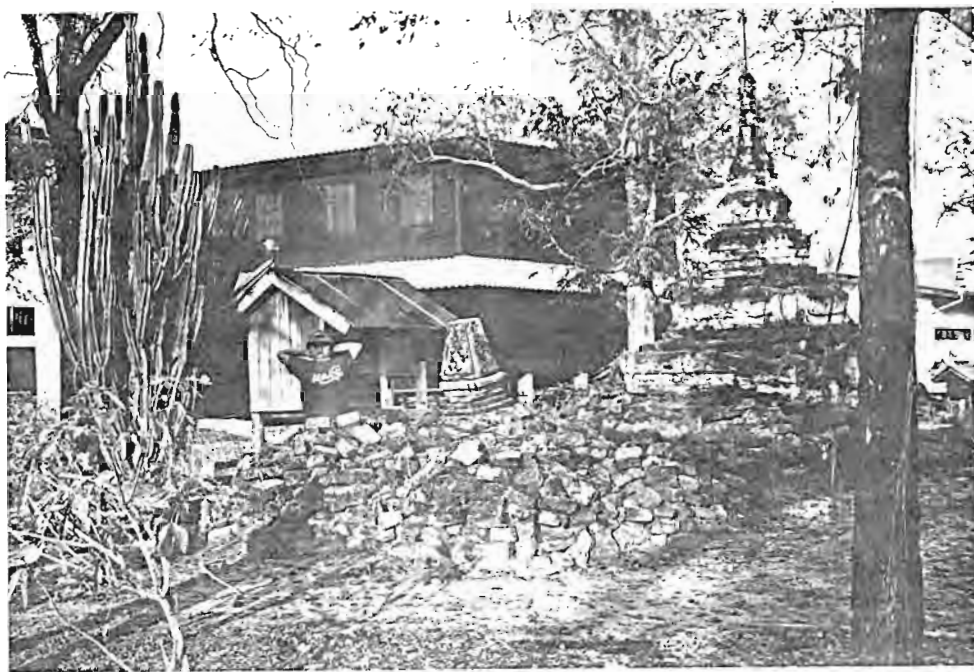

รูปที่ 66 กระปุกกรงคี่หงิง (พุทธศตวรรษที่ 21-22) ใหวัดธรรมศาสตร์

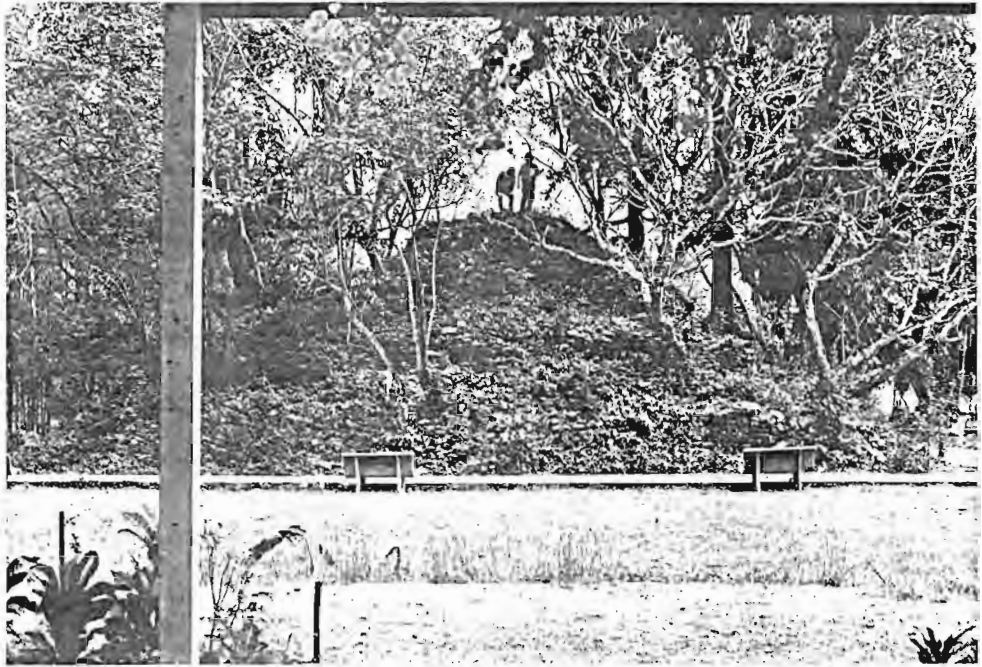

มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาลัยช่างศิลป์

รูปที่ 67 เจดีย์วัดโคกพระเจดีย์ ศิลปะทวารวดี

รูปที่ 68 เจดีย์วัดโคกพระเจดีย์ ศิลปะทวารวดี

รูปที่ 69 เจดีย์วัดหลวงประจำบูรณะ ศิลปะทวารวดี

มหาวิทยาลัยศิลปากร สาขาเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

รูปที่ 70 เจดีย์วัดหลวงประจำบูรณะ ศิลปะทวารวดี

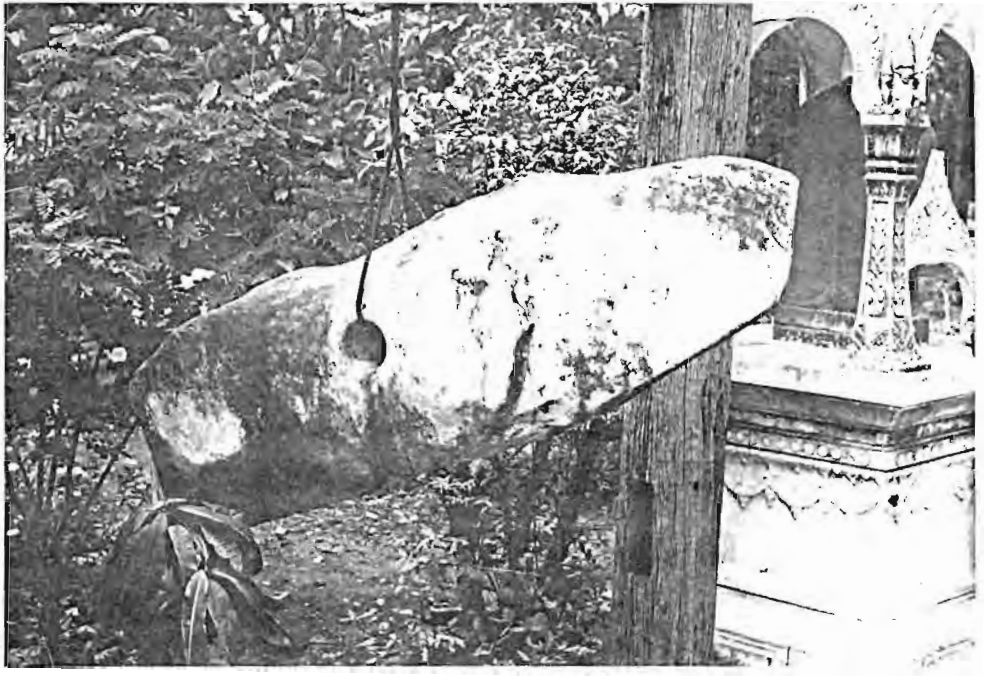
รูปที่ 71 ใบเสมาวัดหลวงประจักษ์-
บุรณะ ศิลปะอยุธยา

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 72 เศียรพระพุทธรูปหิน
ศิลปะทวารวดี

รูปที่ 73 ระฆังหินสมัยทวารวดี ทห่อโบสถ

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 74 ระฆังหินสมัยทวารวดี ทห่อโบสถ

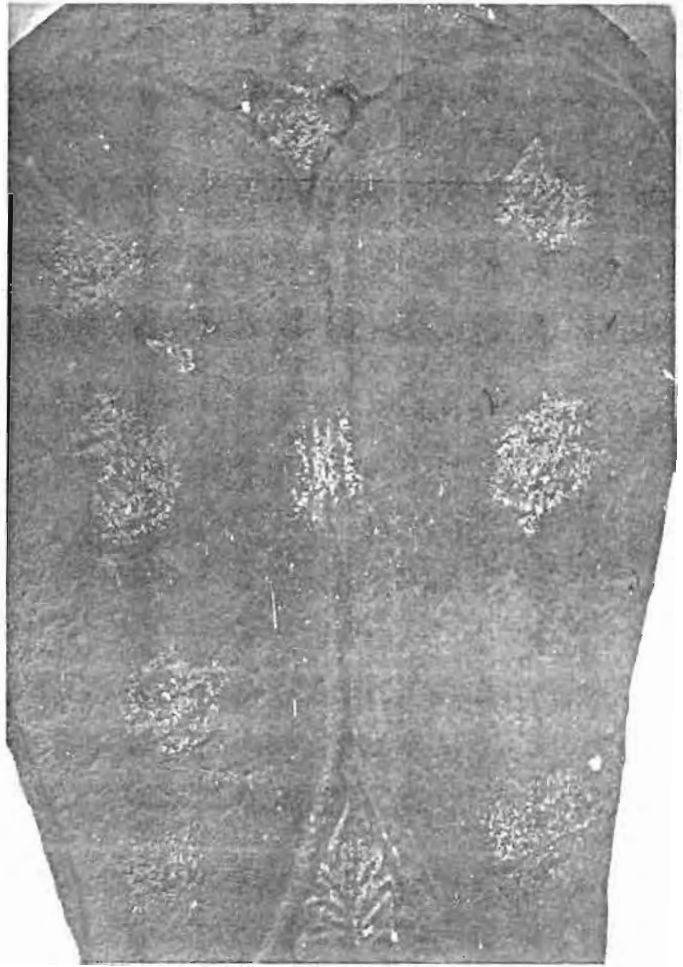

รูปที่ 75 เจดีย์วัดท่าไทร กิ่งปะยอมตมชย

รูปที่ 76 เจดีย์วัดท่าไทร กิ่งปะยอมตมชย

รูปที่ 77 โบราณวัตถุที่
ศิลปะอยุธยา

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 78 เจดีย์วัดสิงห์
ศิลปะอยุธยา

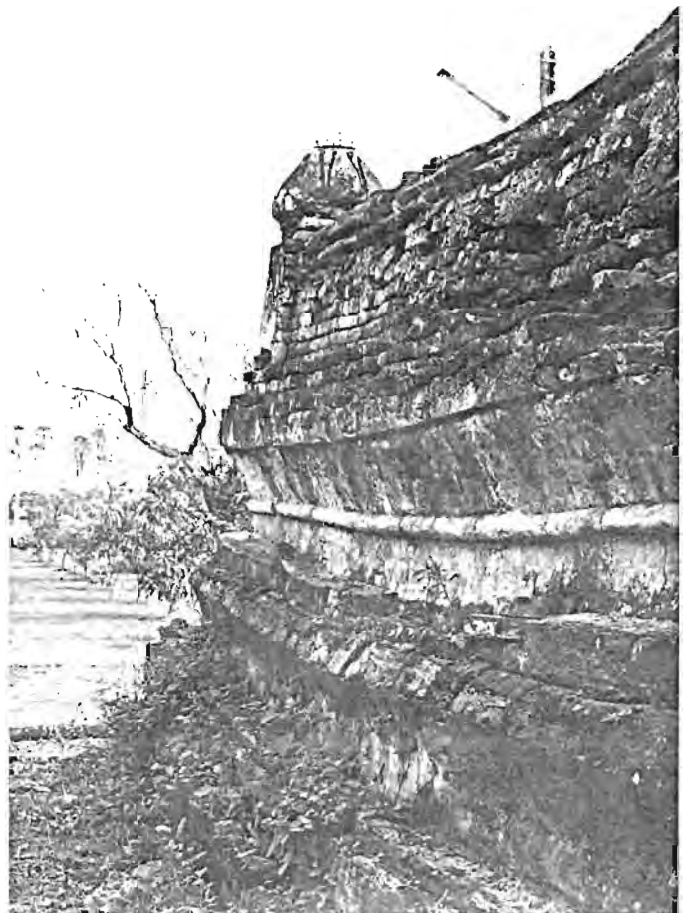

รูปที่ 79 เจดีย์วัดสิงห์
ศิลปะอยุธยา

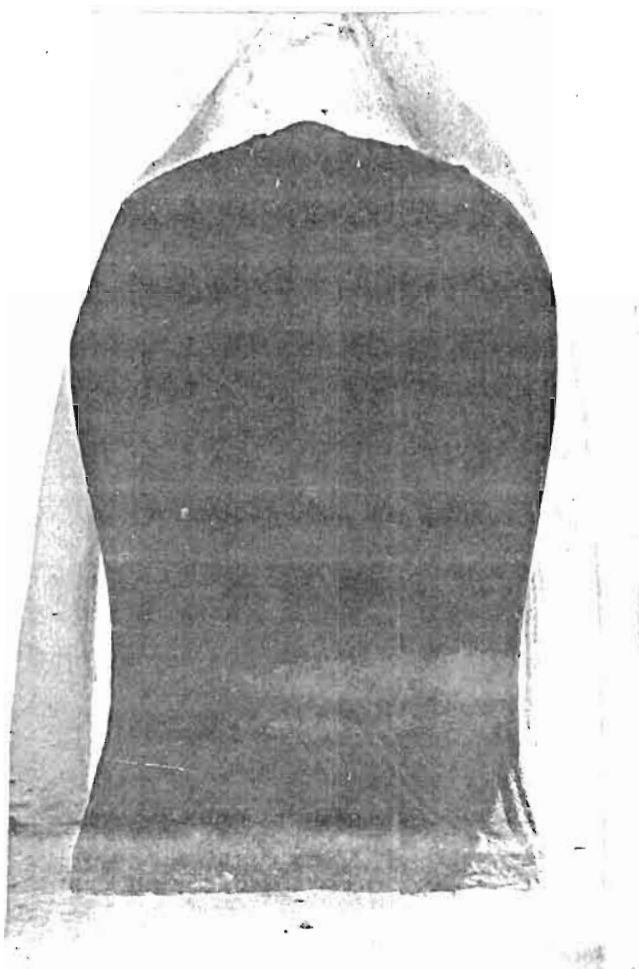

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 80 เจดีย์วัดสิงห์
ศิลปะอยุธยา

รูปที่ ๘๑ โบริสมการัดสิงห์
 ศิลปะอยุธยา

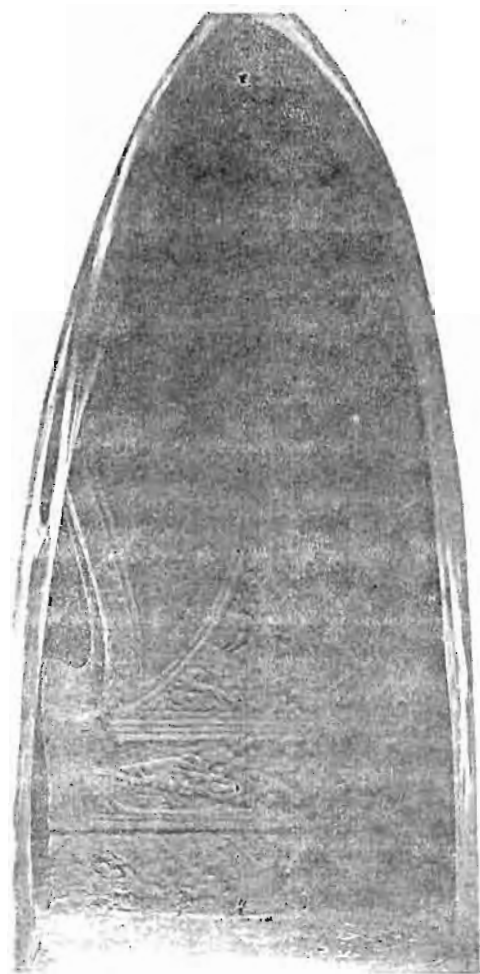

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ ๘๒ โบริสมการัดไทว
 ศิลปะอยุธยา

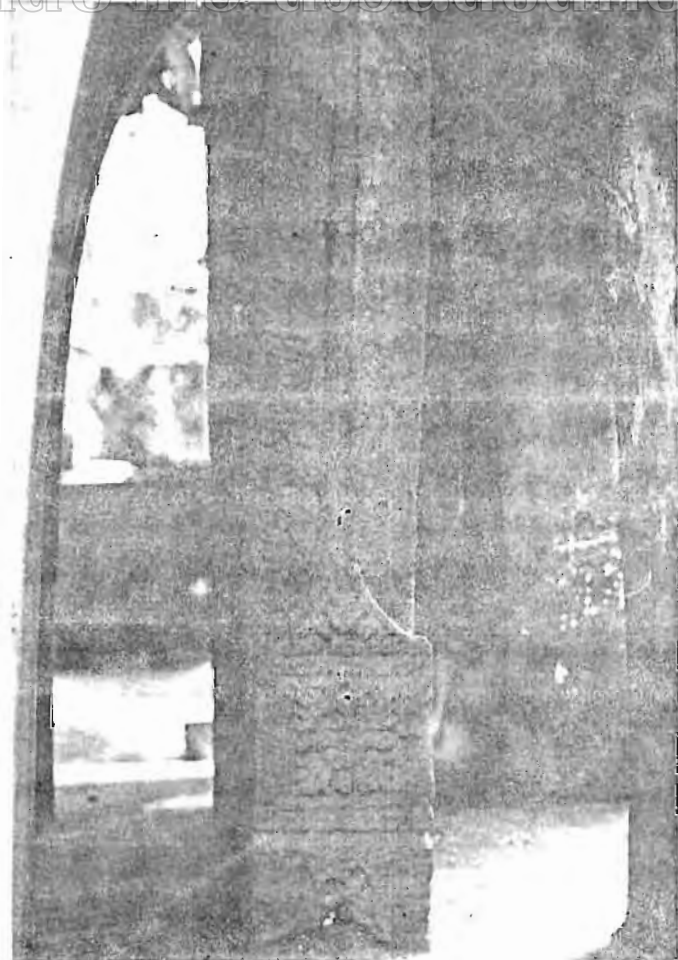

รูปที่ ๘๓ ใบเสมาวัดไทย
ศิลปะอยุธยา

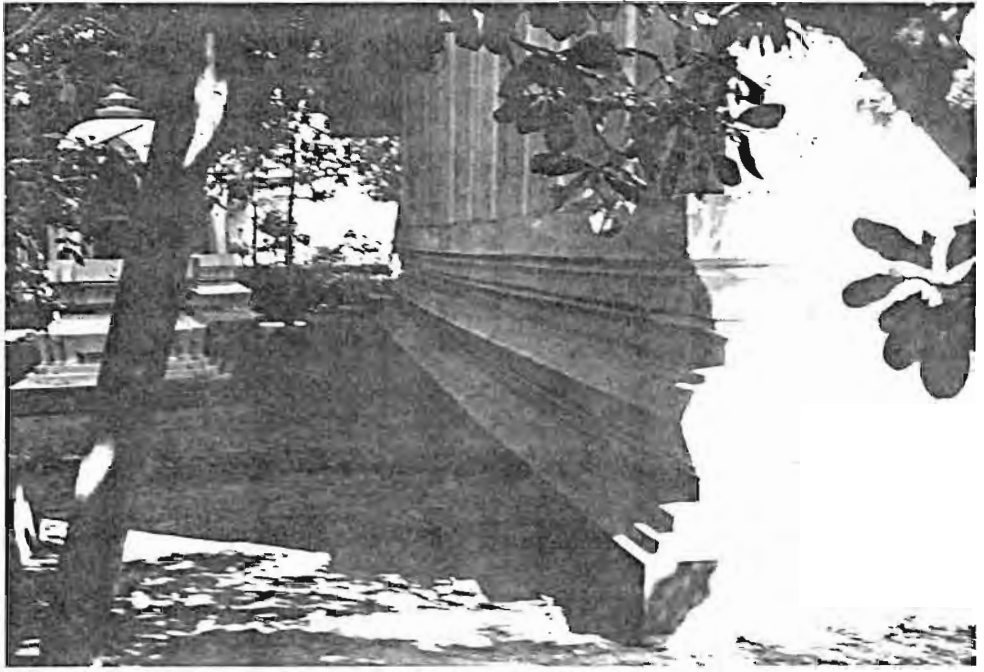
มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ ๘๔ ใบเสมาวัดไทย (ตัดทอน)
ศิลปะอยุธยา

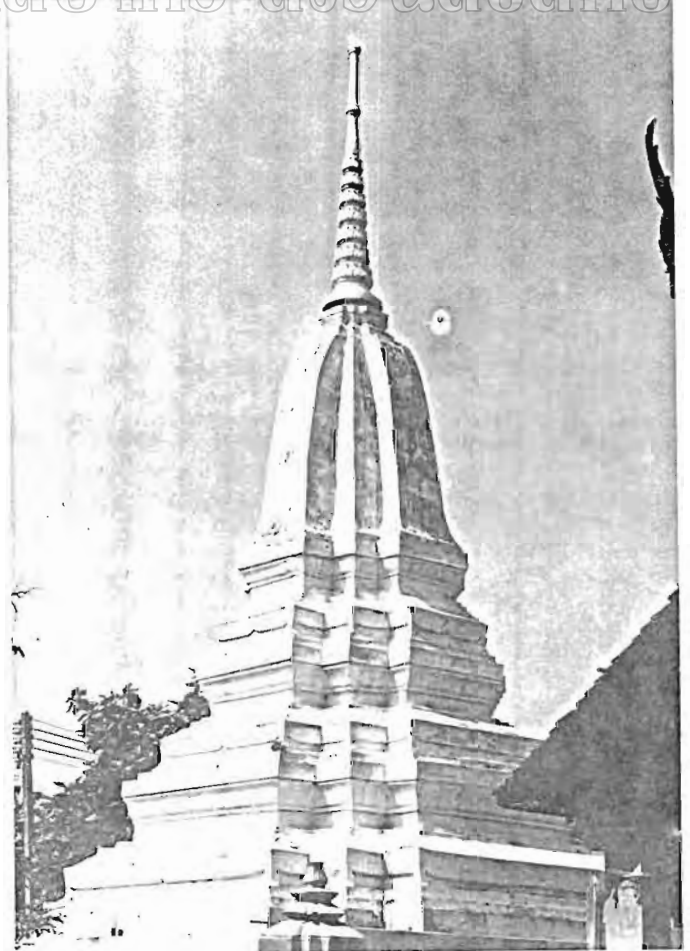

รูปที่ ๘๕ ภาพนูนสลักสมัยทวารวดี วัดโพธิ์

รูปที่ 86 ไม้สัก จากศาลาศรัยทวารวดี วัดไร่ไทร

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 87 เจริญยอดสูง วัดกลางบางแก้ว
ศิลปะอยุธยา - วัดพิกุลทอง

รูปที่ ๘๘ ใบเสมาหินทราย วัดกลางบาง
แก้ว จีวรประยูรวงษา-รัตนโกสินทร์

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

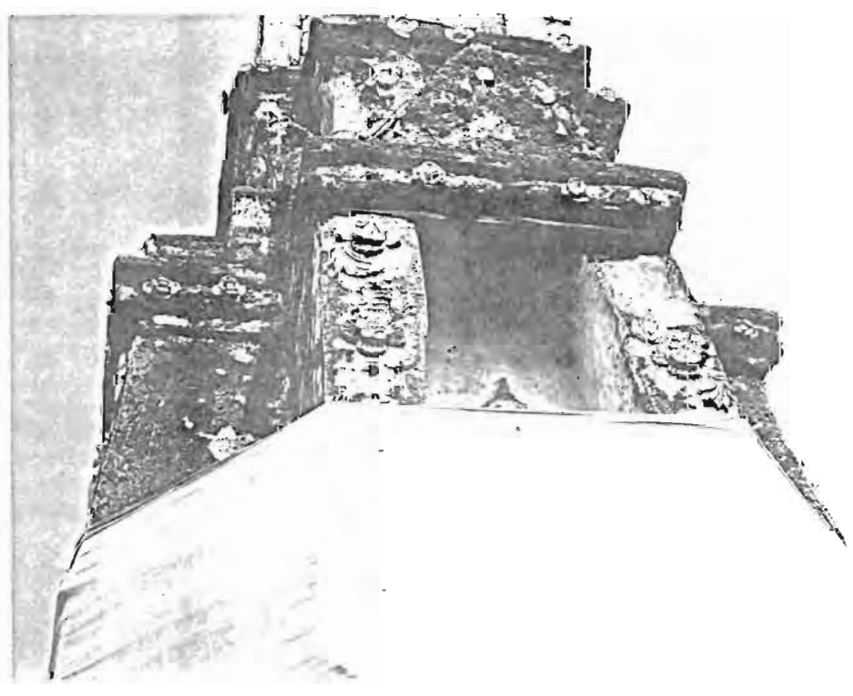
รูปที่ ๘๙ หลวงพ่อโต พระพุทธรูป
จีวรประยูรวงษาต่อพบลาย

รูปที่ ๑๐ เจริญวัดประดู่พรหม
วัดประตุนโกสพิหาร

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ ๑๑ ภายตอกไม้ทับพเจติยรูปที่ ๑๐

รูปที่ 92 วิหารวัดพระศรีมหาโพธิ์ ตำบลปะอูญตยา

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 93 แท่นหินบดยา สมัยทวารวดี

รูปที่ ๑๔ ไข่หิ่งห้อย ใต้ปะปนพร

รูปที่ ๑๕ โคมพระเจดีย์ ซากเจดีย์ตั้งอยู่ทวารวดี

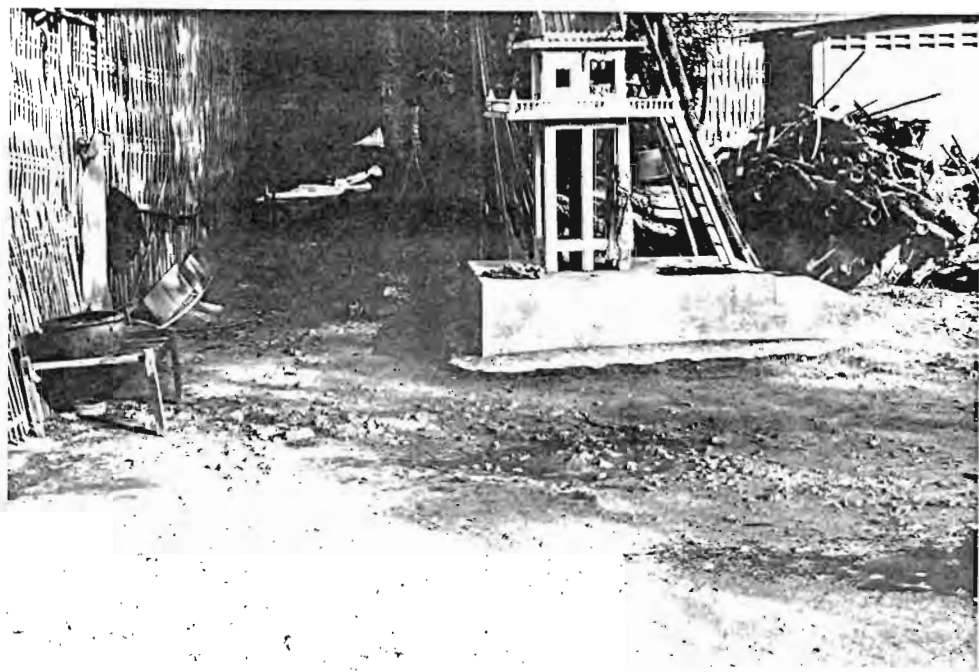

รูปที่ 96 อีกรวมรวดิ

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 97 ชิ้นส่วนหินขนาดหน้าตักอีกรวมรวดิ

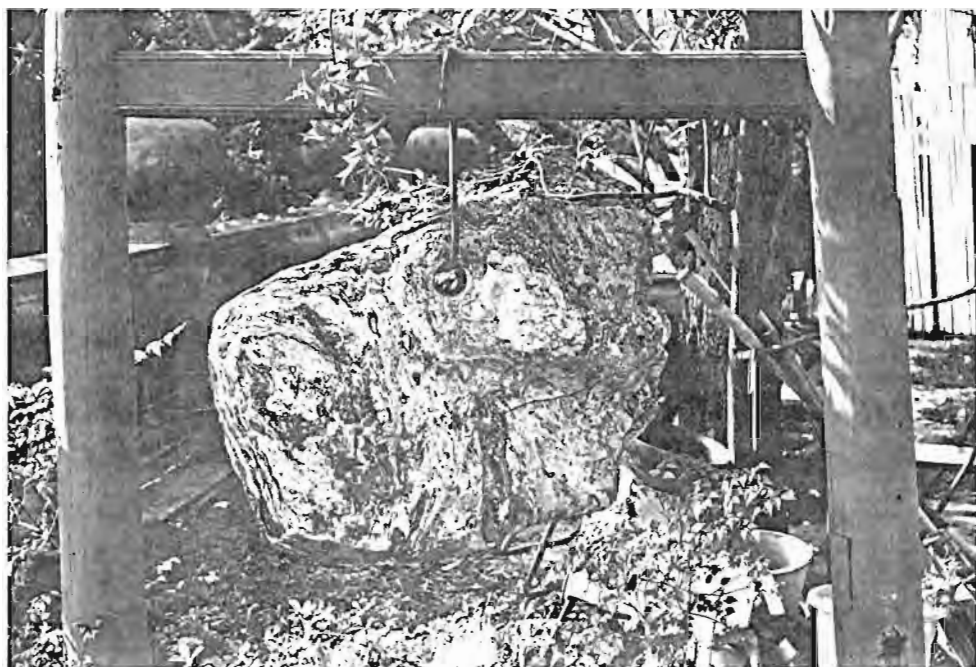

รูปที่ ๑๘ วัดโบสถ์สมัยทวารวดี

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ ๑๑ อู่หินพรายไพรบริเวณวัด

รูปที่ 100 ระวังหินสลักรัตนวิจิตร ที่ย้ายไปไว้ ณ วัดละมุด

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 101 ไม่น่าหาที่พบเลย จิตรกรรมฝาผนัง
ที่ย้ายไปไว้ ณ วัดละมุด

รูปที่ 102 ชิ้นส่วนของพระพุทธรูป ศิลปะอยุธยา
ที่ย้ายไปที่วัดสระเกศ

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 103 พระพุทธรูป ศิลปะอยุธยา
ได้รับรางวัลออสการ์แล้ว

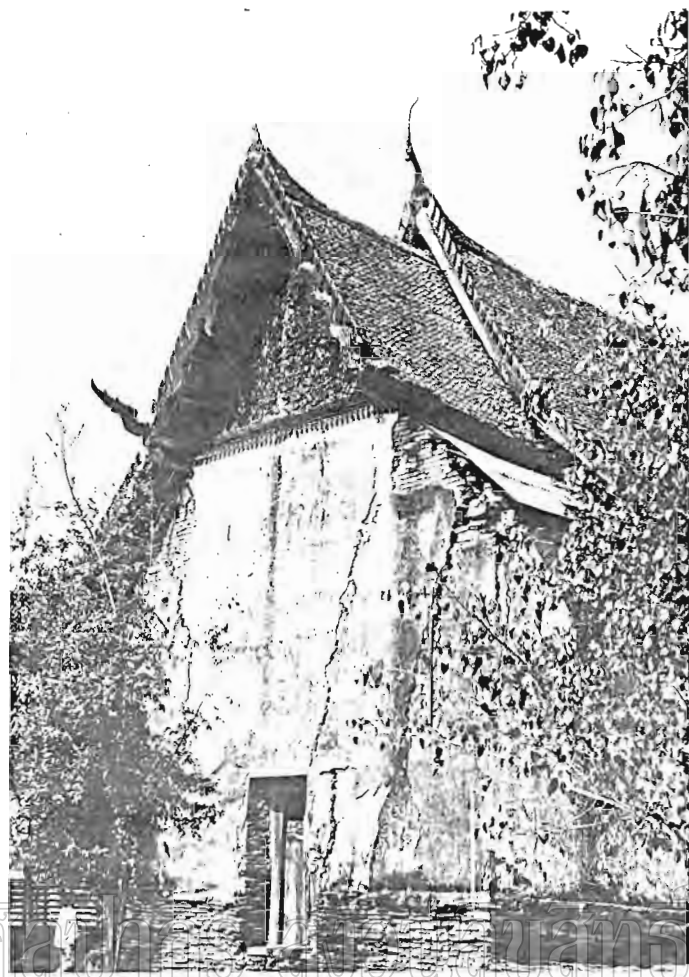

มหาวิทยาลัยศิลปากร คณะศิลปกรรมศาสตร์

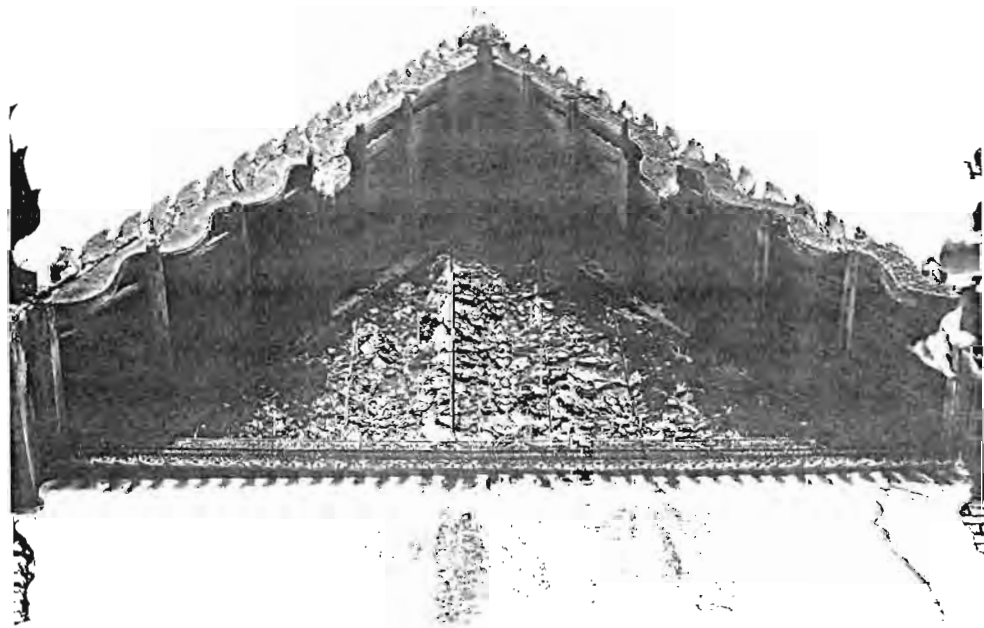
รูปที่ 104 พระประธานโพธิ์โพธิ์นครวัดระฆัง ก่อพระศรีศากยมุณี
เป็นศิลปะปกรณัมสมัยอยุธยา ย้ายมาจากวัดโบสถ์

ที่มา: วรรณสารเมืองโบราณ, ปีที่ 8, ฉบับที่ 3 (สิงหาคม-พฤศจิกายน 2525)

รูปที่ 105 วิหารวัดนางพระ
จี่ลปะอชตยา .

มหาวิทยาลัยศิลปากร

รูปที่ 106 ลักษณะเพดานบ้าน ซ่อมใหม่สมัยรัตนโกสินทร์

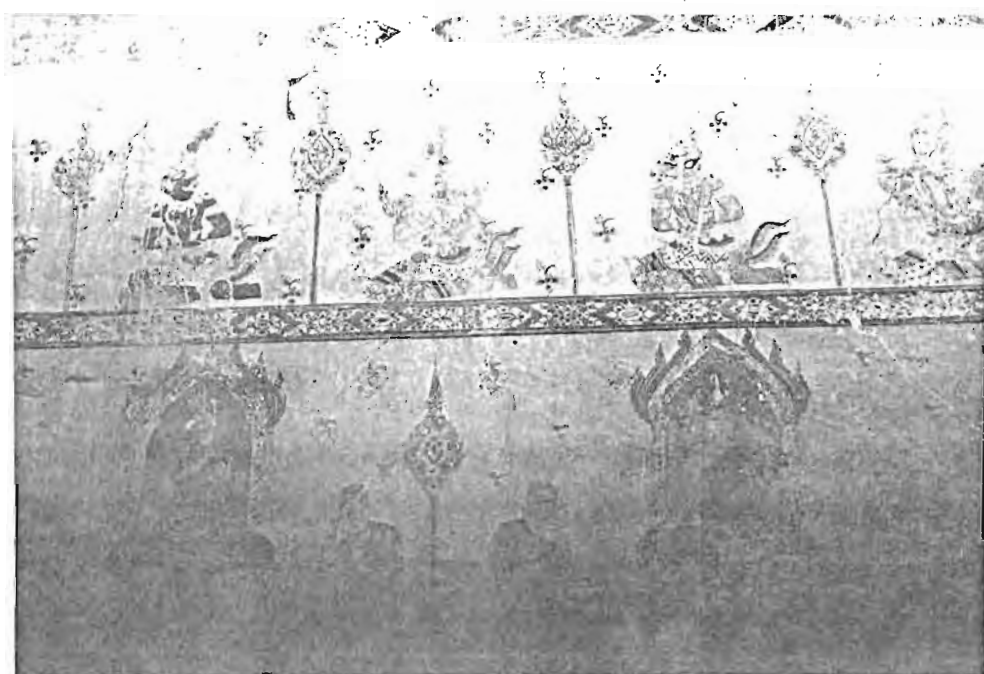
มหาวิทยาลัยศิลปากร ลงทุนศิลปะ

รูปที่ 107 พระพุทธรูปสลักขอมยุค

รูปที่ 108 ภาพจิตรกรรมภายในวิหาร

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 109 ภาพจิตรกรรมภายในวิหาร

โบราณวัตถุหินพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จ.นครปฐม

รูปที่ 110 จากเขต ศิลปะเขมร

รูปที่ 111 เศียรเทวดา ศิลปะอู่ทอง

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปที่ 112 ซ้ำพิศวงพระพุทธรูปที่พรหม
ศิลปะอยุธยา

